

Alapító: Grafoprodukt Kft., 24000 Szabadka,
József Attila u. 26., tel./fax: 024/555-032
Kiadó: Bácsország Vajdasági Honismereti Társaság
Elnök: Szabó Lajos
Szerkesztőség és levélcím: Grafoprodukt Kft.,
24000 Szabadka, József Attila u. 26.,
tel./fax: 024/555-032
e-mail: bacsorszag@open.telekom.rs
www.bacsorszag.rs
Szerkesztőbizottság:
Besnyi Károly, Dr. Czékus Géza, Fábíán Borbála PhD,
Dr. Mészáros Zoltán, Dr. Németh Ferenc, Ricz Péter, Özvegy
Károly
Főszerkesztő: Szedlár Rudolf
Olvasószerkesztő: Fábíán Borbála
Számítógépes tördelés: Göncöl Róbert
Korrektor: Huszka Márta
Tagsági díj egy évre: 1000 dinár
Számlaszám: 160-135364-26
Nyomda: Grafoprodukt Kft., Szabadka
Igazgató: Özvegy Károly
Minden jog fenntartva!

*A szerkesztőség beleegyezése nélkül a Bácsországban
megjelent cikkek nem közölhetők!*

A fedőlapon: Than Mór: Erzsébet királyné, 1875, Zombori
Városi Múzeum (fotó: Hevér Miklós)

A belső borítón: Képek az első világháborúból (Szedlár
Rudolf gyűjteményéből)

A hátsó belső borítón: A csantavéri Gyöngyvirág
kézimunka csoport (fotó: Szedlár Rudolf)

A hátsó borítón: A csantavéri Kálvária kápolna
(fotó: Szedlár Rudolf)

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Biblioteka Matice srpske, Novi Sad
930.85(497.113)

„BÁCSORSZÁG”: vajdasági honismereti szemle /
főszerkesztő Ricz Péter. - 1995, 1- . - Szabadka
Bácsország Vajdasági Honismereti Társaság, 1995-. - 30 cm
Tromesečno
ISSN 1450-6831
COBISS.SR-ID 135176711

Készült a

támogatásával.

TARTALOM

A Bácsország új főszerkesztője	2	Szedlár Rudolf Bolsevik forradalom Csantavéren	61
Németh Ferenc „Besoroztak, el kell menni messzire...”	3	Halász Péter „Fut a magyar honában...”	65
Tari László Zenta az első világháborúban	7	Valastyán Balázs Bepillantás egy telepfelügyelő munkájába. Horthyvára, Hadikhalom és Hadiktelke telepfelügyelőjének 1942-es jelentései	70
Végső István Kiskunhalas és az első világháború	14	Mojzes Antal Bukovinai székelyek Bajmokon	77
Uglik Tamás „Kimegyek a doberdói harctérre...”	17	Konkoly Sándor Középkori vár, vagy római erő? Lappangó romok a Mohácsi-szigetről	81
István Márta Az első világháborúban elesett katonák temetői a Bánságban	19	Csúszó Dezső A Kéri temető kápolnája	86
Fábíán Borbála Egy első világháborús visszaemlékezés a háború előtti bácskai életre	24	Mándics Izabella A kenyér	89
Dr. Tombáczné dr. Végh Katalin – Szabóné Bognár Anikó Hazatérnek... 1914-2014	27	KÖNYVESPOLC Ricz Péter Museion 12.	91
Tóth Tamás A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye plébániái a 18. század végén (1. rész)	28	KÖNYVESPOLC Sarlós István Mészáros Zoltán: Küszködés a síkságon	92
Korhecz Papp Zsuzsanna Erzsébet királyné zombori portréja	33	KÖNYVESPOLC Mészáros Zoltán A nép nevében	93
Heverdle Péterné Dr. Köncse Kriszta Kersch Ferenc, egy ismeretlen Liszt-tanítvány	39	Gerlovics Szilveszter I. Géza pénzei	94
Andrási Erika Aki kilép a feledésből – 140 éve született Vadász Pál építész	47	KULTURÁLIS ÖRÖKSÉGÜNK Szedlár Rudolf A csantavéri Gyöngyvirág kézimunkacsoport	96
Ninkov K. Olga Memento Geréb Klára	50	Szedlár Rudolf Nagypénteki keresztútjárás Csantavéren	96
KÖNYVESPOLC Vigh Rudolf Virág Gábor: A Flórián-rend vitézei	55		
Negyela László Márk Így éltek a szabadkai zsidók (1876-1883)	56		

A BÁCSORSZÁG ÚJ FŐSZERKESZTŐJE

Folyóiratunk szerkesztőbizottsága úgy döntött, hogy Szedlár Rudolf (1953) csantavéri helytörténész személyében új főszerkesztőt nevez ki a lap élére.

Szedlár érdeklődése a helytörténet iránt nyáiban négy évtizeddel ezelőtt kezdődött. Fényképészként folyamatosan járta Csantavér utcáit és minden változást megörökített, majd később jegyzeteket készített a már korábban lebontott, feledésbe merülő épületekről és intézményekről. Az akkor még tízezres létszámú község idős lakosainak elbeszéléseit feljegyezte, és kordokumentumokat gyűjtött.

Néhai barátjával Dr. Vékony Lászlóval (1953–2012) karöltve eltervezték, hogy Csantavér történetéről írásban is meg kell emlékezni, így látott napvilágot 1998-ban a Csantavéri Újság, amely ma is folyamatosan megjelenik, a helyi szerzők és a Grafoprodukt nyomda jóvoltából.

Szedlár első munkája a Bácsországbani Magyar László (1937–1998) szabadkai levéltáros biztatására jelent meg, amelyben az Erzsébet királyné-szobrok körüli találgatásokra derít fényt. Írásai nemcsak a Bácsországbani és a Csantavéri Újságban jelennek meg, hanem egyéb folyóiratokban is, mint a HétNap, Magyar Szó, Aracs stb. Könyvei: Csantavér hitvilága (2009), a Bácsország könyvek sorozat 9. kötete, Végállomás – a csantavéri temetők története (2009), 225 éves a csantavéri iskola (2010), 115 éves Önkéntes Tűzoltó Testület (2010).

Munkássága nemcsak a helytörténetre korlátozódik, hanem kiterjed a közművelődésre is. 1971 óta tagja a helyi Bartók Béla Művelődési Egyesületnek, amelynek tiszteletbeli alelnöke. 1993-ban megalakította a Képzőművészeti Társaságot, amelyet ma is vezet, festőművészként pedig tárlatokat és alkotótáborokat szervez. Tagja a szabadkai Bunjevačko Kolo Horvát Művelődési Központ képzőművészeti csoportjának, valamint külmunkatársa a szabadkai székhelyű Horvát Akadémiai Társaságnak. A Vajdasági Magyar Helytörténeti Egyesület alapító tagjaként részt vett a magyar–szerb megbékélési konferenciákon és az elsők között szolgáltatta be a Vajdasági Levéltárnak az 1944-es megtorlások csantavéri névsorát.

Számára a főszerkesztői kinevezés nem tisztség, hanem feladat, amely által a Bácsországot Vajdaság-szerte ismét az őt megillető helyére kell visszaállítani és a lakossággal megkedveltetni a múlt emlékeit. A jövőbe senki sem tud tekinteni, de a múlt feltárása, valamint a hagyományaink megőrzése és gondozása közelebb hoz bennünket az oly nagyon óhajtott önazonosuláshoz. A vajdasági magyarság történelme során nagyon sokat szenvedett. Kiszolgáltattott és hányatott sorsát a helytörténészek számos értékes írásban, tanulmányban és publikációban közzétették, amely az itt élő – és egyre fogyatkozó – magyarság leki erőssége lett. Ezt a bátorítást folytatni kell!

A Bácsország Honismereti Társaság mindent megtesz azért, hogy a közeljövőben egyre több községben tegyen látogatást, ahol bemutatóestéken ismerteti a folyóiratot, és mindazt, amit a Bácsország a maga színvonalával nyújtani tud a magyarság szellemi erőnlétéhez. Ugyanekkor a célja az, hogy az új munkatársak felkutatása mellett, a régieket is komolyabban bevonja a munkába.

Szedlár Rudolf példaként emlegeti az előző főszerkesztők munkásságát, elismeri, hogy ez a feladat cseppet sem könnyű, ám a törekvés mindig gyümölcsöző volt, s ezt a Magyar Honismereti Szövetség 2002-ben arany emlékéremmel díjazta. Azokban az években a helytörténeti és néprajzi kutatások a reneszánszukat élték. Számos olyan munka látott napvilágot, amelyek fényt derítettek az előbb említett kiszolgáltottságra, a megtorlásokra és a történelmet a maguk képére kreálók borzalmaira.

Szerinte: „Mindezt ki kellett mondanunk és papírra vetnünk! Közölnünk kellett a fájdalomtól és a sérelmekről megbékélyozott vajdaságiakkal – akik ha nehezen is szabadultak a nyomasztó érzésektől –, hogy kezdjenek végre odafigyelni azokra a mozzanatokra, amelyek már célratörő és örömteli hírekkel szolgáltak. Odafigyelni a nagyokra, akik a századok során se nem menekültek el, se nem rejtőztek el a sötétben, hanem találmányukkal, írásaikkal, művészetükkel és vívmányaikkal gazdagítottak bennünket.

A Bácsország honismereti folyóirat erről szól!” ♦

„Besoroztak, el kell menni messzire...”

Gömöri Jenő (1890–1967) két első világháborús katonanóta-gyűjteményéről

Németh Ferenc, Újvidék

Gömöri Jenő Tamást a magyar irodalomtörténet költőként, íróként, publicistaként jegyzi, valamint (1910-től) egy jelentős irodalmi vállalkozás, a Modern Könyvtár (utóbb, 1920 és 1922 között, Új Magyar Könyvtár) szerkesztőjeként, amely jelentős szerepet töltött be a kortárs magyar és külföldi irodalom népszerűsítésében.¹ Frappáns adat, hogy e vállalkozása 1915-ig közel félezer kötetet/füzetet jelentetett meg olcsón és nagy példányszámban.²

A szlovákiai Privigyén (Prievidza) született 1890-ben, Trencsén körzetében, s onnan került bölcsészhallgatóként (1909–1913 között) a Budapesti Tudományegyetemre.³ Az első világháború ideje alatt ezrede Nagybecskerekben állomásozott, s ott meg a hadszíntereken katonadalokat gyűjtött.

A Tanácsköztársaság bukása után

rekre, Torontál megye székhelyére került, a 12. cs. és kir. gyalogezred hadapród-jelöltjeként. Hogy miként érkezett a fiatal irodalmár éppen Nagybecskerekre, arra első kötetének (*Katona-nóták*, 1916) előszavában⁵ ad magyarázatot: a 12. gyalogezred állományát, a katonai beosztás szerint, tervszerűen, Nyitra és Komárom vármegye területéről egészítették ki (többnyire szlovák anyanyelvű) sorkatonákkal.⁶ Tehát békeidőben is onnan érkeztek a regruták a Bega menti városba.

Katona-nóták. Budapest, 1916

A szarajevói merényletet követően (1914. június 28.), amelyben Gavrilo Princip megölte Ferenc Ferdinánd osztrák trónörökös és feleségét, 1914. július 23-án, Belgrádban az Osztrák–Magyar Monarchia követé átnyújtotta az ultimátumot Szerbiának, két nappal később (július 25-én) sor került a részleges, majd (július 31-én) a teljes moz-

gósításra.⁷ A hadba vonulás szükségszerűen beindította azokat a mechanizmusokat is, amelyek e jelenség velejárói voltak, a regruták kikísérésétől és búcsúztatásától kezdődően a laktanyába érkezésig, utóbb a kiképzésig és a harci bevetésig. A bevonulás szokásrendjébe tartozott, sőt annak elmaradhatatlan eleme volt (a felvirágoztatás és kikísérés mellett) a katonanóták éneklése, amelyek részint könnyítettek is a családtól való, különben is nehéz elválastól, részint pedig lelkesítették, bátorították a besorozottakat, s hazafiúi önbizalmat ébresztettek bennük.

A tömeges mozgósítás országszerte mintegy vezényszóra indította be a korábbi katonanóták éneklését, ugyanakkor ösztönözte is újak létrejöttét. Az első világháború kezdetén a legkézenfekvőbb megoldás volt a korábbi katonanóták dallamára új, az aktuális helyzetnek megfelelő szöveget írni. Ezt pedig bizonyos helység- és személynevek, illetve szavak megváltoztatásával, helyettesítésével lehetett a leggyorsabban megvalósítani, s így viszonylag gyorsan kialakult a nagy háború sajátos, autochton katonanóta-korpusza. Ennek egyik szorgalmas, kortárs gyűjtője és közreadója volt az akkor Nagybecskerekben szolgálatot teljesítő fiatal, Gömöri Jenő Tamás.

Úgy tűnik, hogy Gömöri Nagybecskerekre érkezte után azonnal hozzálátott e hasznos gyűjtőmunkához, hiszen alig másfél-két év leforgása alatt, 1916-ban már közreadta katonanóta-gyűjtésének első, sze-

pályafutását Pozsonyban, majd Bécsben folytatta, ahol a *Tűz* című avantgárd irodalmi folyóiratot szerkesztette. Később évekig a szlovákiai Szobráncon élt, majd Budapesten, végül Solymárban és Nagykovácsiban, miközben (feleségével, Jaczko Olgával közösen) egy regénye és több verseskötete jelent meg. 1967-ben Budapesten hunyt el.⁴

Számunkra fontos tény, hogy az első világháború kitörésével, a mozgósított katonák egy csoportjával Nagybecske-

rényebb kiadását.⁸ Voltaképpen egy több mint hatvan oldalas kötetről/füzetről volt szó, amelyben száz-egynéhány katonanótát tett közzé.⁹ A teljes anyagot Gömöri nem egyedül gyűjtötte, hanem 11 név szerint is ismert „12-es baka” volt ebben a segítségére.¹⁰ A gond velük az volt, hogy szlovák részről érkezett regruták voltak, akik alig beszélték a magyar nyelvet, így gyűjtőmunkájuk sem volt kifogástalan. Mint a kötet egyik méltatója írja, „a gyűjtő nem alkalmas területen vállalkozott munkájára, s hogy a kötetben található számos lejegyzési hiba nem mindig a gyűjtőt, hanem a magyar katona-nóták közvetítésében serénykedő, derék tót bakáinkat, vagy (ami még valószínűbb) a nóták avatatlan lejegyzőit, a gyűjtő baka-munkatársait terhelik.”¹¹

Gömöri kötetének előszavában röviden összefoglalja gyűjtőmunkájának indítékait is: „Ezekben a nótákban benne van a nagy háború egész lélektana és egész lelki folyá-

nem ellenőrizte.”¹³ Mert, ha ezt megtette volna, azaz „ha a lejegyzett szövege-

sa. Egyénilelektani és tömeglelektani szempontból is egyformán, mindenkorra marandó értéket jelentenek. Irodalmilag pedig népköltészetünk gyökeres felfrissülését és igen-igen meggazdagodását jelentik. Ezekben a nótákban és e nóták által, e nagyszerű emberi megnyilatkozások által, örökké élni fog a magyar baka nagysága és szépsége. A nagy háború lelke lüktet bennök és mindenik a háború lelke történelmének egy tükördarabja. Együtt és egyenként a magyar faj és a magyar nyelv vérről szentelt és színezett apothéózisai és a magyar faj életerejének nagyszerű dokumentumai.”¹²

Háborús időkben, ideális feltételek hiányában nyilván lehetetlen volt tökéletes gyűjtőmunkát végezni. Gömöri munkájának bírálói leginkább azt kifogásolták, hogy „a számára mások által lejegyzett szövegeket, közlés előtt miért

ket magának figyelmesen elénekeltette volna, nem került volna kis gyűjteményébe annyi ritmust sértő, romlott (pl. megrövidült) sor. Tüzetes utánajárással okvetlen megtalálta volna néhány ma már közismert katona-nótának sikerültebb, vagy kevésbé romlott szöveg-változatát. Ugyancsak neki lett volna kötelessége, előzetesen, régi gyűjteményeinkben is kissé körültekinteni.”¹⁴

Ennek ellenére, hibáival együtt is, Gömöri fontos gyűjtőmunkát végzett, s ami még fontosabb: kortárs gyűjtőmunkát, ami csak növeli közreadott nótaszövegeinek hitelét. Gyűjtőmunkájával voltaképpen végigkíserte a nagy háborút: az 1916-ban megjelent kötetének két évvel később, 1918-ban egy sokkal terjedelmesebb gyűjtemény volt a folytatása.

A nagy háború katonanótái. Budapest, 1918

Katonanóta-gyűjtésének második, bővített kiadásában¹⁵ több mint 300 katonanóta szövegét adta közre. A könyvet Nagybecskereken nyomtatták a 12. cs. és kir. gyalogezred nyomdájában, ahol 1918 januárjában személyesen rendezte sajtó alá Kiss Lajos hadnagy és Kardos Lipót káplár segítségével.¹⁶ A kötet művészi fedőlapja Zombori Erbits Gyula festőművésznek,

a 12. gyalogezred főhadnagyanak volt a munkája.¹⁷ Az ötezer példányban megjelentetett könyvből 25 darab kötött, számozott példány is készült, japán papíron.¹⁸ A nótagyűjteményt Gömöri 17 név szerint felsorolt tiszt- és katonatársának ajánlotta, „s mindazoknak, akik kivirágoztatták és

és csak most lett igazán, a valóságban is eleven közkinccsé. Megújódott a népköltészet; eddig többé-kevésbé holt kincs volt; most előkerült a lomtárból, új fényt kapott és jobban ragyog, mint valaha. A háborúnak, mint valami véres varázslónak egy intésére fölszabadultak a dalok; fölpatantak százados és évtizedes záruk; fölszabadultak a könyvtárakból és életteleken könyvek poros lapbörtönéből, évtizedes port ráztak le magukról és megújíhódtak; most a háború alatt kezdtek el újra eleven életet élni. A népköltészet renaissance-át ünnepli. Nemcsak a katonák, a kisgyerekek, a lányok, mindenki dalolja és dúdolja a nótákat.”²¹

Noha gyűjtésében, saját bevallása szerint a teljességre törekedett, Gömöri tisztában volt azzal, hogy kötete nem tartalmazhatja a nagy háború valamennyi katonanótáját, csak azok nagyobb részét: „Minden nótát, amelyet danolni hallottam, leírtam; sokat pedig a bakák írtak le számomra, vagy az ő diktálásuk vagy danolásuk alapján én magam. De még így sem állapíthatom meg, hogy a nagy háború minden katonanótája benne van ebben a könyvben.”²² Ennek ellenére Gömöri úgy értékelte kötetét, hogy „ez a gyűjtemény lehető teljes, reprezentatív gyűjteménye a nagy háború magyar katonanótáinak”.²³ A nótákat úgy adta közre, ahogyan dalolni hallotta, változtatás nélkül, s a variánsokat is lejegyezte.²⁴ Nagyobb részük olyan katonanóta, amely lépésre dalolható, azaz „menetelő” nóta volt.²⁵ De van közöttük olyan menetelő nóta is, amely nem a kaszárnnyában született, de a bakák megszerették, és szívesen énekelték.²⁶ Akad egy-néhány „hallgató” nóta is, amely a szentimentális, háborús „műdal-költészet” terméke.²⁷ Van továbbá néhány olyan bakavers is, amely akkortájt népszerű volt, de amelyet dallamra nem énekelték, csak szavaltak.²⁸

Érdekes rálátást ad Gömöri a katonanóták születésére is. „A bakának sok dolga mellett is sok ideje van. Nótáírássra, nótatanulásra, miegyébre. Ha néha sok is a gondja, de szűkkörűek a gondolatai, hamar készen van velük. Marad és akad elég ideje, és még több alkalma van nótáírássra, nótatanulásra, nótázgatásra, ilyesmire. Szobatisztogatás, lópucolás, bakancspucolás, fegyverpucolás stb., könnyebb munkák, a menetelések, a gyakorlatozások közötti pihenők, a menázi utáni teltgyomrú pihenések, az esti melegebb együttlét a szakasz-szobában, a szolgálat otthon és csendesebb időben künn a lövészárók-

ban is, a hadtájerületbeli szabadabb élet: megannyi alkalmasszerző. (...) Száll, száll, száll a nóta, – mint a még virágról virágra – bakáról bakára. Egyik is tesz hozzá, másik is ad hozzá; mindenik a maga szép szavait; a maga bálványait alanynak, a maga szép jelzőit sallangnak és sujtásnak; a maga érzésvilágának a reflexeit.”²⁹

Kötetében olyan katonanótákat is begyűjtött, méghozzá nagy számban, amelyek „a magyar nép hatalmas érzékiségét szemléltetik”, magyarán közlésre nem „szalonképes” dalok.³⁰ Ezekre szándékozott külön kiadót találni, s kis példányszámban, kézirat gyanánt hozzáférhetővé tenni a kutatók számára.³¹

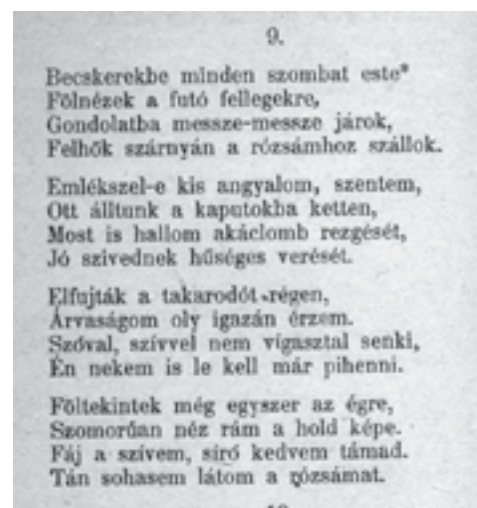
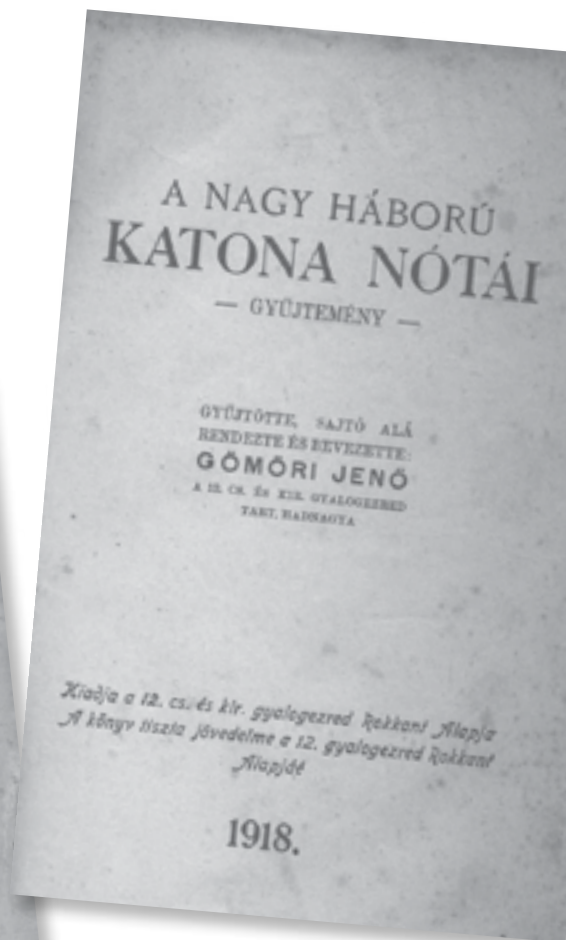
Miután e katonanóta-gyűjtemény kottákat nem tartalmazott, Gömöri megfogalmazása szerint „a magyar muzsika és e nóták népszerűsítésének szempontjából igen kíváncsúnak volna, ha egy lelkes hozzáértő e nótagyűjtemény kottáit is kiadná.”³² Erre, tudomásunk szerint azóta sem került sor.

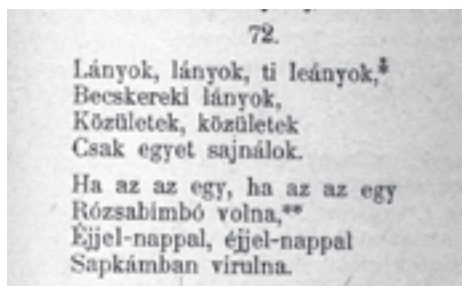
A több mint háromszáz katonanóta elemzése azt bizonyítja, hogy egy részének volt bánati kötődése, még úgy is, hogy a korábbi katonanóták szövegeiben behelyettesítették a földrajzi helyszíneket vagy neveket. Így a kötetben például, tucatnyi nóta örökíti meg címében is Nagybecskerek (Becskeken, minden szombat este³³, Becskereki állomárról kifutott egy személyvonat³⁴, Lányok, lányok, ti leányok, becskereki lányok³⁵, Becskereki kaszárnnyában lehullott a falevél³⁶, Becskereki nagykaszárnnya sárgára van meszelve³⁷, Becskereki utca, ki van flaszerozva³⁸, Becskerektől nincs már messze Belegrád³⁹, Mikor mentem Nagybecskerek felé⁴⁰, Nincsen olyan barna lány Becskereken⁴¹, A becskereki temetőnek árkaiban⁴², Becskereken mond egy kislány: Apuska!⁴³, Onnan felől, Nagybecskerek felől⁴⁴, Becskereki bíró kapott levelet⁴⁵, Becskereki réztoronyban 9-et ütött az óra⁴⁶ stb.). Természetesen, emellett előjönnek a fontosabb

ébre tartották drága bakáink nótázó kedvét.”¹⁹

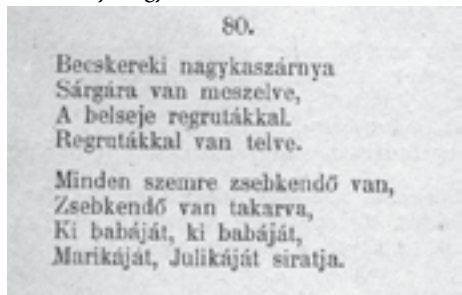
Kötetének előszavában pontosítja, hogy „a nótákat [...] nagyrészt a 12-ik csász. és kir. gyalogezredben, a fronton és a pótzászlóaljnál, ez ezred bakái között forgolódva” gyűjtötte, s meglátása szerint „e körülménynek a nóták lélektani, irodalmi, történelmi, katonai és külön magyar nemzeti jelentősége mellett különös jelentősége van.”²⁰

Véleménye szerint az első világháború kitörése hozta vissza a köztudatba, a közhasználatba a katonanótákat, és fokozta szerepüket, jelentőségüket: „a világháború mindenütt, minálunk is, a homloktérbe állította a népet, amely ebben a háborúban legtöbbet vérzett és legtöbbet szenvedett. (...) És a néppel együtt az ő életét, érzéseit, dalait. Természetesen eddig is volt népköltészet; és eddig is volt már katonaköltészet, »bakaköltészet« is. De csak most lett közkinccsé ez a költészet, vagy mondjuk így: most lett újból közkinccsé;

háborús helyszínének is (Szerbiában, Hercegovinában csata akar lenni⁴⁷, Oroszlengyel határszélen muskátli virágzik⁴⁸, Komáromi kikötőben áll egy hadihajó⁴⁹, Sej, huj, Szerbiában megszólalt a nagy ágyú⁵⁰, Édes anyám, ha bejössz Belgrádba⁵¹, Lovcsen hegyen áll Nikita⁵², A tiroli helyek alján magyar visszhang járja⁵³, A Kárpátok hegyaljánban nyílik piros rózsá⁵⁴, Manajowtól szabadságra jönnek a katonák⁵⁵, Galícia fenyves erdő alján⁵⁶, Galícia homokjába árok van építve⁵⁷, Krasznik, Lemberg büszke vára⁵⁸ stb.). Mindemellett több bakanóta örökíti meg Ferenc József császárt és Károly királyt is (Ferenc József 86 esztendő király⁵⁹, Ferenc Jóska régi magyar király⁶⁰, Ferenc Jóska nemzetiszíni zászlója⁶¹, Öfelsége azt adta ki parancsba⁶², Ferenc Jóska ládájába⁶³, Ferenc Jóska a fiának fogadott⁶⁴, Károly király megy istentisztelekre⁶⁵ stb.).

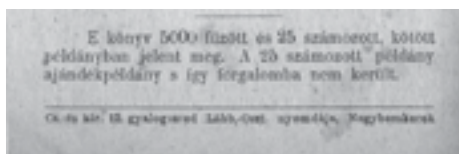
Gömöri gyűjtésének célja az volt, hogy kötete „megmutassa és megtartsa jövőre korok számára miket dalolt, tehát miket érzett a magyar nép a nagy háború alatt, hogy e dalokból megérezze és meglássa a jövő embere a nagy háború katonáját, népét, emberét, érzéseit, hogy e könyvből a világháborúnak a magyar nép lelken átsűrődő képe bontakozzék ki.”⁶⁶

Munkájának bírálói egyetértettek abban, hogy Gömörben sok volt a „lelkességek és munkakedv”⁶⁷, s hogy kortárs nótagyűjtésével jó szolgálatot tett a magyar folklórnak.⁶⁸ Még hozzá azért, mert úgy ítélték meg, hogy a magyar folklorisztikának aligha lett volna „később módjában az, hogy népköltészetünk eme legújabb adalékainak keletkezési helyét, vándorlásait és fokozatos alakulását tüzetesen megjelölje.”⁶⁹

E könyv bányái helyhez kötöttsége is indokolja, hogy a nagy háború kezdeté-

nek századik évfordulóján felhívjuk rá a figyelmet, hiszen egy érdekes és értékes, vajdasági viszonylatban is egyedülálló vállalkozásról van szó, amelynek részletes feldolgozása még várat magára. ♦

Jegyzetek

¹ Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon 1000–1990*. Javított, átdolgozott kiadás. Elektronikus változat. (<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/letoltve>: 2014. júl. 21.)

² Uo.

³ Uo.

⁴ Uo.

⁵ Gömöri Jenő: *Katona-nóták*. Budapest, 1916, 5.

⁶ Uo.

⁷ Benda Kálmán (főszerk.): *Magyarország történeti kronológiája*. III. k. 1848–1944. Második, javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983, 828.

⁸ Gömöri Jenő: *Katona-nóták*. Gyűjtemény. Gyűjtötte és sajtó alá rendezte Gömöri Jenő, a 12-ik cs. és kir. gyalogezred hadapródjelöltje. Ára 60 fillér. Kiadja a 12-ik cs. és kir. gyalogezred Rokkant-Alapja. A könyv tisztá jövedelme a 12-ik csász. és kir. gyalogezred Rokkant-Alapjáé. 1916. Nap nyomda r. t. nyomása, Budapest, 8-rét, 64. l.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo. 5.

¹¹ Sz: Gömöri Jenő: *Katona-nóták*. = *Etnographia*, 1916, 305–306.

¹² Gömöri Jenő: *Katona-nóták*. Gyűjtemény. Gyűjtötte és sajtó alá rendezte Gömöri Jenő, a 12-ik cs. és kir. gyalogezred hadapródjelöltje. Ára 60 fillér. Kiadja a 12-ik cs. és kir. gyalogezred Rokkant-Alapja. A könyv tisztá jövedelme a 12-ik csász. és kir. gyalogezred Rokkant-Alapjáé. 1916. Nap nyomda r. t. nyomása, Budapest, 5. – E kötet nem került könyvtári forgalomba.

¹³ Sz: Gömöri Jenő: *Katona-nóták*. = *Etnographia*, 1916, 305–306.

¹⁴ Uo.

¹⁵ *A nagy háború katonanótái*. Gyűjtemény. Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és bevezette: Gömöri Jenő, a 12. cs. és kir. gyalogezred tart. hadnagya. Kiadja a 12. cs. és kir. gyalogezred Rokkant Alapja. A könyv tisztá jövedelme a 12. gyalogezred Rokkant

Alapjáé. Lampel R. könyvkereskedése (Wodianer F. és fiai) r. t. bizománya Budapest, [Cs. és kir. 12. gyalogezred Lább. Oszt. Nyomdája, Nagybecskerek], 1918, 184. l.

¹⁶ Uo. 5–16.

¹⁷ Uo. 184.

¹⁸ Uo. 2.

¹⁹ Uo. 3.

²⁰ Uo. 6.

²¹ Uo. 6–7.

²² Uo.

²³ Uo. 7.

²⁴ Uo. 8.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo. 11.

²⁷ Uo.

²⁸ Uo. 12.

²⁹ Uo. 8–9.

³⁰ Uo. 13.

³¹ Uo.

³² Uo. 16.

³³ Uo. 22.

³⁴ Uo. 48.

³⁵ Uo. 53.

³⁶ Uo.

³⁷ Uo. 56.

³⁸ Uo. 63.

³⁹ Uo. 72.

⁴⁰ Uo. 89.

⁴¹ Uo. 93.

⁴² Uo. 110.

⁴³ Uo. 132.

⁴⁴ Uo. 136.

⁴⁵ Uo. 149.

⁴⁶ Uo. 151.

⁴⁷ Uo. 36.

⁴⁸ Uo. 45.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo. 50.

⁵¹ Uo. 60.

⁵² Uo.

⁵³ Uo. 61.

⁵⁴ Uo. 62.

⁵⁵ Uo. 84.

⁵⁶ Uo. 92.

⁵⁷ Uo. 119.

⁵⁸ Uo. 147.

⁵⁹ Uo. 22.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo. 51.

⁶² Uo. 85.

⁶³ Uo. 104.

⁶⁴ Uo. 107.

⁶⁵ Uo. 108.

⁶⁶ Uo. 13.

⁶⁷ Szendrey Zsigmond: *A nagy háború katonanótái*. = *Etnographia*, 1918, 157–160.

⁶⁸ Sz: Gömöri Jenő: *Katona-nóták*. = *Etnographia*, 1916, 305–306.

⁶⁹ Uo.

Zenta az első világháborúban

Tari László, Zenta

Pár évvel az első világháború kitörése előtt a helyi lapok meglepően reális érzékkel kommentálták az országos jellegű társadalmi eseményeket, de a külpolitikai vonatkozásúakat is, melyek mozgatórugója a hármasszövetség belső viszonya, illetve a Balkán-háborúk voltak.

Érdekesek a felvetések, a következtetések, a lehetséges politikai kombinációk ezekben az írásokban, melyeket mindig az első oldalon, többnyire vezércikként hoztak a lapok. Nem véletlenül tűnt úgy, hogy a szerkesztők és újságírók nagyon is tisztában vannak az aktuális történésekkel és geopolitikai kérdésekkel.

Az 1912. évi első Balkán-háború kapcsán már érződött egy nagyobb „leszámolásra” való készülődés. Az egyik helyi lap szeptemberi száma arról ír, hogy: „a háborús veszedelem folytán a zentai tartalékos katonák egy része sürgős behívó parancsot kapott.” De ennek a legbiztosabb jele mégis az 1912. évi véderőtörvény önkényes, vita nélküli elfogadása volt, mely után már nem volt kétséges, hogy valóban egy nagyobb szabású háborúra készül az ország.

Az országra váró súlyos terhekre és a háború kitörésére hívta fel a figyelmet az első Balkán-háború fegyverszüneti ideje alatt egy helyi lap, a *Zentai Friss Újság* 1913. január 19-i száma, mely bámulatos képzelőerővel festette le a ránk váró világégés bekövetkeztét, amikor annak világpolitikai okait boncolgatta. Az újságíró vagy szerkesztő meglepő éleslátással vetítette előre azt a tragédiát, ami nemsokára be is következett, amikor a lap hasábjain Készül a háború címmel a következőket írta:

„...A monarchia és Oroszország a leszerelés dolgában nem jutott megállapodásra, ellenben a hármasszövetség és a hármasszövetség nagyhatalmai a lehető legélesebben kerültek szembe egymással. [...] Vakmerő és gonosz játék folyik a diplomáciában, a párnázott ajtók mögött, a nagyképűség és embertelenség kotyvasztó kamráiban, ahol a népek százmillióinak nyugalma és boldogulása a legeslegutolsó szempont. A vakmerőség a diplomáciai kockavetésben a rendelkezésre álló szuronyverdők százazezreivel és millióival

egyenes arányban nő. Hogy a szurony hegye mögött egy-egy kiszakított tagja az érző és dolgozó társadalomnak, odafönn tekintetbe sem veszik. Egy szurony, ezer szurony, millió szurony, száz géppuska, kétezer ágyú, féltucat dreadnought. Hármunknak ennyi, a másik háromnak annyi. Kinek van több esélye. És minél nagyobb a fegyverkezési örület, annál biztosabb az explózió: mert hosszú ideig a kiszámíthatatlan költségeket, a legvirágzóbb állam sem bírja ki. Hogy hol pattant ki az első szikra, az oly esetleges. Nem a kis véletlenek ébresztik fel a tömeges embergyilkolás rémét, hanem az egymás hajába ragadni akarók teremtik meg szándékosan az incidenseket és fűjják, élesztgetik kövérré, hogy a békében munkálkodó százmilliókkal szemben igazolhassák magukat.

[...] Az iparnak és kereskedelemnek pedig sírját ássa a nemzetközi feszültség. Gazdagabb ország tovább bírja. A magyar viszonyok között az általános összeomlás határához jutottunk el máris.

A háború tehát megint a küszöb előtt ólálkodik. Nem is szükséges, hogy a küszöböt átlépje. A népek tönkremennek akkor is, ha csak a nyelvét öltögeti huzamosabb ideig. A megkínzott és tönkretett milliók ajkán már-már szintén óhajítás alakjában tör fel a panasz: Csak rajta, minél előbb, mert a béketámogatásnak egy ilyen esztendejétől biztosabban tönkre megyünk...”

Országos szinten a háborús készülődés egyik fő ellenzője gróf Károlyi Mihály volt, aki akkor az ellenzéki Függetlenségi és 48-as Pártban politizált. A zentai Függetlenségi Kör lapja, az *Összetartás* ekkortájt szívesen idézte Károlyit, és annak németellenes megnyilatkozásait, melyek szerint Németország beleavatkozik Magyarországot belügyeibe, és a hármasszövetségben is túlságosan érvényesül a magyarok rovására.

Az *Összetartás* 1914. április 26-i száma így vélekedett a hármasszövetségről: „Az ország minden pénzét, adófilléreink utolsóját is szent hármasszövetség fenntartása érdekében s ezen szövetség által megkövetelt fegyverkezésre fordítják, mert az ipar, a kereskedelem, az általános műveltség fejlesztésére fordított költségek a hadügyi kiadásokkal szemben szinte mindig nulláknak tűnnek fel. Vajjon a minden nemzet által

papíron legalább annyira óhajtott európai békét egy kevesebb hadügyi kiadásokkal járó más európai szövetség nem tudná-e éppen úgy fenntartani, mint a hármasszövetség?”

Hiába volt gróf Tisza István, az ország miniszterelnöke, eleinte a háború ellen, mondván, hogy az ország lényegében csak vesztese lehet a háborúnak függetlenül annak kimenetelétől, illetve hogy Szerbiának időt kellene adni, és nem bizonyított még a merényletben való részvétele, de német nyomásra végül ő is beadta a derekát. A Monarchia közvéleménye is őt tekintette a háborús politika megtestesítőjének, főleg 1914. júl. 14-e után, amikor nyíltan is felvállalta a háborút és annak szükségességét.

Alig két hónappal a világháború kitörése előtt, 1914 pünkösd vasárnapján Zentára látogatott az ismert ellenzéki politikus, gróf Károlyi Mihály, s a Függetlenségi Kör nagygyűlésén tartott beszédében többek között a következőket mondta: „Tisztelt uraim! Nemcsak Magyarország, az egész Monarchia olyan helyzetben van, ha gyorsan nem cselekednek, hamarosan meglehet írni Pompei utolsó napjainak mintájára azt a könyvet, melynek címe a Monarchiának utolsó napjai lenne. Vigyáznunk kell, nehogy Magyarországon is bekövetkezzenek ezek az állapotok.”...

A zentai Függetlenségi Kör folyamatosan támadta a helyi sajtóorgánumán, az *Összetartás* c. lapján keresztül gr. Tisza István kabinetjét, annak diktatórikus politikáját, rámutatva az erőszakos kormányzati módszerekre, a kormány korruptségára, az általános választójog hiányára stb.

Amikor pedig megtörtént a trónörökös elleni merénylet és beindult az évek óta készülődő hadigépezet, a *Zentai Friss Újság* 1913. jan. 19-i jóslata, másfél év után be is igazolódott. A sarajevói pisztolylövések végérvényesen meggyújtották a háború lángját, mely már évek óta ott pislákol és lappangott Európa küszöbén.

1914. július 25-én az esti órákban jelentette a Monarchia belgrádi követe, báró Giesl, hogy a szerb kormány válasza nem kielégítő az adott ultimátumra, s ezzel a háború elindítására formálisan is megkezdődtek az előkészületek, majd rövid-

del utána megtörténtek a hadüzenetek a szemben álló felek között.

A küszöbön álló világháború kitörésének híre soha nem látott lelkesedést váltott ki az emberekből, akik az utcákra vonultak és éltették a háborút. Valójában az egész országon a háborús lelkesedés lett úrrá. A *Budapesti Hírlap* a július 26-i száma ezt közli: „Mikor e sorokat írjuk, a főváros utcáin lelkesen ünneplő néptömeg hullámszik.”

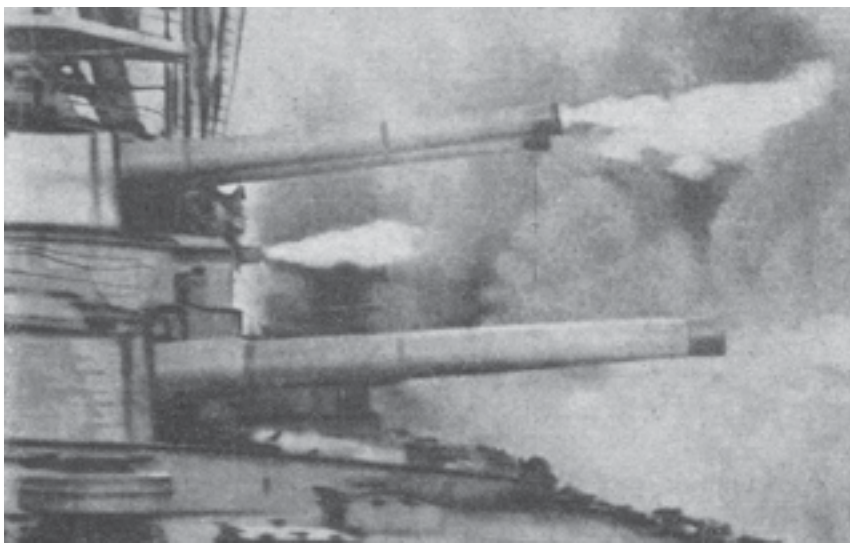
Főleg a nagyvárosokban zajlottak a látványos háborúpárti megnyilvánulások, pl. Kecskeméten tisztek, katonák, civilek tömegei éltették a háborút. Július 28-án – a Szerbia elleni hadüzenet napján – egy tizenöt-húszezer fős háború melletti tüntetés zajlott le a városban. Valójában az átlagembernek nem sok fogalma volt a modern harci eszközökkel vívott háború borzalmairól, hiszen utoljára osztrák birodalmi katona 1866-ban harcolt a poroszok ellen a königráti csatában (innen az anekdota, abból az időből, hogy amikor a katonaviselt embert kérdezték, hogy hol sebesült meg, a válasz az volt, hogy *Königrácnél, meg a hónom alatt*).

1914 júliusában a feltüzelt tömeg háborút akart, amit nagyszerű eseménynek képzeltek, kitörésének híret türelmetlenül várták, s nem szívesen fogadták volna, ha elmarad.

A Monarchia július 28-i, Szerbia elleni hadüzenetét és a királyi manifesztumot a vezető helyen hozták a lapok, köztük a *Zentai Közlöny* is. A közvélemény gyors győzelmet remélt a Szerbiával küszöbön álló háborútól, nem gondolván arra, hogy a déli front majd csak egyike lesz a nemsokára más európai államokra is kiterjedő harci cselekményeknek.

A hadüzenetet pár nappal megelőzően már elkezdődtek a mozgósítások az egész Monarchiában. Zenta városa és Zenta határa (ide tartozott Martonos, Ada és Mohol) a cs. és királyi 86. gyalogezred hadkiegészítési területéhez tartozott, melynek az állomáshelye Szabadka városa volt.

A szerbiai mozgósítás hírére július 25-én este 9 órakor I. Ferenc József elrendelte a részleges mozgósítást. A szabadkai 86. gyalogezred parancsnoka, Schaffer József ezredes, július 26-án reggel a szabadkai Halasi úti laktanya őrszobájánál gyülekező zászlóalj- és századparancsnokok előtt kihirdette a mozgósítási parancsot, melyet falragaszok útján is közzétettek. Ezzel a már előkészített háborús tervek alapján megkezdődött a mozgósítás, mely megszakítás nélkül folyt. A mozgósítási rendelet értelmében bevonulni tartozik rendeltetési helyére minden tartalékos és kiképzett póttartalékos, aki már katonai

Francia hadihajó tüzet nyit a Zenta cirkálóra

szolgálatot teljesített, de az önkénteseket is örömmel várták.

A csapattestek feltöltése után a szabadkai barakk-kaszárnyában július 30-án este megtörtént az ünnepélyes eskütétel, s az ezred menetkész állapotban volt. Másnap az uralkodó elrendelte az általános mozgósítást, s még a kora délutáni órákban megtörtént a 86. gyalogezred elszállítása a szabadkai vasúttállomásra négy szállítmányban a szerbiai hadszíntér felé. A közbeeső állomásokon a lakosság lelkesen üdvözölte a hadba indulókat.

A *Zentai Közlöny*, a többi országos sajtóorgánumhoz hasonlóan, e napokban még fennkölt és magabiztos stílusban tudósított a hadba vonulásról: „... A hadüzenet és az azt követő megragadó, fenséges hangú királyi manifesztum mély hatást, nagy lelkesedést keltett az egész monarchiában. Katonáinkat ünneplik mindenfelé. Az átvonuló katonai vonatokat ezrekre rúgó tömeg várja mindenkor s virággal, dohánnyal, gyümölcssel és más élvezeti cikkekkkel vendégelik meg a hadfiakat a lelkes nők. Felemelő érzést vált ki az a látvány, hogy katonáink melyen lelkesedéssel mennek a háborúba, s erős a bizodalomunk és hitünk győzelmükben...”

A háború melletti kiállítás terén Zenta városa sem maradt el. Az egyik helyi lap *Tüntetés a háború mellett* címmel tudósított az augusztus 1-jei megmozdulásról: „Szombaton este váratlanul hatalmas tüntetést rendezett a város polgársága a háború mellett. Az esti vonat után a vasútról óriási tömegben, zeneszó mellett s hazafias dalokat énekelve jött be a közönség a fő utcán végig a főtérre. Fáklya és lampion nem lévén, az útvonalon lévő üzletekből gyertyákat vettek s annak világa mellett hömpölygött végig a hatalmas, több mint ezer főnyi tömeg a széles utcán s hazafias dalok éneklése közben

sűrűn hangzott fel a kiáltás, hogy éljen a háború, vesszen Szerbia, éljen a haza stb. A főtéren a Szt. Háromság körül gyülekezett a tüntető sokaság, hol a közönség kíváncsiságának engedve dr. Széchenyi István mondott beszédet. ... a tüntetés egész lefolyásában rendkívül méltóságteljes és imponáló volt.”

1914. augusztus 6-án a Szerbiával szövetséges Montenegróval is beállt a hadiállapot. Mivel Szerbiának nem volt tengeri kijárata, így Montenegró kikötőin keresztül kaphatott az antant erőitől katonai támogatást. E tengeri utánpótlási vonalakat hivatott elvágni a cs. és kir. haditengerészet, amikor augusztus 10-én blokád alá vonta a montenegrói partokat. De még ezt megelőzően a Zenta cirkáló, több osztrák–magyar hadihajóval együtt, augusztus 8-án támadta Bar (Antivari) kikötőjét. Néhány nappal később a nagyobb tüzérvél rendelkező francia hadihajók elsüllyesztették a cirkálót, mely nem adta meg magát, hanem a figyelmeztető ágyűlövésekre válaszul felvonta a selyemlobogót és harcba bocsátkozott a nyilvánvaló túlerővel. Ez volt a világháború első tengeri csatája.

Az antant flotta a Zenta cirkáló elsüllyesztése után, a tengeri hadi jogot megsértve, távozott a csata színhelyéről, nem mentve ki a hajó vízbe került matrózait. Az elsüllyesztett hadihajó 1896-ban épült több másik cirkálóval, s a hajókat az osztrák birodalom győztes csatáiról nevezték el. A Zenta cirkáló korai tragédiája – mielőtt még megkezdődtek volna a tényleges szárazföldi hadmozdulatok – előrevetítette a rákövetkező háború végkimenetelét; a szemben álló erők aránytalanságát, a kilátástalan küzdelmet, s a magára hagyott országot a küzdelem végkifejletében...

E napokban a *Zentai Közlöny* Leszámlás c. cikkében ezt írta: „Félve óhajtotta a

nemzet a leszámolást. Félve, mert a háborútól irtózik a kultúrember minden idegszála. Félve, mert embereket mészárolni, műremekeket romba lőni – iszonyú gondolat. Félve, mert háború nyomán könnyek fakadnak milliók ártatlan szeméből. [...] És mégis. És mégis óhajtvá gondolt mindenki a leszámolás idejére...”

A társadalom széles rétege mellett a parlamenti pártok, a politikai élet szereplői, a sajtó mind-mind helyesléssel és örömmel vették tudomásul a háború hírért, s a besorozott katonaságnak karácsonyra hazatérést és jutalomföldet ígért a kormányzat, ami nagy szerepet játszott a vidéki lakosság háborús lelkesedésének kialakításában.

Még a tényleges harcok megkezdése előtt, a háborús propaganda és lelkesedés hatására, az Összetartás c. lap aug. 12-i száma Újabb zentai önkéntesek címmel, közli az alábbiakat: „Vasárnap, hétfőn és kedden ismét több, 18 éves ifjú jelentkezett önkéntesen katonának. Ezek: Pap Kelemen, Böhm Pál, Domány Péter, Lövey Nándor, Olajos Gábor, Majoros Péter, László János, Bartusz Péter, Boros József, Tóth Sági János, Matykó Ferenc, Tóth Lajos, Halász Simon, Szigethy László, Barsi Jenő, Balla János, Újházi Mátyás, Bácsics József, Kispál Ferenc, Kincses Péter, Lálity István, Szimity János,

Mészáros János, Lukács László és Klucsina Imre. A jelentkezők egy része már be is vonult, míg a többit ma vagy holnap fogják útbaindítani.”

Az újság e napi számának még egy érdekes színfoltja volt, egy frissen bevonult zentai katona levele, melyet közzétett a lap, melynek tartalma tükrözi az átlagembernek a háborúhoz való optimista hozzáállását: „Bakalevél. Az a mérhetetlen lelkesedés, mely katonáinkat mindenütt eltölti, az Öfelsége által hadbaszólított magyar honvédségre is átragadt. A nagy lelkesedést és harcikedvet élénken illusztrálja az alábbi levél, melyet Lengyel József adótiszt, zentai fiú, egyéves önkéntes káplár írt egy munkatársunkhoz a 6. számú m. kir. honvéd gyalogezredtől Szabadkáról. Íme a levél: 84. sz. tábori posta, 1914. aug. 7. Kedves D. úr! Mielőtt elmennénk ráczot frustokolni, üdvözetem küldöm a zentaiaknak. – a 6.os honvédek ha lemennek nagy rácoreszágba, ami vasárnap már alighanem megtörténik, úgy szétütnék szerb testvéreink között, hogy kerek száz esztendőbe fog kerülni, amíg egymásra találunk. Olyan lelkesedést 1848 óta még nem látott az ország, mint amilyen itt van. Tejben, vajban fürödnek a bakák. Ha jönnek haza gyakorlatról, minden ház előtt telekosarakkal várják a könnyes szemű anyák

s adogatják a szebbnél szebb almát körtét. ...A bakatársaság, illetve honvéd család megfújja a szebbnél szebb nótákat. Van még az annexió óta egy nóta a szerbekről, azt eleve-nítették fel. ... Majd a harctérről is írogatok néha, tudom érdeklí D. urat a tábori élet...”

Augusztus közepén már nagyban folytak az előkészületek a háborút illetően, s a helyi sajtón keresztül különféle közlemények, értesítések jelentek meg. A sajtó felhívta a polgárok figyelmét, hogy támogatásuk azon bizottságok munkáját, akik majd a harctéri sebesültek ápolását végzik, az itthon maradt családtagokat támogatják, de a hadba vonultak családjainak a megsegítésére is felszólították a polgárokat, akik egyébként pénzegyre is jogosultak.

Egyébként mind akkor, mint a későbbiek folyamán a háború végéig a városi önkormányzatnak, illetve a képviselő-testületnek nem volt beleszólása a háború menetébe annak négy éve alatt, csak végrehajtották a különböző, felülről jött utasításokat és rendelkezéseket, végezték a hadisegélyek kifizetését, a rekvirálásokat, a pénzügyi elvonásokat és más korlátozó, megszorító

Zentai Közlöny, Világháború című vezércikk részlete

35. szám.

Zenta, 1914. augusztus 30.

XXVI. évfolyam.

A lap szellemi részét

illető minden közlés a szerkesztő-reghes. társaság.

Kiadó-hivatal:

Fekete Nándor könyvtérkezelésben
— A lap anyagi részét illető közlé-
mények (előfizetési pénz, kiadás, hirdet-
ések, hirdetések) a kiadóhiva-
talban intézendők.

Egyes szám: 10 fillér

ZENTAI KÖZLÖNY

HELYI ÉS VIDEKI ERDEKŰ HETILAP.

MEGJELENIK MINDEN VASARNAP.

Előfizetési feltételek

Zenta körzete körzete 1 évi 4 kor-
na, 6 évi 2 korona, Tiszák és ki-
váltók 1 évi 1 koronának egyen-
lőre 2 korona.
Videki körzeten 1 korona.

Hirdetések:

Egyik sor az előfizetők a Zenta
Közlöny kiadásának minden
hirdetési díj egy negyedik részét
teremt 3 fillér.
A kiadás 1000. 20. fillér.

Egyes szám: 10 fillér

A VILÁGHÁBORÚ

Az oroszok ellen döntő nagy-
osát nyertünk.

(A miniszterelnökség sajtóosztályától.)
(aug. 26.)

A kraszniki győzelem.

A Krasznik mellett lefolyt három na-
pos csata tegnap a mi csapataink teljes
győzelmével végződött. Az oroszokat az
egész, mintegy 70 kilométer széles csata-
vonalon eldőlésükkel kicertük. Az oroszok
fejevészellen menekülnek Lublin felé.

(aug. 27.)

Pester Loyduak Bécsből jelentik, hogy
hogy utólag kiűzték, hogy az orosz hada-
r, melyet Kraszniknál megvertünk, hat had-
testből állott nem pedig csak egyből, a

Berlin aug. 27.

A németek hamar összes erővel
bevették egy szintén Longwy és Gent
városát elfoglalták.

A nemzeti győzelem után Öfelsége
Ferenc József Vilmos császárhoz az alábbi-
táviratot intézte: „Győzelem győzelem I
sten veletek van! Velünk és velünk lesz!
Legbensőbb szerencseszármazásunk. Neked,
drága haraton, s az új hőseink, a trón-
rokoknak, valamint Rapperecht bajor trón-
örökösnek és a pártatlan világnak nemet
hadsergnek! Nemzetünk, a mely kit-
jez, mit ország en és mit, dicső hadser-
e történelmi napokban! Szavból szorítja
erős kezdet Ferenc József.”

A Déli harctérről.

előzetes ide érkezett hírek szerint
a belgrádi vízművek nem
működnek többé.

LEGÚJABB HIREK.

(Budapest aug. 28.)

A hadsereg főparancsnoksága d. u. 2
órácor közli: Az orosz harctéren több
nap óta döntő harcok vannak folyamatban.
Amíg azon csapatok, amelyek a kras-
zniki harcokban győztek, az oroszokat Lub-
lin felé követték és egy szomszédosparok Bag-
en Waprz közt ellenséges földön szintén
győzelmesen előnyomultak; a Zamość körüli
területet foglalták, más seregtek a Kelet-
Galicziába betört erős ellenséggel szemben
a Lemberg-től északra, keletre és délkeletre
lévő területet tartják (M. T. 1.)

intézkedéseket, melyeket a kormány, illetve a megyei hatóságok elrendeltek.

Azután augusztus folyamán megindultak a hadműveletek Szerbia ellen észak és nyugat felől, Bosznia irányából. A harc első napjaiban, augusztus 19-vel kezdődően, a cs. és kir. 86. és a m. kir. 6. honvéd (szabadkai) gyalogezred katonái – ahol a legtöbb zentai katona szolgált – átestek a tűzkeresztségen. A 86-osok a jelancai, vučevicai és jevrešovaci ütközetekben, a 6. gyalogezred katonái pedig a boszniai Panos, Crni Vrh, Kam hegységek és a Višegrad körüli harcokban. A szeptemberben indított szerb ellentámadás azonban visszavonulásra készítette az osztrák-magyar hadsereget, s a szerb haderő még a Szerémségbe is betört.

A keleti hadszíntéren a németek augusztus végén a tannenbergi csatában körülférték az orosz seregeket, majd szeptember folyamán a mazuri tavaknál nagy győzelmet arattak felettük.

A *Zentai Közlöny* 1914. augusztus 30-i száma A világháború cím alatt első oldalán hozta a hírt a Monarchia első győztes csatájáról, Krasznik mellett, melyet aug. 23–25. között vívott az 1. osztrák-magyar hadsereg a 4. orosz hadsereggel, a galíciai fronton.

Válaszul az oroszok délebbre ellentámadásba kezdtek és elfoglalták Kelet-Galiciát, a Kárpátokig nyomultak előre. Az oroszok támadása miatt Galíciába irányították a 2. hadsereget, s azon belül a 86. gyalogezredet, mely Batajnica állomásáról szeptember 4-én indult el észak felé, és szept. 8-án érkezett meg az orosz frontra.

A 86. gyalogezred alig pihent egy napot a megérkezése után, s már másnap véres csatát vívott az oroszokkal Rumno falunál, ahol szabályos kézitusát vívtak az ellenfelek minden talpalatnyi földért. Ezzel a cs. és kir. 86. gyalogezred megívta ugyan az első győztes csatáját a galíciai hadszíntéren, azonban alig néhány nap múlva, az orosz ellentámadás miatt az osztrák-magyar haderő kénytelen volt visszavonulni. A nagy menetteljesítménytől halálra fáradt, kiehézt, lerongyolódott és kolerával tizedelt 86. gyalogezred közel 200 km-es visszavonulás után, szeptember 24-én Zemplénoroszinál elérte a magyar határt.

A Monarchia hadserege augusztus 20-án indított támadást a keleti, lengyelországi fronton az oroszok ellen, de a kezdetben jól haladó támadás augusztus végén elakadt, majd az oroszok súlyos vereséget mértek a közös hadseregre, melynek 900 ezer katonájából szeptember végére 550 ezer fő harcképes állomány maradt. A közös

hadsereget csak a visszavonulás mentette meg a teljes pusztulástól.

Az országos sajtó, a háború megkezdése óta, természetesen csak cenzúrázott híreket továbbított a hadi eseményekről, kidomborítva a győztes csatákat. Már a háború első hónapjától kezdődően, a helyi (főleg) kormánypárti lapok, a miniszterelnökség sajtóosztályáról kapott háborús híreket közölték, illetve még az MTI-től is vettek át híreket a legfrissebb hadieseményekről.

Közben a helyi sajtóban apródonként megjelentek a harctéren elesett zentai katonákról szóló első hírek, mint pl. a galíciai fronton meghalt Polyák János tanítóról.

Az ősz folyamán az osztrák-magyar haderő újabb támadást indított Szerbia ellen, s még az év vége előtt, december 1-jén elfoglalták Belgrádot. Diadalest címmel hozta a hírt a *Zentai Közlöny*, majd így folytatta: „Szerdán este valóságos diadalestéje volt országunknak és városunknak. Örömmámor töltötte el az egész várost, s a késő esti órákig ezernyi ember hullámozott az utcákon arra az örömhírré, hogy Szerbia fővárosa elesett s a birtokunkba került. [...] Hat óra után mintegy varázsütsére kivilágosodtak a házak ablakai s csakhamar fényözönben úszott a város. Este 8 órakor ünnepi harangozás majd a tűzoltózenekar játéka emelte a főtéren hullámozó nagy közönség hangulatát. Lelkesen ünnepelte a város a déli harcokra döntő jelentőségű nagy eseményt.”

1915-ben, a második háborús évben, a Monarchia hadserege súlyos embervesztéseket szenvedett el az év első negyedében; mintegy 800 ezer embert veszített, halottak, eltűntek, fogságba esettek és sebesültek formájában. Az óriási emberi és főleg anyagi áldozatok pótlására eddig ismeretlen megoldásokat vezettek be, főleg Magyarország területén.

1915 februárjában az *Összetartás* már a rekvirálásokról ír: „Requirálás. Egy olyan fogalom ez, amelyet eddig nem ismert a magyar gazda, Most akár merre jár az ember, mindenfelé csak ezt a szó hangzik fülébe. Először requirálták fiainkat, aztán lovainkat és most már a szalonnára is rákerül a sor. Fiainkat szívesen adjuk, sőt adjuk ma is, mindenünket készséggel adjuk, mert édes hazánk követeli, a szalonna requirálásánál is csak az jut eszünkbe, hogy nincs már mit requirálni ...!” A lapnak ugyanez a száma pedig arról is tudósít, hogy a frissen besorozott zentai legények már nem rohanják meg a boltokat a „regruta bokrétáért”, hanem szép csendben haza sietnek. Talán hiányozna a lelkesedés az „ország egyik

legmagyarabb városának ifjú katonáiból”, tűnődik az újságíró a cikkében.

Ebben az évben már megjelentek az első óvatos és kritikus hangok is az ellenzéki sajtóban a háborúval kapcsolatosan. A már említett ellenzéki lap 1915 egyik márciusi számában írja: „A magyar mindig lovagis volt. 1867-ben nagyon is az volt: most is nyögjük.” Egy másik számában pedig hírt adott, hogy a fél éve működő vöröskeresztes kórháznak eddig több mint 1200 ápolója volt, és hogy újabban kevés az önkéntes, és az adományok is fogyóban vannak, meg a kiöltözött ápolónők is inkább a korzón töltik az időt ismerkedéssel.

1915 szeptemberében Zentán már a 42–50 éves népfelkelőket sorozták: a 183 állításkötelezett (sorköteles) közül 145 lett katona.

Az ellenzéki *Összetartás* 1915. nov. 7-én közölte Keceli Mászáros Baláznak, a zentai Agrár takarékpénztár igazgatójának cikkét a hadikölcsönről, s felhívását az immár harmadik hadikölcsön jegyzésére. Az igazgató így buzdította a gazdákat: „Most a mi gazdaközönségünknek van nagyon sok pénze, de nem fekteti hadikölcsönbe [...] Az a magyar polgár, aki most hadikölcsönt jegyez, nemcsak hazafias kötelességet teljesít, hanem jó üzletet is csinál. Kap a pénze után 6% kamatot és csaknem fizet 100 korona után csak 97 K. 40 fillért, tehát még a vételáron is nyer és ha a háború be lesz fejezve és a pénzen földet, vagy mást akar venni, akkor bemegy akármelyik zentai takarékbba és azt mondja, el akarom adni a hadikölcsönkötvénymet, az intézet átveszi felküldi Budapestre és három nap alatt megjön a pénze. ...Tehát előre! Van még idő november 18-ig, mindenki tartsa legelső hazafiságának hadikölcsönt jegyezni, mert nem elég ám akkor hazafiaszkodni, amikor választások vannak, és a paprikást esszük, hanem most mutassa meg, hogy ki a hazafi, mert a háborúhoz éppen úgy kell a pénz, mint a katona [...]” Majd így folytatta a dörzsölt tkp-i igazgató: „Már azt hiszem közel vagyunk a háború végéhez. A győzelmünk biztos, azt már mindenki láthatja, tehát minek a kishitűség és a pénzt féltő aggodalom. Elő hát a tulipános ládának a fenekéről, a falba tapasztott és a cserépbögrebe elásott pénzekkel, hozzák elő az öreg nénikék, akik nagyon sokan elrejtették olyan formán a pénzüket, amint fontébb megírtam. Mindenki jegyezzen hadikölcsönt!”

A fenti dátumig Zentán 1 606 905 korona gyűlt össze a hadikölcsönre, de az újság rezignáltan jegyzi meg, hogy a zentai szerbek mindössze csak 7200 koronát írtak, ezzel is jelezvén, hogy ez nem az ő ügyük.

A helyi újságok kezdeti felhőtlen lelkesültséggel áthatott írásait, az általános lelkesedést nemsokára felváltotta a realitás, és már józanabb hangot ütöttek meg. De ugyanakkor még mindig töretlen hittel és bizakodással írtak, mint pl. a *Zentai Friss Újság* nov. 7-i számának egyik cikkében, melyben közlik, hogy mi és a szövetségeseink még teljes erővel bírjuk a küzdelmet, s hogy kibírjuk a második háborús telet is, jobban, mint az elsőt. ... Végül, hogy: „Ugyanazon a kormányok fogják a dicsőséges békét diktálni, a melyek a hadüzenetet átadták.”

November 25-én Mackensen német tábornok vezetése alatt a központi hatalmak végleges vereséget mértek Szerbiára. Gróf Károlyi Mihály a képviselőházban viszont kérte a háborúból való kilépést, illetve békeakció mellett szállt síkra.

Ebben a második háborús évben a 86. gyalogezredet átirányították az olasz frontra, s az ezred négy csatát vívott meg az olaszországi Isonzó folyó mentén, a m. kir. 6. honvéd gyalogezred pedig szintén négy csatában vett részt a galíciai frontokon.

1916 januárjában Zentán ismét sorozták az idősebb generációkat (43–50 évesek), olyan nagy volt az emberhiány a frontokon. Február végén az *Összetartás* hozta a hírt, hogy „Ő felsége a király Krausz Károly zentai M.Á.V. pályafelügyőzt a hadiforgalom terén teljesített szolgálatainak elismerésül a vitézségi érem szalagján a koszorús ezüst érdemkereszttel tüntette ki.”

A korábbi sikeres offenzívák és hadi hírek mellett az elégedetlenséget sem lehetett már eltitkolni a sajtóban. 1916 májusában arról írt az ellenzéki újság, hogy a drágaság miatt jogtalan kritikák érik a gazdatársadalmat és parasztságot; s míg 1914-ben tele volt a gazda istállója, óla, akla, ma már nincs lova, béressel, kocsissal dolgoztat, a gépek javítása nagyon drága, hiánycikkek lettek az ipari termékek, s minden nyomorúságért a gazdaközösséget teszik felelőssé. Felszólítást is tettek közzé, hogy minden párt tiltakozzon a következő havi országgyűlésen a temérdek visszasság, a csalás, uzsora és a törvények kijátszása ellen. Ekkor ugyanis már javában folytak a háborúval járó visszaélések, pl. a hadiségelyekből százalékot kért a jegyző, megjelentek az árdrágítók, a hiánycikkkel üzletelők, de a parasztság is alkalmasint jogosan tartotta vissza a gabonát az aratás után a magasabb ár reményében.

A 86. gyalogezred katonái ebben az évben szintén az olaszországi isonzói csatákban vettek részt, míg a 6. gyalogezred-beliek a keleti fronton. Itt 1916 decembe-

rében a keleti, volhiniai hadszíntéren volt többek között két zentai katona is, Farkas Péter és Horvát Lukács.

Innen küldött fényképet Farkas Péter, amint a fedezékek előtt áll, s a kép hátuljára írta meg levelét a szüleinek karácsony előestéjén, melyben ez áll: „Kelt lapom 1916 december 24 én. Kedves szüleim ezen pár sor írásom a legjobb egészségben találja minyájukat én egészséges vagyok amit maguknak is tiszta szívből kívánok. Itt küldöm a katona fényképet csinálguk a fődözekeket az orosz fronton Volhéniaába itt van velem a Horvát Lukács is együtt vagyunk majd megsegít a jó Isten bennünket Isten veletek és velünk szerető fiuk Péter”. (Farkas Péter ácssegéd, a szabadkai m. kir. 6. honvéd gyalogezred műszaki századának katonája, tábori postaszáma 523.)

Farkas Péter a volhiniai hadszíntéren

1917 januárjában már a városi villanyhálózat vörösréz drótjait is a rekvirálás lajstromára tették, a malmokból elvitték a korpát, s a hatékonyabb rekvirálás ügyében Zomborba, a megyeszékhelyre rendelték a zentai polgármestert, s immár az ötödik hadikölcsönt íratják.

Ekkor már csak szűkszavú közleményekben tették közzé a hősi halottak alkalmi listáját: „A szabadkai 6. h.gy.e. népfelkelő parancsnoksága értesítése szerint a következő zentaiak estek el: Nagy Bálint (1872), Kovács Mátyás (1872), Megyeri János (1877), Tóth Valentin Dénes (1876, Urbán Sándor, 1891).”

1917 áprilisa elején az *Összetartás* közli a háborúban eltűnt 43 honvéd nevét, illetve hírt ad arról, hogy május 1-től sorozzák a 47–52 éveseket, majd utána nem sokkal, keserű szájjal közli a tényeket, hogy német követelésre immár mi is új ellenséggel állunk szemben: az Amerikai Egyesült Államokkal. Az újság fájlatja, hogy nekünk is hadiállapotba kell kerülnünk egy olyan, alapvetően baráti országgal, akivel szemben nem viselünk hadat, mint Amerika, akivel hagyományosan jó volt a viszony, emlékeztetve arra, hogy milyen örömmel fogadták Kossuth Lajost a tengerentúl.

Eltűnt zentai honvédek, cikk

Az április 18-i városi közgyűlésen előterjesztették a vármegye alispánjának táviratát, melyben a kenyér és liszt fejkvótájának a leszállítását kérik a képviselő-testülettől. A testület határozatban rögzítette, hogy kiküldi a polgármestert és a rendőrkapitányt, de ha kell, az élelmezési hivatal főnökét is az alispán és a főispán úrhoz, hogy ez a követelés teljesíthetetlen, mert a város eddig is eleget tett a beszállítási kötelezettségének, és mivel burgonya sincs „éhségforradalomtól lehet tartani”. Továbbá megbízták az előjárókat, hogy járják ki az eddigi élelmiszer kvóta meghagyását.

1917 júniusában egyik lap közölte annak a korábban 32 felmentettnek a nevét (főleg idősebb korosztály), akiket az újbóli megrostálás alapján alkalmasnak találtak a frontszolgálatra. Ugyanebben a hónapban a városi képviselő-testület megszavazta,

hogya VI. hadikölcsön kötvényre a város házi pénztárából 62 ezer pengőt utaljanak át. Még ugyanez év novemberében a városi közgyűlés döntése értelmében újfent 100 ezer pengő hadikölcsön jegyzéséről döntöttek, melyet szintén a város házipénztárából utaltak át.

1917-ben a cs. és kir. 86. gyalogezred az olaszországi Isonzó mentén több csatában vett részt májustól októberig, illetve a m. kir. 6. honvéd gyalogezred a keleti fronton.

Az év végére a központi hatalmak végül is győzedelmeskedtek az egész keleti fronton, de ennek előnyét már nem tudták érvényesíteni a háború végén, főleg az Egyesült Államok hadba lépése miatt.

Mivel 1918-ban a keleti frontokon már nem történtek további harci cselekmények, a csapatokat átirányították az olaszországi hadszínterekre, ahol a 86. honvéd gyalogezred és immár a 6. gyalogezred a Monte Assalone-i csatákban vett részt.

1918 márciusában a házipénztár terhére ismét 100 ezer pengő hadikölcsönt jegyzett a város Bács-Bodrog Vármegye Törvényhatósági Bizottsága véghatározata értelmében.

1918. április 24-én a városháza épületében, az árvaszéki ülnök irodájában megnyílt a zentai Hadigondozó iroda, ahová Zenta, Magyarkanizsa és a Zentai járás lakossága tartozott, s a kérelmeket, panaszokat stb. vizsgálta ki. Az *Összetartás* ugyanezen napi száma közli, hogy: „Az ellenség előtt hősi halált halt Mezei Gyulát a nagyvezűst, Boros Urbánt pedig bronzéremmel tüntette ki a hadvezetőség.”

Június folyamán a közgyűlés ismét megszavazta az immár VIII. hadikölcsön kötvény jegyzését a városi házipénztár bevételeiből.

Azután eljött 1918 ősze, s a négy évig a kegyetlen háborúban szinte végig kitarató ország napok, hetek alatt összeomlott.

A több éve fronton szolgáló katonák ekkor szembesültek a háború igazi következményeivel, vagyis azzal, ami ez után következett. Amikor végre hazatértek, a kifosztott és tönkretett haza várta őket, üres kézzel, üres éléskamrával, gazos földdel, elszegényedett otthoniakkal, köddé vált ígéretekkel, a soha vissza nem fizetett hadikölcsönökkel, amiktől családok százezrei mentek tönkre. Így tért haza a háború végén anyai nagyapám, Szepesi Ferenc földműves,

a 86. gyalogezred közvitéze, aki az 1914-es mozgósításkor bevonult ezredéhez Szabadkára, ahonnan az első menetszázzal a szerb frontra került, onnan az orosz, majd az olasz harctérre vezényelték, és mindhárom fronton több ütközetben vett részt. Egyszer megsebesült. Kitüntetései: II. oszt. ezüst vitézségi érem, bronz vitézségi érem, Károly csapatkereszt, 1912-1913-as Emlékkereszt.

A november 3-i padovai fegyverszünettel véget ért a Monarchia részvétele az első világháborúban, majd jó egy héttel később, nov. 11-én a nyugati fronton is végleg elhallgattak a fegyverek.

Az *Összetartás* 1918. november 10-i száma közli a zentai nemzetőrség közleményét, melyben a közrend és közbiztonság érdekében felszólították az összes Zentán letelepedett és bevándorolt idegent, hogy legkésőbb 8 nap alatt hagyják el a várost.

Ugyanitt közölték, hogy a „Nemzeti Tanács” határozata alapján a zentai nemzetőrség mintegy 1500 katonából és polgárból a mai napon megalakult, s egyben felszólították a polgárokat, hogy e testület fenntartásához járuljanak hozzá.

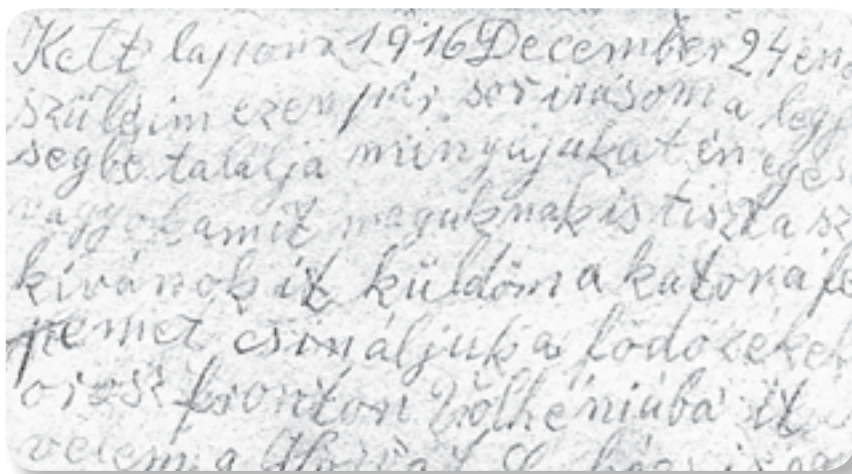
Szepesi Imre igazolványa, hogy jogosult az alábbi kitüntetések viselésére (kiadva 1917. aug. 9.)

A városi képviselő-testület ez évi utolsó gyűlését tartotta november 15-én (egy nappal a szerb katonaság bevonulása előtt), s döntött a háború befejezése folytán előállt szükségletek és egyéb tennivalók, valamint a leendő intézkedések tárgyában. A helyi izraelita közösség képviselője egy millió forintot ajánlott fel a rászorulóknak, de felhívták mindazokat a kereskedőket és gazdákat, akik nem vettek részt a háborúban, hogy adakozzanak.

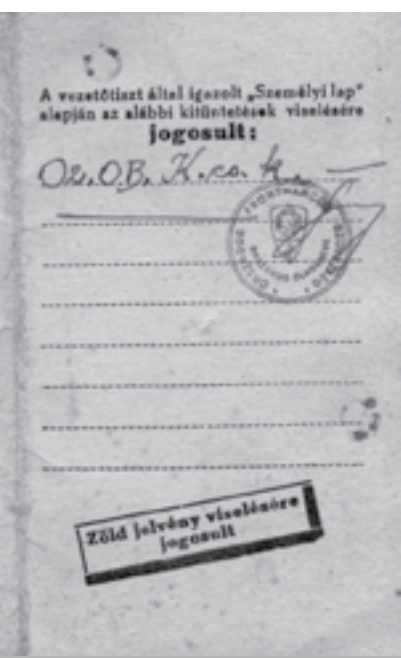
A végrehajtandó döntések lebonyolítására a testület egy bizottságot nevezett ki, melynek tagjait a városi tanács hat tagja, a helyi nemzetőrség és nemzeti tanács egy-egy tagja, valamint a helybéli rokkant egyesület egy tagja alkották. A másnap bevonuló szerb katonaság azonban átírta a fenti döntéseket, s ezzel a város számára is befejeződött a négy évig tartó küzdelem és erőfeszítés, és egy korszak zárult le Zenta város történetében.

Szepesi Imre katonaképe

Farkas Péter levele

1918 folyamán a szövetségesek nagyarányú katonai támogatását élvező Olaszország ellen a Monarchia hadserege már nem tudott győzelmet kivívni. A katonai győzelembe vetett hit elvesztése egyre jobban megingatta a közös hadsereg katonáit, különösen a nemzetiségi katonákat,

s habár előtte is történtek dezertálások, mégis 1917 tavaszától kezdett ez a fajta mozgalom kiterbélyesedni zöld káder néven. Főként a nemzetiségi katonák közül kerültek ki a dezertálók, de voltak közöttük zentaiaiak is, mint pl. a keleti frontot is megjárt Farkas Péter (1898–1957), aki horvát katonatársával szökött meg az olasz frontról 1918 nyarán, és bujkált Horvátországban az összeomlásig.

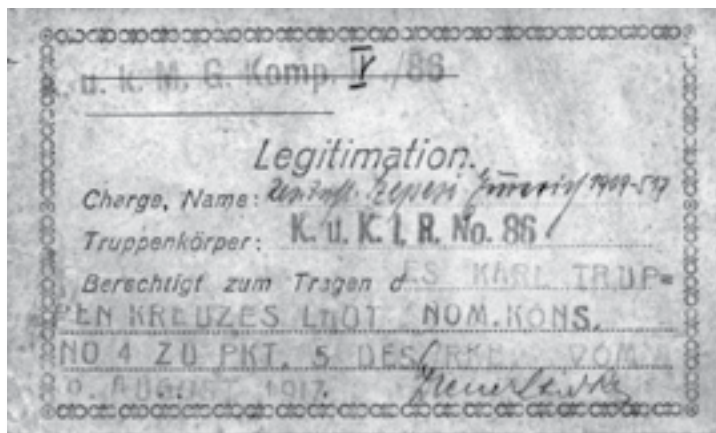
1918 késő tavaszán már kezdett világossá válni sokak előtt, hogy a Monarchia ezt a háborút nem nyerheti meg. A helybéli módosabb polgárok, illetve a városi elit tagjai közül többen gondolták úgy, hogy nem várják meg a teljes összeomlást, illetve az idegen megszállást, hanem még időben gondoskodnak magukról, és beljebb költöznek az országba, oda, ami „biztosan megmarad”. A zentai újságokban ez idő tájt kezdtek megszaporodni az ingatlan eladási hirdetések. Később már az átlagemberek közül is akadtak szép számban, akik – eladva mindenüket – az ország belsejébe költöztek, főleg a szerb katonai megszállás után.

A sors ironiája, hogy míg gróf Károlyi Mihály ellenzékiként az 1914. évi zentai látogatásakor a Monarchia utolsó napjairól érkezett, s ettől kívánta megóvni az országot, ugyanakkor 1918 késő őszen miniszterelnökként épp az ő regnálása alatt élte utolsó napjait a Monarchia, illetve területi egységében Magyarország.

Zenta városa számára az első világháború mérlege igencsak elszomorító a

statisztika tükrében. A város és községe lakosainak száma 1910-ben 29 666 fő volt. 1914-re a lakosság száma elérte a 30 ezer főt (a korábbi népszámlálások adatait és arányait alapul véve), melyből a hadkötelesek száma kb. 3-4000 fő között lehetett. A világháború ideje alatt, a hadi sérülések következtében, fertőző és ragályos betegségekben, balesetekben stb. összesen 1017-en haltak meg dokumentáltan a több ezer hadba vonult katonából. Valójában ettől valamivel több a hősi halottak száma, ide értve az eltűnteket is, mert voltak esetek, ahol nem történt meg a holtta nyilvánítás.

Vallási hovatartozás szerint 839 fő r. katolikus (82,49%), 1 görögkatolikus, 58 fő görögkeleti (5,70%), 3 fő református (0,29%), 26 fő izraelita (2,55%), 3 fő nazarénus és 84 fő ismeretlen vallási hovatartozású volt a zentai hősi halottak összetétele, illetve aránya. Közülük legtöbben a cs. és kir. 86. gyalogezred és a 6. honvéd gyalogezred katonáiként estek el (383, illetve 231 fő). A legtöbben 1915-ben

haltak meg a frontokon, ebben az évben 279 hősi halottja volt a városnak. Mindemellett a város és lakossága igencsak megszenvedte a beszolgáltatásokat, a hadikölcsönöket és a háború más terheit.

Az első világháború végén, 1918 őszén Magyarország minden tekintetben a teljes összeomlás szélére került; a sok százezer hősi halott áldozatvállalása a háború küzdelmes bő négy évében teljesen hiábavaló volt, nem beszélve a tönkrement családokról, a hadiárvak százezreiről, a szétzilált országról, a hadikölcsönök által tönkretett középosztályról és parasztságról, és később az ország feldarabolásáról, a földönfutóvá lett százazrekről, és még sorolhatnánk.

Magyarországnak a világháborúban való részvétele elsősorban a közös államiságból eredő kötelezettségéből fakadt, ugyanis magyar területi érdek nem állt fenn a Balkán, illetve Szerbia, de más országok felé sem. Az Ausztriával való 1867. évi kiegyezést

Kossuth Lajos Magyarország függetlensége feladásának tulajdonította, amikor így vélekedett: „Magyarország államközösségbe lépett Ausztriával, s minthogy abba lépett, megszűnt önálló, megszűnt állam lenni. Ez tagadhatatlan, kétségbevonhatlan, elleplezhetlen tény.”

És amikor a Monarchia vereséget szenvedett a világháborúban, beteljesedett Kossuth korábbi jóslata, hogy ha a Monarchia háborúba kerül, annak tüzeiben el fog hamvadni a történelmi Magyarország: „... mint hogy mi legyünk a máglya, melyen az osztrák sas megégettetik, – égvé magunk is.”

De talán még beszédesebbek Kossuth intelmei, amikor egy újabb porosz-osztrák háború lehetőségével számolt, és annak hatásait mérlegelve e sorokat vetette papírra: „... ha Ausztria az utóbbiban netán győzne, [...] egész sulyával fog reánk és a társországozra nehezkedni. [...] Ha pedig legyőzzük, sikertelen kísérlete a birodalmat szét fogja bomlasztani, de szét bomlasztja úgy, hogy a szerte omló romok sulya Magyarországot is eltemeti, mert a szétbomlásnál mi nem mint önálló tényezők jelenendünk meg, kikkel számolni kell: hanem mint préda, mellyel a győztesek rendelkezendnek.”

Az, hogy nem egy porosz-osztrák háború kapcsán váltak valóra Kossuth meglátásai, hanem egy világméretű

Magyar Tűzharcos Szövetség Igazolójegye

konfliktusban teljesedett be jóslata, teljesen mellékes. Az első világháború befejezését követően a győztes nagyhatalmak a trianoni békediktátummal valóban prédának tekintették Magyarországot, s mint egy nagy ünnepi tortát, úgy szeletelték fel, és adogattak belőle jutalomként a győztesek asztalánál ülőknek. ♦

Irodalom

Kossuth Lajos üzenetei, Magyar Elektronikus Könyvtár – MEK – 04882

Molnár Tibor: Az I. világháború zentai áldozatai. Zentai Monográfia Füzetek, Zenta, 2001

De Sgardelli, Caesar: A Délvidék hadtörténete. Bp. 1941
Seress Imre: Az ifjúság és a világháború 1914 – 1915, I. kötet. Budapest, 1917

Források

Történelmi Levéltár Zenta (TLZ), F: 385 Zentai újságok gyűjteménye

Farkas Julianna: családi fényképgyűjtemény

Tari László: családi fényképek és dokumentumok

Kiskunhalas és az első világháború

Végső István, Kiskunhalas

Ezerkilencszáztizennégyben világszerte izgalommal várták, hogy a két nagyhatalmi tömb mikor csap össze. Városunkban is örömmel vették tudomásul a nagy háború kitörését. 1914 szeptemberében II. Vilmos német császárról és I. Ferenc József osztrák–magyar uralkodóról még két belvárosi utcát is elneveztek. Igaz, ezt az intézkedést végül nem hajtották végre. A vasútállomáson veszteglő, áthaladó katonai szerelvényeknél kisebbfajta piknik alakult ki. Mindenki hitt abban, hogy néhány hónapos háború lezárja majd az egész „felfordulást”. Ezzel szemben teljesen más irányt vett ez a történet is, mint már oly sokszor a világ- és helytörténetben.

Az 1914. július 26-án elrendelt részleges mozgósítást már igencsak megérezte a város. Ősszel még díszzászlót küldtünk

a német császárnak, ám hamarosan polgárőrséget kellett szervezni, mert a rendet egyre nehezebb volt fenntartani. Kiskunhalas vasúti csomópont volt, így a katonaság szinte állandóan jelen volt a városban. Budapest felől a Balkán-félsziget felé innen volt a leggyorsabb az útja minden szerelvénynek, de sín pár vitt a településről Bajára, Kiskunfélegyházára és részben Szegedre és Zomborba is.

1914-ben rövid időre bezárt a Sóstó-fürdő, majd hétvégére korlátozták a nyitva tartását. 1914-től a városban és a külterületen is rövidített tanórákat vezettek be. A gyermekeket is munkára fogták a családok, így például a tanyai iskolások száma az 1914-es 889 főről 1915/1916-ra 505 főre apadt. 1915-ben a keddi és pénteki napokon nem lehetett húst vásárolni.

A hetivásárok számát egyre csökkentették. 1915-ben kolera ütötte fel a fejét a városban.

A polgárőrséget felszámolták, így a fegyelem egyre lanyhult a városban. Ezért 1915. április 26-án idetelepült az 52. cs. és kir. gyalogezred pótzászlóalja Pécsről. Az állami iskolaépületeket, magánházakat és a vásártéren felállított barakk-táborot használták a közel hatezernyi honvéd elszállásolására. Rekettyn és Eresztőn lőtereket rendeztek be a katonáknak. Ám a rend helyett az egyenruhások rengeteg kihágást követtek el a lakosság terhére. Ezért év végén kérvényezte a város a mielőbbi elhelyezésüket. Ez nem történt meg ekkor, viszont az „összemelegedés” a kiskunhalasiakkal a közel 150 megkötött házasságban mérhető.

1916 elejétől a gabona adásvétele is csak állami felügyelet mellett zajlott. A gazdáknak olcsón kellett adniuk a terményeiket. Megindultak a házkutatások, mert sokan elrejtették a megtermelt javaikat, nem akarták eladni áron alul. Kiskunhalasra is több alakulat érkezett, hogy rekviráljon. A hadikölcsönjegyzés kezdetben valóban önkéntes alapon történt, de később egyre inkább kényszerűségből. A város nyolc alkalommal, 1914 és 1918 között összesen 16.909.800 koronát jegyzett. Sokan utolsó kis vagyontárukat is odaadták. Az árvák pénzét is ide fektették be.

Első világháborús emlékmű

Hamar bevezették az élelmiszerjegyeket. Hiány lépett fel szépen lassan mindenből. A fatalpú cipők szimbólumai lettek a háttér országok nyomorúságának. A cukor, a zsír és a kenyér fogyasztását korlátozták. A szél-, a száraz- és a műmalmok katonai ellenőrzés alá kerültek. Ugyanez a sors jutott a Sóstó-fürdőnek, aminek bevétele fel kellett ajánlania az 52. gyalogezred hadiárványainak és özvegyeinek javára. A villanyszolgáltatás a közterületeken és a temetőben 1916-tól szünetelt. 1917-től a magánlakásokban is korlátozták az áramhasználatot. A harangokat elvitték, hogy ágyúkat öntsenek belőlük. A református templom tornyában lévő négy harangból hármat vittek el, de természetesen a római katolikusokat sem kímélte meg a hadigazdaság. A pálinkafőző kisüstők, a háztetők fedőlemezei és a fürdőkályhák is ágyú alapanyagnak kellettek. Sőt, a réz ajtókilincseket is összeírták, hogy a háborús gazdaságot szolgálják.

A dolgos férfiköz egyre fogyott a városban, és a mezőgazdasági területeken egyre több orosz és délszláv hadifogoly dolgozott. Kerültek ide olasz internáltak is Fiuméből, 15-25 fő közé tehető a számuk. Ezért aztán igen „egzotikus” nevű emberek is megfordultak Halason, mint: Bartolomei Ferenc, Fonda Bertoló, Maskagiacomó Etsilia, Pechonió Italó vagy Caputi Ronaldóné. Valószínűleg a lovas csendőrlaktanyában helyezték el őket. A szláv származásúak viszont egykori katonák voltak, akik közül néhányan itt is hunytak el a fronton szerzett betegségeikben. Sírjaik ma már nem találhatók meg. Az egyesületi székhelyeken hadikórházak működtek. Az ápolónői szolgálatot a Vöröskereszt helyi fiókjának tagjai látták el.

A nélkülözés egyre nőtt, de a kiskunhalasiak igyekeztek a nyomorgókon segíteni. A felvidéki falvak pusztulását okozó orosz offenzíva által földönfutóvá lett szerencsétlenek számára 8600 koronát gyűjtöttek. 1916-ban erdélyi menekülteket fogadott be a város. Állami kötelezettség is lett a gyűjtés. A vallás- és közoktatásügyi miniszter körlevelében szólította fel az iskolákat a gubacs, a szederlevél, a csalán és a gyógynövények gyűjtésére hadi célokból. Persze cigarettát, dohányt, babot, cukrot, ruhaneműket is gyűjtöttek a halasi tanulók a katonáknak. A leányok pedig sapkát, lábszárvédőt és egyéb melegítő ruházatot kötöttek. A nevelők fizetésük 1%-át ajánlották fel pénzadomány céljára, de hadikölcsönt is rendszeresen jegyeztek. 1918-ra a tanítók közül többen hadba vonultak, a gyermekek pedig nagyon sokan kimarad-

tak. Egyre szaporodtak a hazafias, lelkesítő ünnepi rendezvények is. A háború vége felé városunk 37 osztrák szegény gyermek nyaraltatását vállalta fel. A nélkülöző közalkalmazottaknak kerteket mértek ki a város felső végében, amit a köznyelv „Koldustelepnek” nevezett el.

1917-re ideért a spanyolnátha is, amely szintén csak halált hozott sokakra. Nyár végén a „pécsi gyalogezred” elhagyta a várost. 1917. augusztus 22-én a cs. és kir. vadászok pótzászlóalja és egy altiszti iskola is ide került. Magánházakban és iskolákban szállásolták el őket. Ez újra számos konfliktus gócpontja lett a katonaság és a lakosság között.

A *Kiskunhalas Helyi Értesítőjét* egy időre betiltották, mivel 1918-ban háborúellenes hangnemet ütött meg cikkeiben. Egyre kevesebben tudtak leérettségizni a gimnáz-

konfliktusokat eredményezett. Ez év elején 12 katonára kirabolta a harkai csárdát. Kisszállás pusztarészen egy hadiszökevény agyonlőtt egy csendőrt. Pirtó-pusztán két rablógyilkosságot jegyeztek fel ekkoriban. Tavasszal a kiskunhalasi református régi temetőben két katonára lőtt rá egy leányra. Nyáron Pirtón volt gyilkosság, majd Szankon négy honvéd rabolt ki egy gazdát. Később ugyanitt Csorba Géza tanítót ölte meg két szökött katonára, de még három rablótámadás is történt később erre felé. Ősszel Kecskemétről megszökött orosz hadifoglyok Balotán fosztogatták a lakosságot. A hadifogságból vagy frontról hazaérkezők között sokan „új eszméket” is hoztak magukkal, ezzel megalapozva a későbbi forradalmak „helybeli ideológiáját”, és erősítve a lassan megerősödő kiskunhalasi (szélső)baloldali szervezeteket.

Az I. huszárezred Halason

ziumban. 1918-ban nyolc diák tett le ún. hadiérettségét. Ekkorra lakáshiány lépett fel, illetve a háztulajdonosoknak hozzá kellett szokniuk, hogy éveken át idegenek vannak a hajlékaikban.

Ha nem is volt jellemző, de voltak, akik szerettek volna kibújni a háborús kötelezettség alól, és kapcsolataik révén kijárták, hogy ne sorozzák be őket. A kortársak szerint ezért elsősorban a paraszti társadalom férfitagjait vitték el. S ne higgyük, hogy ez valami egyszeri eset volt egy időszakban. Dr. Silling Ede polgármester (1909–1918) többek között ebbe bukott bele. Kiderült, hogy (jogász) barátainak elintézte a sorozás alól való felmentéseket. Emiatt az 1917 őszen indult vizsgálat nyomán 1918 nyarán a Pest-Pilis-Solt-Kiskun-Vármegyei Közigazgatási Bizottság felfüggesztette tisztségéből.

1918-tól egyre több hazatérő, szökevény, bujkáló katonára fosztogatott a kiskunhalasi határban, amely újabb borzalmakat és

A háború kezdetén Kiskunhalasról 2000 katonát és 600 népfelkelőt vonultattak be a közös hadseregbe. 1915-től mintegy 3000 bevonultatott férfi volt távol Kiskunhalastól. Csak a gimnázium tanulói közül 70-80 ifjút vittek el mundérba. Mindeközben egyre több front nyílt meg, és azokon is elsősorban az értelmetlen vérontás, vagy az állóháború lett a jellemző. A Kiskunságba pedig csak érkeztek a gyászlevelek. Egyre több édesapa, édesanya, menyasszony, gyermek, testvér öltözött feketébe. Már 1914-ben megnyílt a római katolikus temetőben az első világháborús parcella, amely egy idő után szociális alapon fogadta be a gyakran üres koporsókat a hősi halottakkal.

A háború kétségtelenül mély nyomot hagyott mindenkiben. Az életmódváltozás mellett az emberek mindennapjaiba és gondolatvilágába is befészkelte magát. Az egykor a pusztákról, a szerelemről, a vallásról, a borról vagy a magányról író

Elsősegélynyújtás

halasi parasztserselők is egyre inkább a katonai témákat kezdték előtérbe helyezni. A sok közül íme egy:

Babós Imre: Baka nóta (1915 k)

*Ögyemög a fene a mészáros bárdját
Mért vágta rövidre gyöngé borgyú lábát
Gyöngé borgyú lába nem ér le a sárba
Föl eszi a fene a honvéd hátára*

*Deszkatetős kalibának kőből van a fala
Benne szenved a 30-as népfölkelő baka
Szép hazánkat megvédeni jöttünk
ilyen messze
Vén bocskoros Nikitának el is ment a kedve*

*A 30-as népfölkelő rágyujt pipájára
Gondolta elkalandoz szép Magyarországra
Nemsoká tart a szép ábránd, eldördöl
az ágyu
Fegyvert ragad s kiszalad a meleg Kalibából*

A kiskunhalasi férfiak közül mintegy ezer veszett oda az első világháborúban. A helybeli családok közül: Babanyeczek, Babók, Benedekék, Breckák, Darányik, Erdélyiek,

Farkasok, Ferrók, Gusztosok, Gyenizsék, Hatházaiak, Horváthok, Juhászok, Kissek, Kolompárok, Kovácsok, Lászlók, Modokok, Molnárok, Nagypálok, Némethék, Orbánok, Paor-Schmolczok, Papok, Paprikák, Sándorok, Szabók, Tallérok, Takácsok, Tóth Abonyik, Vargák, Vácziak, Vánok és még sorolhatnánk hosszasan, vesztették el szeretteiket. Halottaink neveit út menti keresztekre, települési, egyházi és iskolai emlékművekre vésték fel a városban és a külterületein. Kiskunhalason a református gimnáziumban, a zsinagógában, illetve a Hősök terén láthatóak ezek az emlékhelyek. Sajnos sem a korszakban, sem mostanra

nem sikerült a neveiket teljesen felderíteni, illetve pontosítani. Már az 1920-as években többen felhívták rá a figyelmet, hogy nem mindenki szerepel a halotti lajstromokon, hogy hibásak a listák.

A soha vissza nem térő fiúk, apák, testvérek, vőlegények, szomszédok, komák vagy barátok gyakran jeltelen sírokban, Kiskunhalastól messzi földön nyugszanak. Az értelmetlen háború a vesztesek számára még nagyobb tragédia, hiszen még hiábavalóbb a vérontás. Viszont az áldozatokra kötelességünk emlékezni!

A vérontás eredménye a sok halott mellett, hogy Kiskunhalas is elveszítette gazdasági-társadalmi partnereit a Délvidék felé. Határ-, majd katonaváros lett, annak minden pozitív és negatív hatásával. ♦

Halasi piactér

„Kimegyek a doberdói harctérre ...”

Uglik Tamás, Baja

Felség! Büszke vagyok arra ,hogy apám Önért esett el az I. világháborúba!” E sorok 1989. március 24-én jelentek meg a *Magyarország* című újságban Zita Mária Adelgunda, egykori pármái hercegnő halála kapcsán, aki 1916. december 30-án IV. Károllyal, az utolsó magyar királlyal kötött házassága révén Zita királynőként vált ismertté. Épp határőrként volt rám szüksége a népköztársaságnak akkoriban, így volt időm átgondolni a cikket. Az író egy régebbi alattvalóval való találkozásból idézett. Eszembe jutott a dávodi *hősi emlékmű* a templomkertben, ahol annyit játszottunk gyerekként, a nevekkal teleírt oszlop, melyen dédapám neve szerepel. Ő 1917-ben halt bele fronton szerzett tüdőbetegségébe, hátrahagyva 13 gyerekéből a még élő ötöt. Kenyérkereső híján Pista fia 14 évesen hamar férfivá érett, magyapám 5 volt akkor. Vajon ők hogy gondolkodtak a háborúról?

A korabeli katonadalok sokat elárulnak az első világháború katonáinak érzésvilágáról. Az első világháború alatt is menetelés közben énekelték a korábbi katonadalokat, például az ezredek indulóját. A bácskai gyalogezred a császári és királyi hadsereg 23. gyalogezrede volt, ennek „nótájában” is szerepel az otthonról való elválás gondolata:

*„Hideg szél fúj mégis megyünk,
Búcsúharang kondul...*

*Harcba megyek elbúcsúzom
Édes galambomtól...”*

vagy

„Odahaza valakire

Nagyon, nagyon várnak...

Halovány lett az orcája

Egy szép barna lánynak...

Sírnál barna kislány, sírnál

Halott vitéz kedvesednek bús levelet írjal...”

1914. július 26-án fél háromkor kezdődött a huszohármasok kálváriája. Míg a fronton fabatkát sem ért az élet, némely katonát nyugdíjaztak. Kettőt említenék: Gaisin György (született: Sajkásgyörgye, 1856. május 9.) 1914. december 14-én jellegesen alezredeként vált meg a testülettől, vagy Deakonai Györgyi Károly (született: Zára, 1860. június 22.) 1917. május 1-jén alezredeként és testőrőrmesterként távo-

zott. Voltak mások is, lehet csak nekem furcsa, bár koruk éltes, mégis...

A könyvek egyikében említik az abádszalóki Kovács Pált, akit 15 év múlva a világháború első magyar halottjának nyilvánítanak. Fejlesztést kapott lőszerutánpótlás szállítása közben. Itt nem ő az első, viszont posztumusz vitézségi érmet kapott, július 30-án tették le az anyaföldbe Zimonyban.

A bácskai gyalogosok Szabácsnál temetnek először, 1914. augusztus 18-án lőtték le Prusa Kelemen főhadnagyot felderítés közben. Ezután már csak szaporodtak a keresztek. A halál nem válogatott közlegény, tiszt vagy civil között, s ezer arcát mutatta meg: a 22 éves Nobel Alfréd hadnagy mellé villám csap egy aknába; az eldobott gránát visszapattan egy fatörzsről Parchetich László hadnagy lábához a lövésszárokba; Glasz Lajos önkéntes örvezető talán azt a dalt dúdolta miközben kiült megnézni, hogy csatázik a másik ezred –

„Ferenc Jóska azt üzente ma reggel

Masírozni szeretne a sereggel

Ne masírozz édes öreg királyunk

Te csak nézzed amit mi majd csinálunk!”

–, lelőtték. Nem ritka az olyan hőstett sem, mint Almási Andor léghajós hadapródjelölté, aki 1916 júliusában Monostorszigetenél a csónakról vízbeboruló 30 emberből kettőt kimentett, a harmadikkal maga is alámerült.

A bácskai lovak mellett híresek voltak a bácskai huszárok is, mint Podoba István szakaszvezető lovasfutár, aki egy szál karddal megfutamított egy csapat orosz; később vele is végzett egy golyó. A háborúban a huszárok is lecserélték a könnyű célpont-

tot nyújtó színes, csillogó egyenruhájukat terepszínű csukaszürkére.²

A Zenta cirkáló, amely a törökök elleni egyik legnagyobb bácskai ütközet helyszínéről kapta a nevét, vívta meg a háború első tengeri ütközetét. A Zenta 1914. augusztus 16-án Montenegró partjainál járőrözött, mikor összezapott egy francia hadihajókból álló kötelékkel. Az egyenlőtlen küzdelem ellenére sem adta fel a harcot, még a süllyedő roncsról is viszonzották a tüzet.

A Monarchia legsúlyosabb veszteségei az olasz fronton voltak. Az 1915 júniusa és 1917 októbere között megvívott 12 ison-

Id. Varga János 1914-ben

Jurátovics Ferenc a hegedűvel

zói csatában mind a támadó olasz, mind a védekező osztrák–magyar hadsereg hatalmas veszteségeket szenvedett. A világháború kitörését fogadó kezdeti lelkesedés elszállt; ekkor már más idők, mellé más dalok jártak. Ezek leghíresebbike:

„Kimegyek a doberdói harctérre,
Feltekintek a csillagos nagy égre,
Csillagos ég merre van a magyar hazám?
Merre sirat engem az édesanyám?
Jajj Istenem hol fogok én meghalni?
Hol fog az én piros vérem elfolyni?
Olaszország közepébe lesz a sírom
Édesanyám arra kérem ne sírjon.”

A frontról néha jöttek hírek, tábori posták; a hadifoglyok meg néha üzenhettek. Az emberek már kezdtek beletörődni a hosszú háborúba. Esketésekkor lakcímként már a tábori postacím szerepelt, sőt valamikor egyszerűen odairták „lakik: harctér”.

Egy idő után holtta nyilvánították az eltűnteket. Petike Jánost (született: Dávod, 1886. szeptember 14.) 1956. március 8-án nyilvánították holtta – ilyenkor azt az év végét írták be az elhalálozás dátumának, amikor még hallottak felőle –, most 1917. december 31. szerepel az emlékművön. Időként „a halálozás helye, ideje: ismeretlen” felirat olvasható. Az emlékművek nagy része így hiányos, a később felmerült újabb neveket nem mindig vették rá.

Egyszer Görbe Ferenc fotós kiállításán láttam egy képet. A téma egyszerű volt: „Öregasszony a gangon”, mégis magával ragadott. Megkérdeztem a művészt emlékszik-e, hol készült. Természetesen, mondta, 12 fia vonult el a frontra és egyik sem tért vissza, ezért már évek óta kiáll a tornácra és hosszan néz arrafelé, amerre elmentek. Vár és remél.

Jurátovics József

„Vihar a levelet ide oda szórja
A szegény bakának, változó a sorja
Ma még vidám élet, holnap
örök álom
Hát ne sajnáld csókotat, gyönyörű virágom.” ♦

Irodalom

A hadviselés művészete, nagy hadvezérek az újkorban

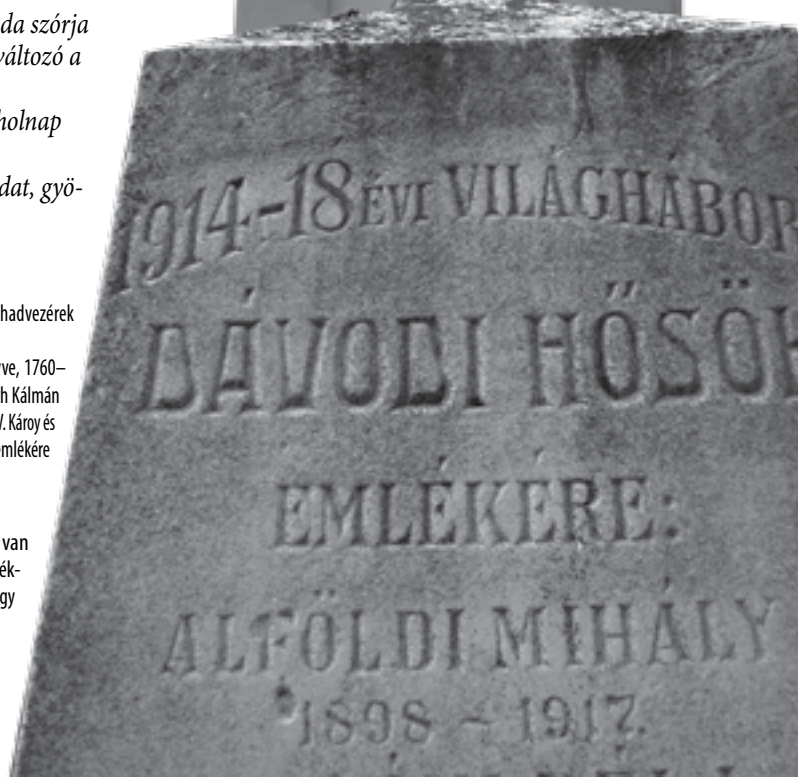
A magyar testőrségnek névkönyve, 1760–1918. összeállította: Hellenbronth Kálmán
Tolnai Világlapja, rendkívüli szám, IV. Károly és Zita királyné megkoronázásának emlékére

Jegyzetek

¹ Szinte minden településen van ilyen Magyarországon. Az emlékművek felállítását 1917-es belügy

minisztériumi rendelet írta elő településenként a hősi halottaknak. 1917-es kiadásúak az Emlékkönyvek is, bennük Frigyes főherceg tábornagy mondatával „Az egység maga az erő!”, persze mindez németül.

² Ezekre a békebeli egyenruhákra így emlékezett vissza Heltai Rezső bajai tanár: „Látványos volt a Kölcsey és Honvéd utca sarkán lévő huszárlaktanya kapujában az őrbódéval (ma a Ganz Villamossági-gyár bajai részlegének épülete), a ficáncodó, fényes szőrű lovaikon ülő nyalka huszárok naponkénti kivonulása. Ezek, álluk alatt szíjazott, kemény csákót, prémes, kék, zsinóros mentét, piros zsinóros pantallót, fényesre kivikselt, fekete keményszárú csizmát, benne nádpalcát viseltek és oldalukon hosszú kard függött, a vállukon pedig karabély volt. A trombitás kúrhangját az egész város hallhatta. Nemcsak a huszárolovak ismerték a kürt szavát, hanem a környék lakói is. Tudták mikor fúj a kürtös ébresztőt, gyülekezőt, mikor keresik a napost. Az egész város lakósága szeretne hallgatni az esti takarodó hosszú dallamát, ami messzire, még »Alvégre« is elhallat szott.” (Heltai Rezső: Visszaemlékezés Baja városára az első világháború előtti és a háború kitörésének idejéből. Baja, 1977. [kézirat] 9.)

A dávodi hősi emlékmű
(fotó: Pócsai Sándor)

Az első világháborúban elesett katonák temetői a Bánságban

István Márta, Nagyikinda

A történelmi Bánság területén, mely a történelmi Magyarország 1920-ban elcsatolt területe, az első világháború után szinte minden településen emeltek emlékművet, vagy emléktáblát állítottak az első világháború hősi halottainak emlékére. Ezek a települések központjában, a katolikus temetőkben, vagy a templom falán kaptak helyet. Rajtuk egyszerű szöveg volt bevésve, leginkább német nyelven, és az elesett osztrák–magyar katonák névsora. Ezekből az emlékművekből a mai román Bánátban valamennyi megmaradt: Zsombolyán (németül Hatzfeld, románul Jimbolia), Máriaföldén (Marienfeld, Teremia Mare), Teremin (Albrechtsflor, Teremia Mica), Kiszjécán (emléktáblák a temetői kápolna falán), Csatádon (Lenauheim), Kisőszön (Gottlob), Garaboson (Grabatz), Gyertyánoson (Gertianosch, Carpinis), Bogároson (Bogarosch, Bulgarus) stb. A szerb Bánátban is állítottak 1920 után emlékműveket, de azok a németek lakta településeken, miután 1944-ben bekövetkezett a hatalmváltás és a németeket hontalanították, vagyonukat pedig államosították, az ellen-

séges múlta utaltak, így a betelepített új lakosság negatívan viszonyult a történelmi emlékekhez és az emlékhelyeket lerombolták. ivétel a nagytőszegi (Novi Kozarci) egykori katolikus német temetőben megmaradt kőobeliszk. Az emléktáblákból egy sem maradt fenn.

A szerb Bánátban két katonai temetőről tudunk. Az egyik Nagybecskereken volt a római katolikus temetőben, a kápolnától balra, a középső rész vége felé. A két világháború között ápolták. Itt 282 elhunyt katonát helyeztek örök nyugalomra. Az 1960-as években ezt a felekezeti temetőt

Az egykori katonasírokból egyetlen kőkereszt maradt

A gyertyánosi hősi temető 2013-ban

államosították. A benne levő nagy háborús hősi parcellákat utána már elhanyagolták, gyakran burjánzó növényzet borította azokat. A későbbiekben a sírokról eltűntek a keresztek, és vonzó fekvésük miatt megkezdődött a felszámolásuk, az így kapott terület kiárúsítása. A régiből csupán a fészület töredéke maradt meg, amit a temető látogatói mindmáig a kegyelet virágaival díszítenek.

A másik visszamaradt katonai temető Fehértemplomon van a katolikus temető jobb oldali, hátsó részének a sarkában, a ravatalozótól jobbra. A sírkert karbantartása a kommunális vállalat feladata. Munkájáról kevés pozitívum mondható. A temető nagy részét olyan sűrű gaz lepte be, hogy a hősök temetkezési helye (az egykori Heldenfriedhof) elerdősödött, és a főkeresztten kívül csupán 3-4 fehérre festett vaskereszt csücske látszik ki.

Fehértemplom (Weisskirchen, Bela Crkva, Biserica Alba)

Fehértemplom (Weisskirchen, Bela Crkva, Biserica Alba) a mai szerb Bánát délkeleti részén van, és a régészek szerint vidéke már a történelem előtti korokban is lakott volt. Első ismert lakói az agatirsek voltak, akiket a dákok szorítottak ki Kr. u. 106-ban és a Néra folyó vidéke a rómaiak birtokába került. A rómaiakat a hunok követték, majd 454-ben (Attila halálát követően) a gepidák legyőzték a hunokat és elfoglalták a vidéket. Uralmukat 567-ben az avarok törtek meg, majd szlávok érkeztek. A magyarok betelepülését követően ezek a népek fokozatosan eltűntek. A vármegyék területének kialakulásakor a mai Fehértemplom vidékét Krassó vármegyébe sorolták: az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzék a krassói főesperesi kerületben említi, mint Alba-Ecclesia (Fehéregyház – Fejéregyház) települést. A XIV. és a XV. század fordulóján a törökök előretörése előtt menekülő görögkeleti vallású szlávok (többségben szerbek) telepedtek le a vidéken. Temesvár 1552-es elestét követően Fejéregyház teljesen elpusztult, majd a törökök uralma alá került. Bánság újratelepítése a török kiűzése után vált lehetségessé, és gróf Claudius Florimundus Mercy tábornok nagy nevéhez fűződik. Terveiben a Néra folyó völgye is be volt jegyezve, ahova 1717. május 13-án meg is érkezett az első 60 sváb család. Az új telepet **Weisskirchennek** (vagy Ungarisch-Weisskirchen) nevezték el. Határőrvidék volt, ahol még sok évig gyakoriak voltak a török betörések. 1723-ban létesült az első plébánia, melyet a kapucinusok láttak el. 1738 tavaszán a pestis és a törökök előtt menekülve a lakosság többsége elhagyta a helységet, amit a környező falvak román lakossága használt ki, kirabolta és felgyújtotta azt. A garázdálkodásoknak az 1739-ben Temesvárról kivezényelt katonaság vetett véget. 1750 környékén újabb telepések érkeztek: főleg német-lotaringiaiak, de szerbek is. 1775-ben befejeződött a bánati katonai határőrvidék szervezése: Fehértemplom a szerb–román határőrezred törzsének székhelye lett. Fehértemplomot I. Ferenc király 1792-ben kelt kiváltságlevelel önálló községgé (freie Kommunität) nyilvánította. A község évente 7000 forint adót fizetett, háború esetén pedig 30 katonát volt köteles kiállítani. Ennek fejében lakosai mentesültek a katonai és határőrszolgálatról. Mindez azonban viszályt szült a község és a határőrezred parancsnoksága között, aminek eredményeként a határőrök 1803-ban kénytelenek voltak kivonulni a községből. Fehértemplomot 1815-ben várossá nyilvánították. 1871-ben a bánsági határőrvidéken is sor került a polgári és a katonai közigazgatás szétválasztására. 1872-ben szabad királyi várossá nyilvánították. Ezt követően a határőrvidék polgárosítása rohamosan haladt. Ettől kezdve a városban levő helyőrségben a királyi és császári hadsereg több katonai egysége tartózkodott hosszabb vagy rövidebb ideig: I. Ferenc József nevét viselő 1. és Hadik gróf nevét viselő 3. huszárezred, a Cäsarevitsch nagyherceg nevét viselő temesvári 61. gyalogezred, az Airoldi báró nevét viselő 23-as, a II. Leopold császár nevét viselő 33-as számú, a Sachsen-Weimar-Eisenach nagyherceg nevét viselő 64-es számú, a Deggenfeld-Schomburg gróf nevét viselő 83-as számú, az oroszországi Sergius Alexandrowitsch nagyherceg nevét viselő 101-es számú gyalogezredek, egy nehéz harci divízió (hadosztály), valamint a fehértemplomi legénység. A katonai

lóján a törökök előretörése előtt menekülő görögkeleti vallású szlávok (többségben szerbek) telepedtek le a vidéken. Temesvár 1552-es elestét követően Fejéregyház teljesen elpusztult, majd a törökök uralma alá került. Bánság újratelepítése a török kiűzése után vált lehetségessé, és gróf Claudius Florimundus Mercy tábornok nagy nevéhez fűződik. Terveiben a Néra folyó völgye is be volt jegyezve, ahova 1717. május 13-án meg is érkezett az első 60 sváb család. Az új telepet **Weisskirchennek** (vagy Ungarisch-Weisskirchen) nevezték el. Határőrvidék volt, ahol még sok évig gyakoriak voltak a török betörések. 1723-ban létesült az első plébánia, melyet a kapucinusok láttak el. 1738 tavaszán a pestis és a törökök előtt menekülve a lakosság többsége elhagyta a helységet, amit a környező falvak román lakossága használt ki, kirabolta és felgyújtotta azt. A garázdálkodásoknak az 1739-ben Temesvárról kivezényelt katonaság vetett véget. 1750 környékén újabb telepések érkeztek: főleg német-lotaringiaiak, de szerbek is. 1775-ben befejeződött a bánati katonai határőrvidék szervezése: Fehértemplom a szerb–román határőrezred törzsének székhelye lett. Fehértemplomot I. Ferenc király 1792-ben kelt kiváltságlevelel önálló községgé (freie Kommunität) nyilvánította. A község évente 7000 forint adót fizetett, háború esetén pedig 30 katonát volt köteles kiállítani. Ennek fejében lakosai mentesültek a katonai és határőrszolgálatról. Mindez azonban viszályt szült a község és a határőrezred parancsnoksága között, aminek eredményeként a határőrök 1803-ban kénytelenek voltak kivonulni a községből. Fehértemplomot 1815-ben várossá nyilvánították. 1871-ben a bánsági határőrvidéken is sor került a polgári és a katonai közigazgatás szétválasztására. 1872-ben szabad királyi várossá nyilvánították. Ezt követően a határőrvidék polgárosítása rohamosan haladt. Ettől kezdve a városban levő helyőrségben a királyi és császári hadsereg több katonai egysége tartózkodott hosszabb vagy rövidebb ideig: I. Ferenc József nevét viselő 1. és Hadik gróf nevét viselő 3. huszárezred, a Cäsarevitsch nagyherceg nevét viselő temesvári 61. gyalogezred, az Airoldi báró nevét viselő 23-as, a II. Leopold császár nevét viselő 33-as számú, a Sachsen-Weimar-Eisenach nagyherceg nevét viselő 64-es számú, a Deggenfeld-Schomburg gróf nevét viselő 83-as számú, az oroszországi Sergius Alexandrowitsch nagyherceg nevét viselő 101-es számú gyalogezredek, egy nehéz harci divízió (hadosztály), valamint a fehértemplomi legénység. A katonai

A fehértemplomi hősi temető az 1930-as években

A fehértemplomi hősi temető 2014-ben

szolgálat három évig tartott, a parancsnylv német volt. Békeidőben a fehértemplomi laktanyában 1200–1300 katonára szolgált. Kevés parancsnok kivételével a katonák hét kaszárnyában voltak elszállásolva.¹

Az 1910-es népszámlálás szerint a városnak 11 524 lakosa volt: ebből 6062 német, 1994 szerb, 1806 román, 1213 magyar, 312 cseh. A fehértemplomi hadköteleseket a cs. és kir. 61. (temesvári) gyalogezredbe, a magyar kir. 7. (verseci) honvéd gyalogezredbe, a cs. és kir. 12. (aradi) huszárezredbe és a m. kir. 3. (szegedi) honvéd huszárezredbe sorozhatták, de a tüzéséghez is kerülhettek. A déli határ közelsége miatt a Monarchia jelentős katonai alakulatokat állomásoztatott Fehértemplomon. Az 1914-es békehadrend értelmében a város adott otthont a cs. és kir. 68. gyalogdandár törzsének, a cs. és kir. 43. gyalogezrednek és a cs. és kir. 7. nehéz tarackos osztálynak

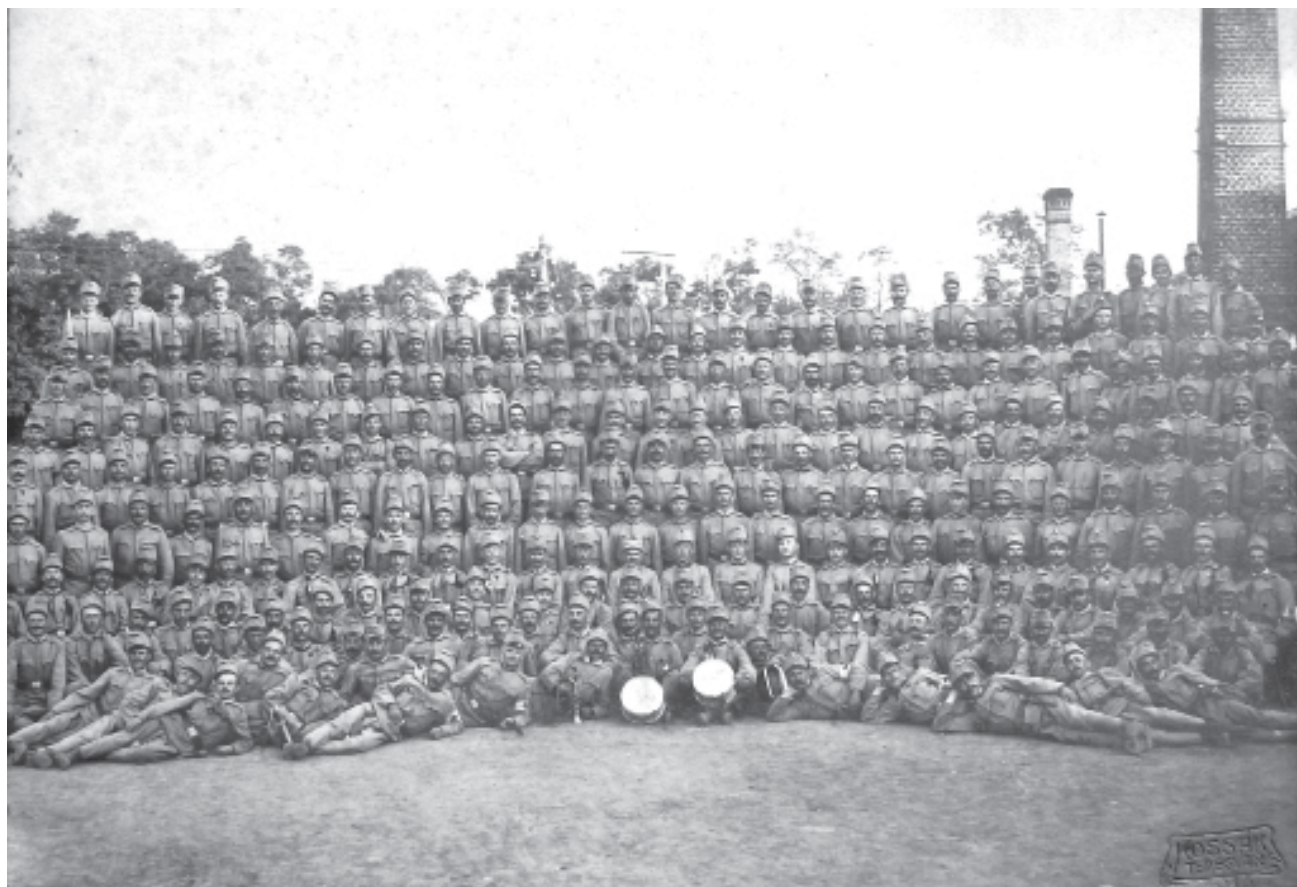
parancsnokság. Az összes egység a VII. temesvári korpuszkommandó parancsnoksága alatt állt.

1914. július 26-án a laktanyában levő katonák számára is megszólalt a vezényszó, és a 43. század zenekíséretével, Alois Buresch karmester vezénylete alatt, kimentek a fehértemplomi vasútállomásra.³

A fehértemplomi 43-as házi regimentet előbb az Alsó-Duna menti határok védelmére vetették be, később áthelyezést kaptak az orosz frontra. A katonák az első keresztútön augusztus 30-án Rochatynnál (Galíciában) estek át, ahol számos katonára esett.⁴

A háború kitörésével az országban számos, a háborús feltételek diktálta intézkedést vezettek be, többek között Fehértemplomon a Magyar Állami Gimnáziumot, valamint az újonnan felépített népi leányiskolát a Stefánia úton tábori segédkórház-

A fehértemplomi lakosságot állandóan tájékoztatták a front fejleményeiről. A Kuhn könyvkereskedés kirakatába naponta kiragasztották a kapott sürgönyöket, így módon tájékoztatva a lakosságot a hadi történekekről. Hamarosan az 1887-ben, 1888-ban, 1889-ben, 1890-ben született férfiak kaptak behívót, hogy harci kötelességüknek tegyenek eleget. A bécsi és budapesti katonai ellátással megbízott irodák a fronton harcoló katonák számára gyűjtéseket szerveztek. A katonáknak meleg ruhanemű kellett. A berlini Deutsche Bank vállalta a pénzátutalásokat az orosz fogságba esett katonák számára. A fehértemplomi egyesületek jótékonyági előadásokat rendeztek, és így több mint 1000 koronát adtak át a Vöröskeresztnek. Ebből 1915 karácsonyára a fehértemplomi kórházakban ápolat sebesült katonáknak ajándékokat vásároltak és osztottak szét.⁵

A 14. cs. és kir. gyalogezred egy felvételen 1914. aug. 19-én Temesváron, amelyben fehértemplomiak is szolgáltak

– összesen 1300 katonának.²

Az első világháború kitörésekor ezek az egységek voltak a városban: a 68. gyalogdandár parancsnoksága, a 43. gyalogezred parancsnoksága az 1-es, 3-as és 4-es zászlóaljal, a 21-esek első pánccelos hadosztálya, valamint a 7-es számú nehézüzérségi hadosztály, és a helybéli

nak alakították át. Ezekből az iskolákból a diákokat másfelé helyezték el, úgyhogy a tanítás zökkenőmentesen folyt tovább.

Hogy a munkafolyamat beinduljon, a helybéli jótékonyági szervezetek, valamint a Vöröskereszt felszólították a helyieket, hogy jelentkezzenek a kórházba kiségitő munkára. A felhívás sikeres volt.

Az orosz fronton foglyul ejtett orosz katonákból Fehértemplomon is voltak, őket a földműveléshez szükséges kiségitőként osztották be.

1915 nyarán a birodalmi német csapatok Fehértemplomon tartottak pihenőt, de mivel a kaszárnyában helyhiány volt, a katonákat magánházakba is elszállásolták.

Az utolsó 100 napos támadás emlékére készült tabló, amelyben a fehértóplomiak is részt vettek (J. Fürbacher)

1916. január 21-én II. Vilmos császár látogatást tett Fehértóplomra, ahol szemlét tartott az 1915 óta ott állomásozó 11. bajor gyalogsezrednél, melyet 1916 októberében bevetettek a balkáni fronton.

Ugyanebben az évben a várost, első ízben, ellenséges repülőtémadás érte. Támadás közben egy francia repülő olyan távon repült, hogy nem lehetett észrevenni, így több tűzbombát dobott a város utcáira (Templom utca, Pancsovai utca, a Majoros-malom közelében). Egy olasz repülő ugyancsak a város közelébe került, és repülő fémnyilakat lőtt ki.⁶ A város lakóit más csapás is sújtotta. Az egyre jobban fogyó élelem miatt bekövetkezett az éhínség.

A fehértóplomi hősi temető (Heldenfriedhof)

A hadműveletek során már 1914 augusztusában sok katona megsebesült vagy megbetegedett. Számukra Fehértóplomon 1914 óta hadikórházként (Truppenspital) működött. A helyzet szeptembertől csak súlyosbodott, és ez szükségessé tette, hogy több településen tartalékkórházak (Reserve-Spital) létesüljenek. Erre elsősorban azokban a nagyobb városokban került sor, ahol katonaság is állomásozott: Nagybecskerekben, Pancsován és Fehértóplomon, de nyitott Nagyikindán is tartalékkórházakat a Vöröskereszt. A kórházakban elhunyt katonákat – felekezeti hovatartozásuktól függően – a már meglévő felekezeti temetőkbe temették, gyakran külön parcellába. Mivel az elhunytak között a római katolikus vallásúak voltak legtöbben, ezért általában e felekezet temetőjében kialakított katonai parcella kapta a „hősi temető” (Heldenfriedhof) elnevezést. A kórház-

zakban működő tábori lelkészek halotti anyakönyvbe (Sterberegister) jegyezték be az elhunytak személyi adatait, a halál oka mellett azt is, hogy mikor és hová temették őket. A fehértóplomi kórházban elhunyt katonákat, melyek a Monarchia különböző részeitől származtak – összesen 235, ebből 135 birodalmi német, akik közül 126-an a szerbiai Szendrő (Smederevo) 1915-ös ostrománál sebesültek meg és hunytak el –, a katolikus temető külön parcellájában helyezték örök nyugalomra.

Az eltemetett első halott **Alföldt** (valószínűleg **Alföldi**) **János**, magyar huszár volt, akit 1914. augusztus 14-én temettek el.⁷ Az

1920-as évek végén a környező településekről is több hősi halottat exhumáltak és temettek át: 1931-ben a nyilvántartott sírok száma 262. 1929-ben az addigi fakereszteket a sírokon szögletes, masszív vaskeresztekkel cserélték fel, és névfeliratos lemezcscskéket helyeztek rájuk. A belgrádi német katonai képviselő a parcellát egy emlékkereszt felállításával tette méltóságteljesebbé, amelyen az első világháborúban ismeretlen országokban elesett fehértóplomiak nevei voltak feltüntetve. A 4 méter magas, szürke műköből készült keresztet közvetlenül a katonai temető mellett állították fel. A talapzat négy oldalára az I. világháború 99 fehértóplomi hősi halottjának a neve van bevésve, elhalálozási év szerint. Az 1919/1920-ból származó három véset láthatóan utólagosan készült, és feltételezhető, hogy három idehaza elhunyt, súlyos hadirokkant volt.

A trianoni békeszerződés – amely lezárta a hadiállapotot Magyarország és az Antant, valamint a társult hatalmak között – 155. és 156. cikkely jogilag kielégítően rendezte a magyar hadisírok helyzetét, amit sajnos nem bizonyított a későbbi gyakorlat. Az újonnan megalakult délszláv állam a hősök iránti kegyelet első megnyilvánulásaként 1921-ben törvényt alkotott „... a hazai és idegenben lévő katonai temetőink és sírjaink, valamint területünkön elesett és eltemetett katonák, tengerészek, hadifoglyok, internált személyek, német, osztrák, magyar és bolgár állampolgárok sírjainak gondozásáról”, amely 1922. február 28-án lépett életbe.

A fehértóplomi katonakórház 2014 nyarán

Ez a törvény a hősi halottak kultuszának olyan szép dokumentuma volt, hogy bármely állam szívesen magáénak vallhatta volna – szépséghibája csak az volt, hogy csupán papíron maradt. A törvény sarkalatos pontja a 20. és 22. cikkely, amely 1928 után előírta a hősök csontjainak tömegsírba vagy csontkamrába (osarium) való összegyűjtését, és föléjük tekintélyes emlékművek – kápolnák, mauzóleumok – emelését, állami költségen.⁸ Minderre, pénzhiány miatt, sohasem került sor.

A két világháború között a hősök nyughelyeit a Nőegylet (Damenkomitee) éveken át példásan ápolta. A hősi temető (Heldenfriedhof) a német hadi temetők gondozói védelme és gondoskodása alatt volt a jugoszláv királyság idején.⁹ A háborús 1942. és 1943. években, november 9-én a Német Ifjúsági Szervezet hősi megemlékezéseket tartott.¹⁰

Magát a törvényt – mivel a határidőből kifutottak és esély sem volt az előírt munkák megkezdéséhez – 1929-ben hatályon kívül helyezték.¹¹ Az 1945-ben hatalomra került jugoszláv kommunista vezetőség igyekezett nemcsak az 1941–1945 közötti megszállás minden nyomát, hanem a Monarchiából visszamaradt emlékműveket is eltüntetni. Ezt a célt volt hivatott szolgálni a szerbiai belügyminisztérium egy 1945-ös rendelete, mely a „... megszállók sírjainak megsemmisítését – eltüntetését...” írta elő, nem tartva szem előtt bármiféle kegyeletet.¹² Ez abban is megnyilvánult, hogy a munkát „átengedték” az enyészetnek...

A temető és az emlékmű napjainkban szegénytelen állapotban van, csupán a kőkereszt elejéig közelíthető meg. A bevéssett nevek és a szöveg alig olvasható.

Az ott nyugvók névsora és elhalálozásának éve (betűrendi sorrendben):

Amon Johann (1914), Amon Karl (1914), Amon Leopold (1918), Balosz Ferenc (1916), Bartholomä Anton (1917), Bartholomä Lorenz (1915), Baumann Franz (1918), Bonitz Mathias (1914), Böbl Peter főhadnagy (1915), Brand Josef (1916), Braun Johann (1914), Breslauer Johann (1915), Buljung Josef (1914), Cserdonia Nikolaus százados (1915), Dedo Karl (1917), Derwarics Stefan (1914), Eigner Franz (1917), Eigner Franz (1918), Eigner Johann (1914), Embery Franz hadapród (1918), Erger Mathias (1916), Erger Sigmund hadnagy (1914), Erntner Ernest (1914), Fischer Franz (1915), Fischer Josef hadnagy (1917), Fuchs Anton (1915), Gasparics Béla főhadnagy (1918), Geiger Josef (1919), Geiger Josef százados (1917), Geiger Karl (1919), Glückmann Emil zászlós (1917), Graf Fer-

A bogárosi hősi temető 2013-ban

dinand százados (1914), Grill Karl (1916), Grill Leonhard (1914), Grün Jani (1916), Haller Martin (1917), Harlacher Christian (1918), Harth Alfred (1916), Hellebrand Ferdinand (1918), Hirling Josef (1915), Hujmeier Michael (1917), Jahoda Ladislaus (1918), Jeanplong Franz (1915), Jeanplong Josef (1915), Jost Franz (1917), Jovanov Jani (1915), Jovanovics Josef von fregatthadnagy (1918), Kalaus Hermann (1914), Kauer Franz (1916), Kendl Rudolf (1918), Kiefer Franz (1915), Kiefer Johann (1915), Kniesl Hermann (1918), Kotzalik Franz (1915), Kovacs Karl (1918), Kremser Sebő hadapród (1920), Kroutjil Josef (1916), Kuhn Albert (1914), Kuhn Feri (1915), Langer Rudolf (1916), Latta Stefan (1916), Lina Karl (1915), Lina Karl hadapród (1916), Maier Johann (1915), Marter Johann (1915), Mühsammer Sándor hadapród (1914), Nagy László (1914), Negler Franz (1916), Neumeister Peter (1914), Raschek Josef hadnagy (1915), Schaller Jenő hadnagy (1915), Schirmer Viktor lovaskapitány (1916), Schmidt Jakob (1916), Schmidt Johann (1918), Schmidt Mathias (1914), Schwenk Konrad (1916), Sigmund Rudolf (1915), Spang Karl (1914), Steiner Josef százados (1915), Stern Karl Julius (1915), Stillmunga Lajos főhadnagy (1918), Stotz Karl százados (1915), Streiter Anton (1917), Szalay Béla hadapród (1916), Taminsky Pologar (1916), Trautmann Peter (1914), Trenn Sebastian (1914), Tufner Alois (1916), Ullmann Michael (1918), Ulrich Konrad (1915), Wagner Johann (1916), Weiss Andreas (1915), Weiss Franz (1914), Weiss Johann (1915), Weiss Josef (1914), Weiss Josef (1914), Weiss Josef (1918), Weiss Lorenz (1916), Wersching Andreas (1914).

Az emlékmű talapzatán a szöveg:
„Ihr fieleit von dem Vaterland fern
Im Kampf für das Vaterland

*Doch is die Erde überall des Herrn
Und unser Geist in seiner Hand.*

*Den Braven die im Kampfe fielen
Weißen edle Herzen diesen Stein.
Das Damenkomitee”*

Magyar fordításban:

*A hazától távol estetek el,
A hazáért vívott harcban.
De a föld mindenütt az Úré,
És a lelkünk az Ő kezében van.*

*A bátraknak, akik a harcban estek el
Nemes szívek szentelik fel ezt a követ.
A Nőegylet ♦*

Források

Verein Weisskirchner Ortsgemeinschaft: *Heimatbuch der Stadt Weisskirchen im Banat*, Salzburg, 1980.

Nem felejtjük! A délvidéki Nagy Háborús magyar katonatemetők sorsa. http://nemfelejtjuk.blog.hu/2009/03/06/a_delvideki_nagy_haborus_magyar_katonatemetok_sorsa

Régi fényképek a szerző gyűjteményéből.

Az új képeket a szerző készítette 2013 és 2014-ben.

Jegyzetek

¹ Verein Weisskirchner Ortsgemeinschaft: *Heimatbuch der Stadt Weisskirchen im Banat*, Salzburg, 1980, 119. o.

² Fehértemplom – http://nemfelejtjuk.blog.hu/2009/03/06/a_delvideki_nagy_haborus_magyar_katonatemetok_sorsa

³ Verein Weisskirchner Ortsgemeinschaft: *Heimatbuch der Stadt Weisskirchen im Banat*, Salzburg, 1980, 120. o.

⁴ Uo.

⁵ Uo.

⁶ Verein Weisskirchner Ortsgemeinschaft: *Heimatbuch der Stadt Weisskirchen im Banat*, Salzburg, 1980, 121. o.

⁷ http://nemfelejtjuk.blog.hu/2009/03/06/a_delvideki_nagy_haborus_magyar_katonatemetok_sorsa

⁸ Uo.

⁹ Verein Weisskirchner Ortsgemeinschaft: *Heimatbuch der Stadt Weisskirchen im Banat*, Salzburg, 1980, 134. o.

¹⁰ Verein Weisskirchner Ortsgemeinschaft: *Heimatbuch der Stadt Weisskirchen im Banat*, Salzburg, 1980, 177. o.

¹¹ http://nemfelejtjuk.blog.hu/2009/03/06/a_delvideki_nagy_haborus_magyar_katonatemetok_sorsa

¹² Uo.

Egy első világháborús visszaemlékezés a háború előtti bácskai életre

A visszaemlékezés egy Minerva-féle pénzügyi határidő-napló az 1912-ik évre (szerk: dr. Nyári Pál, V. évf, Budapest) kiadott kötetében maradt fenn. A naptár rész után kezdődő napi feljegyzésekben maradt fenn a január 1. és január 18-a közötti lapokon. A naptár néhány lapján üzleti feljegyzések is találhatóak, de ezek keletkezési ideje nem állapítható meg és az sem, hogy pontosan mire vonatkoznak a gyerekrázok biztosan későbbiek. A feljegyzést változtatás nélkül közlöm.

1915. jan. 24.

Fábián Borbála, Baja

Vissza emlékezni gyermek voltomra¹ csakis 5-6 éves koromig bírok. Szüleimnek 4ik született gyermeke vagyok de előttem született 3 meghalt gyermek korban.² Emlékszem, hogy csinos szép gombu ruhám volt ez basa nevezetű kis kutyám is volt, de mert ez nagyon gyorsan fejlődött tehát játszásra nem alkalmas, egy másikat kaptam szüleimtől az [so wie du] nak³ keresztelték el. Otthon szüleimnél sőt mondhatni Bácsalmáson nagyjából németül beszéltek akkor 1880ban. az tanítás az iskolákban német külön és bunyevác külön volt.⁴ Még nem voltam 7 éves már iskolába vezettek, az iskolában akkoriban még banyakemenczével fűtöttek. Ha új tanulót vezettek beírásra mint ahogy engem is vezettek, az a banya kemenczénél megál[lt] és várt még a tanítónő érkezik. Így vártam én is. Édes anyám bement a születésem évszámát én pedig a nevemet, a tanítónő beírta, utána pedig szólt egy kisebb tanítónőnek, hogy vezessen helyre. Az arcza a kisebbik tanítónőnek csinos volt, a legutolsó padba vezetett leültetett és megcsókolt, németül mondta *brav sein klein*⁵ a hogy ma átgondolok a helység felül és milyen szorosan ültünk egymás mellett lehetünk vagy 180an a tanulás abban állt, hogy imádkoztunk és fegyelmet gyakorolt felettünk a két tanítónő

Ovoda akkor még nem volt. Valahogy csak elmúlt az év, és utána következő évben egy másik Hirman Mariska⁶ nevezetű kisaszonyhoz jártam első osztályban.

Nagyon sajnáltam a régi szép kisaszonyomat mely az előző évben nemcsak többször megcsókolt hanem még czukorral is etetett. Ez az új bizony nagyon goromba volt egy nagyon hosszú palcája volt azzal még a pad végére is ért ahol én ültem. Csak akkor volt jó dolgunk ha a tisztelendő úr

jött katekizmust tanítani mert akkor csak bejött össze nevettek, és kimentek egy gyereknek azt mondták, hogy kérdezd ki a többi. Mikor visszajöttek már nem nevettek, hanem azt mondta a tisztelendő úr áljatok fell és imádkozzatok. Imádság után igen barátságosan elajánkozott a kisaszonytól. Bizony itt sem tudom, szedtem e tudományt magamba vagy sem. A következő évre Reicheld A.⁷ tanítóhoz kerültem a II ik osztályba.

A szüleim odahaza tanítottak olvasni, írni természetesen németül, mert csak németül tanultunk az iskolában. A IIk osztályban emlékszem feletem olvasban először mikor is a tanítóm azt mondta gyere ki a padból t. i. a 12ik padban ültem, és ülj ide előre az első padba ott aztán többszer feletem a tanító meglegedésére. Az előre ültetés azzal járt hogy engem a III osztályosok közé számított mert a II és III egy osztályba egy terembe voltak.

Az év végén kilettek jelölve azok melyek majd a 4ik osztályba fognak menni. En is közöttük voltam, de a tanítóm meggondolta, azt mondta nekem, gyere te csak vissza hozzám, te gyenge vagy meg. A gyengeség a vézna testemre vonatkozott mert én kicsiny és gyenge voltam.

Szüleim kik nem tudtak tapasztalat hián a kis vagyonukat megtartani akkor már több helyről kölcsönt vettek fel, a kölcsönt úgy tudtam fischer Anton szabó mestertől kapták az összeget hogy menyit azt pontosan nem tudtam, csak azt halottam, hogy apám azt mondtotta többször édes anyámnak 25% kamatot fizetek megész a kamat, később a takarékbán felvett pénzt, hogy a kamatot fizethesse. A takarékpénztári pénz 18% volt de apám

azt mondta a váltó és nem tudom milyen költséggel együtt majd nem egy.

Raicheld tanítónál a 3ik osztályban vigyázó lettem, nagy szorgalommal tanultam és első diák voltam a III osztályban. Mikor a negyedikbe kerültem Sterk József⁸ tanítóhoz az első padba ültetek, ott fordítva volt t. i. a IV osztály elől ült és azután az Vik és VI osztály ült hátul. Ez a mostani tanítóm egy nagyon kedves, szép ember volt, de roppant szigorú volt. Fialat házias volt, a felesége⁹ egy mosolygós fekete bőrű hó[ly]gy az iskola épület másik végén tanította az Iső fiu osztályt. Volt alkalmam látni mikor a tanítóm kiment a folyosóra ugyan akkor a nő is kijött az osztályból, akkori megfigyelésem is már azt látta, hogy nagyon örülnek egymásnak, különösen a nő a ragyogó fehér fogaival boldogan mosolygott[t] férjére.

Szigorú tanítomnak minden szavát úgy figyeltem mint úgy lestem, és igen jó tanultam mutatja az, hogy az első padban az 5ik voltam, de tanítóm kiválogatott és az első pad szélére ültetett nekem kellett az őt másik társamat kikérdezni t. i. Én voltam az Ordner ez volt rangom czime. Ez idő alatt oda haza napról napra rosszabb viszonyok lettek. Apám folyton panaszkodott, hogy nem bírja a kamatot legjobban lenne a házat eladni. Erre anyám azt mondta ő nem megy háberbe. Később indítványozta az apám adjuk el a szőlőt. A szőlő anyám öröksége volt,¹⁰ erre anyám azt mondtotta, hogyisne, hogy elkártyázad. Nem azért mondta apám, hanem fizessék meg a tartozást mert megész a kamat. Az apám kártyázott néha ami anyámmal nagy szívfájdalmat okozott és amiadt és meg mert testvérei¹¹ izgatták apám ellen sokszor valószínű tragédiák voltak. Később amikor a kamat számításal tisztába voltam azt láttam igaz van az apámnak, de anyámnak is igaz van, mert

Fideler József bácsalmási üzlete 1910 körül (Zweites Bácsalmäser Heimatbuch című könyvből)

képes kártyázásra adni magát és bizopny el fogy minden, magam is inkább saját házunkban laktam mint házbérben, és a szőlőben is jó szagos szőlő termet azt is kár volna eladni gondoltam én.

Az iskolában hamarosan felküzdöttem magam mint Iső tanuló. A tanítom nagyon szeretett, én pedig nagy szorgalommal tanultam a VI. osztályban új rendeletet kapott a tanító t. i. Az összes gyermekeknek magyarul kell tanulni.¹² Átjöttek a magyar és bunyevácz gyerekek a német iskolába és így közösen mind magyarul tanultunk.¹³

Amikor a VI. oszt. jártam selyem hernyót irattam magamnak és 34 frtot kerestem azokon.

A vizsgám nagyszerűen feleltem és a Csáki esperes úr¹⁴ behivatott magához megkérdezte akarok e tovább tanulni. Nagy örömmel mondtam igen., Erre kérdezte, és mi akarok lenni pap-e, válaszom az volt, hogy nem hanem tanító, mire azt monddta jól van fiam csak meny szépen haza. Így, az ingyen tanulásból nem lett semmi.

Édes atyám borbélynak akart adni de én nem akartam borbély lenni. Elmentem Nol[I] János ügyvédhez irnoknak.

Az öreg bogaras ügyvédnél nem tanultam semmit. Az ügyvédnek gyönyörű felesége volt,¹⁵ amit 12 éves korom daczára is már észre vettem. Egy 12 éves fia Viktor volt, nagyon szolid okos fia 2 leány Tercsi és Mariska,¹⁶ 10-12 évesek ezekkel sokszor játszottam és nagyon kedveltem őket. Körülbelül 7 hónapot eltöltöttem ottan.

Nem nyugodtam bele a helyzetbe – nem tetszet, unalmas buta dolognak találtam az egész működésemet.

Kerestem is mindig helyet magamnak. Kereskedő vágytam lenni. A Scherk Gyula boltoshoz bementem és kérdeztem nem, nem

e fogadna fel inasnak, de ő azt mondotta csak IV gymnazeum¹⁷ végzett fiúkat fogad fel. Schweifer József vendéglős fia barátom volt, az pedig Baján mint rossz tanuló VI oszt. végzett kapott állást. Elhatároztam, hogy írok neki nézen nekem is egy helyet. Megis kaptam a választ: melyben írja csak gyere azonnal Bajára van hely.

Kértem atyámtól 1frtot beutazásra amit Ő megis adott. Kimentem a vonatra, anyám kikisértet, vettem 35 kr.¹⁸ egy fél jegyet, de vonaton azt mondták 70 kr fizetek. Mert már férfi számba megyek. Ezekután nem maradt annyi pénzem, hogy vissza mehessek. Ezen nem is törtem a fejemet, mert úgy sem akartam vissza jönni már.

1889

Május 1sején reggel érkeztem be Bajára. Vonaton még nem utaztam soha, várost sem láttam még. Bámultam az emeletes házakat, a szobalányokat amint az emeleten az ablakokat tisztogatják. Bámultam a sok üzletet, így kullogva olvastam a cégtáblákat végtére megtaláltam a Sternbe[r]g E. Czéget,¹⁹ ahol a Schweifer barátom volt alkalmazva, mint tanuló. Nagy örömmel fogadott, és azonnal elvezetett a Brachfeld Nina czéghez,²⁰ ahová mint tanonc szándékoztak felfogadni. Legnagyobb meglepetésemre Brachfeldné kijelentette, hogy már nem kell, mert egy leányt fogadott, - na most mi lesz kérdem Schweifertől. Sose ijedj meg van itt még bolt elég csak gyere. Elmentünk Fischer Lipót czéghez. Ez kijelentette, hogy nagyon kicsi vagyok. Aztán elmentünk Sternfeld Vilmos²¹ czéghez. Ez is kicsinek talált. Most kérdezi Schweifer tőlem, nem akarná[I] fűszeres boltba menni. Azt mondtam néki ha ilyen díszes [díszmű rövidáru divat] üzlet nem akadna akkor

legyen fűszeres, de jobb szeretnék ilyen díszes üzletbe jutni.

Na még egy hely van, az feljebb van, gyere. Elvezetett Steiner R. Czéghez²²

Itt már erőlesen köszöntem magyarul mert Baján minden magyarul ment én pedig még nagyon keveset tudtam magyarul.

Steinerné kérdi tőlem: Wer ist den mit dir gekommen – nimand ist bin selbst allein gekommen. Gut Kleiner häng dein Hut auf und bleibe hier du wirst die Vaskuter Schwaben bedienen.²³

Azonnal felakasztottam a kalapomat és a pult mögé álltam első dolgom az volt, a rossz darabos spárgákat össze kötni és felgombolitani. Apám takács volt tehát gombojítani és kötözni már otthon megtanultam, úgy, hogy mire kész volt a munkám átadtam a két gombolyag spárgát, fiatal főnökemnek, ki az egyiket úgy vágta a három éves Marczi tanonc fejéhez azzal a kijelentéssel hogy ő a Marczi ha még száz évig lesz tanuló, sem képes ilyen munkát végezni. A gombolyag spárga tényleg csinos volt.

Elérkezett az ebédidő. Az egyik pult végén nekem terítettek, a másik pult végén a 3 éves Hollender Marci tanoncnak terítettek, ebédhez az üzletben ez így volt szokás minden kereskedésben. Ebéd alatt sem zártunk le. Az ebéd igen ízletes volt. Ebéd után vettem egy levelezőlapot és írtam szüleimnek, hogy találtam egy igen jó helyet, és a főnököm azt mondta írjak haza szüleimnek jöjenek Bajára. Következő napon reggel 12 drb. lámpát kellett megtisztítani. A boltot kispörni. A kirakat ablakot megtisztítani. Mindezt örömmel végeztem. Reggelire gy szészetejet²⁴, és egy zsemlét kaptam.

Már 11 órakor Édes Apám itt volt Baján nálom a boltban. A levelezőlapomat még nem kapta meg. A főnököm és Kedves neje Apámat örömmel fogadták és kijelentették hajlandók engem tanoncnak az üzletben felfogadni. Ezek után Édes Apám arra kérte főnökömet engedjen engem el egy órára, hogy beszélgesen velem. Elmentünk a Sugovica partra és ottan megbécszeltük a dolgot.

Atyám kérdezte te szeretnél itt tanonckodni a feleletem igen.

Tudod hogy ezek zsidók? Igen tudom de nagyon jó emberek mondtam.

Akkor legyél te is jó és szorgalmas, hű és becsületes.

Atyám még az nap haza utazott. Másnap a[z] elsősoku Iparhatóságnal tanoncszerződést kötöttünk 3 ½ évre. Lakás és kosztot kaptam. Ruhát és iskolai tandíjat szüleim kötelezve lettek. Bármilyen munkát ami az üzletben előfordult örömmel végez-

tem. Nagyon gyorsan tanultam magyarul. A kereskedelmi alsófoku iskolában is mint jó tanuló lettem kitüntetve. Csodásan szerettem a foglalkozásomat – a kereskedést. Ezt a sokféle árucikket, ami a rövid diszmuárúban előfordult leginkább ausztria és Csehországból kaptuk. Az árúk német névvel voltak ellátva, és számlázva.

....
A feljegyzés itt megszakad.

A feljegyzések adatai alapján nehéz lett volna megtalálni az író. Az vezetett a nyomára, hogy ponosan feljegyezte Bajára érkezésének idejét 1889. májusa és cég ahol elhelyezkedett. A Baja Városi kereskedelmi és iparis kola értesítőiben. A következő 1889/90-es tanévben találta meg, hogy a 15 éves Fiedler József rövidárú kereskedő tanuló, akinek főnöke Steiner Róza volt. (Steiner Rózának másik tanonca nem járt az iskolába.) Fiedler Józsefnek a „végzett előtanulmánya” 6 elemi osztály volt, ahogy a feljegyzésekben is szerepel.

Az első 1888/89-es iskolai értesítőben nem találtam meg a nevét, csak a következő évben. Ezen a tavaszon a bajai kereskedők kérvényt nyújtottak be a városi tanácshoz, hogy ne hetente háromszor legyen a kereskedő tanoncok oktatása, mert éppen a délutáni órákban van leginkább szükségük a tanoncaikra. Kérték annak is figyelembe vételét, hogy „a kereskedő tanoncz tetemesen több oskolázottsággal és qualificációval bír az iparos tanoncznál”, szerintük hetente kétszer is elegendő lenne az isolai oktatás.²⁵ Heller Richárd az iskola igazgatója szerint „a kereskedőtanulók foglalkozásuk természeténél fogva ugyan nagyobb értemiséggel bírnak, mint az iparostanulók, de előkészültség tekintetében ezeket semmiképp sem múlják felül, azoknak zöme 3 vagy 4 elemi osztályt, legfeljebb 1 középiskolai osztályt végezvén”. A tantestület arra volt hajlandó, hogy a tanítási órákat az esti órákba tette át „próbaképpen” és váltakozó rendszert vezetett be, azaz az első és másodúik osztályosok más-kor jártak iskolába, hogy valaki maradjon az üzletben, illetve a mulasztások számát csökkentsék.

Tanárai voltak: Heller Richárd (számtan – II. Osztályban), Drescher Béla (szám-tan), Gróf Vilmos (könyvitel és levelezés), Mihályffy Ferenc (áruisme), Ruppert Antal (szép-

írás), Széles áron (fogalmazás), Walder Jakob (fogalmazás a II. osztályban). Az első osztályba 29-en jártak többségében fűszer- és rőföske-reskedők, öten rövidárú kereskedőtanonc. Osztálytársa lett a barátja,

az ismétlő Schweifer József is. Vallás szerint tizenegyen voltak római katolikusok és tizenhárman „mózes” vallásúak, azaz zsidók. A tanulók többsége (huszan) magyarul és németül is tudtak. Tizenhárman voltak bajaiai és ugyanennyien a Bács megyéből származók. Ebben a tanévben sem volt felhőtlen a viszony az iskola és a kereskedők között. Az értesítő szerint: „a kereskedő főnökök minden elképzelhető eszközt felhasználnak az iskola látogatási kötelezettség kijátszására és az iskola működésének megbénítására, a legnagyobb részt falusi iskolákból kikerült tanulók előkészültsége és fegyelmezettsége pedig a legalacsonyabb foku várakozásnak sem felel meg.”²⁶

Második osztályos korában egy tanonctársával Ispénovics Győzővel jártak egy osztályba. A következő tanévben osztályt ismételt. Az iskola féléves tandíja 3 forint volt. Későbbi tanulmányairól nem találtam információt, a harmadik osztályt nem végezte el, de ebben az osztályba a kereskedőtanoncok közül csak kevesen jártak.

Fiedler József 1915-ben vonult be. A visszaemlékezés keletkezésének oka a háború lehetett, hiszen ezért szeretne volna gyerekkori emlékeit megörökíteni. Ekkor már egy sikeres áruháza volt Bácsalmáson, miután „az ország több nagy városában gyarapította kereskedői tudását”.

1902-ben Bácsalmáson vette feleségül Száhl Mariskát, Károlyi Ödön tanító özvegyét. 1903-ban született az első fiuk József, majd Mária (1905) és Katalin (1907).

A háború után „visszakivándorolt Bajára” és megvette a Központi Szállodát, amihez 1925-ben színháztermet épített.²⁷ 1953. január 25-én halt meg Baján, a Rókus temetőben temették el. ♦

Jegyzetek

- ¹ Eredetileg koromra szerepelt, de ezt áthúzták és fölírták a voltomra szót.
- ² Fiedler József és Kovásznay Katalin gyerekeként 1875. nov. 16-án született.

Az anyakönyvek alapján a 3. szülött gyermeke volt, az első kettő meghalt, majd az utánna születők közül is többen, két lánytestvére maradt életben. Köszönettel tartozom Sövény Mihálynak a család kutatásában nyújtott segítségéért.

³ A kutyának német neve volt, a so wie du magyarul azt jelent „mint te”.

⁴ 1811-ben építették az iskolát két tágas teremmel, amit további két teremmel bővítettek. 1880 körül már nyolc tanteremben folyt az oktatás. A magyar-bunyevác és a német gyermekek külön tanultak. A gr. Széchenyi u. 65-67. sz. Alatt álló épületet később lebontották. (Szénásiné Harton Edit: Bácsalmás iskolái 1948-ig, In: Bácsalmás, Fejezetek egy felső-bácskai kisváros történetéből, Bácsalmás, 2006. 76.)

⁵ Legyel bátor kicsi

⁶ Hirmann Mária, férjezett Kisimreiné (Bácsalmás, 1866 - ?) Kalocsán végzett, 1894-ben már Kunbaján tanított. (Schematismus cleri archi-dioecesis colocensis ad annum christi 1894, Kalocsa, é. n., 44.)

⁷ Raicheld Adolf (Pozsony megyei Szilincs, 1853 -?) Nagyszombatban szerzett képesítést, 1872-től tanított. (A kalocsai érseksége népiszkoláinak és a tanüggyel foglalkozó egyéneinek évkönyve, 1879. 66.)

⁸ Sterk József (Bácsalmás, 1855 - ?) baján végzett, 1872-től tanított.

⁹ Merl Adél 1854-ben Baján született, Kalocsán végzett az érseki tanítónéképzőben 1874-ben. Bácsalmáson 1887. augusztus 10-én meghalt, 32 évesen tuberkolózisban. 13 évig tanított Bácsalmáson (iskolaszéki jegyzőkönyv, 1887. aug. 13-i bejegyzés) 1880 körül házassághoz kötött össze, két gyermekük született: József 1881-ben és Ferdinánd 1883-ban.

¹⁰ Kovásznay Katalin édesapja Kovásznay János 1867. szeptember 2-án halt meg 63 éves korában.

¹¹ Ebben az időben Kovásznay Katalin életben lévő (fel-nőttkort megélt) testvérei voltak: Erzsébet, Rozália, Mária és Imre. (Hippich, Anton: Ortssippenbuch der Deutschen in Batschalmasch (Bácsalmás) in der Batschka-Ungarn 1785-1895 Band 1: A-Mem, Backnang, 1996. 522.)

¹² Az iskolaszék 1887. aug. 13-án döntött arról, hogy „A magyar nyelv előmozdítása érdekében újabb rendszer behozatala az egyes osztályokra nézve.” A megállapodás szerint: „a felsőbb osztályokba járó tanulók (4,5,6. oszt.) nemzetiség különbség nélkül mind egy tanító vezetésé alá kerüljenek és magyar nyelven a lehetőségig oktatva legyenek.”

¹³ Berauer szerint a magyar tannyelv behozatala a tanítóknak és az iskolánéknak köszönhető. (Berauer József: A kalocsai-egyházmegei rom. kath. népiszkolák története, Kalocsa, 1896. 69.)

Fridrik Tamás 1878-ban még hiányolta a magyar nyelvet a község iskolájából. (Fridrik Tamás: Bács-Bodrogh vármegye földrajzi, történelmi és statisztikai népszerű leírása, Szeged, 1878. 174.)

¹⁴ Csicsáky József, prépost-plébános az iskolaszék e gyházi elnöke. 1889. szeptember 4-én meghalt.

¹⁵ Noll János felesége Zsalkovics Alojzia volt.

¹⁶ Noll János fia Viktor 1875 szeptember 5-én született, tehát egyidős volt Fiedler Józseffel.

¹⁷ gimnázium

¹⁸ krajcár

¹⁹ Pipere kereskedő

²⁰ divatárus

²¹ Eötvös u. ; pipere kereskedő

²² Steiner R. ernaőgyár és bazáros a Fő utca (ma: Szabadság út) elején a Mészáros-féle ház sarkán volt a boltja. Egy korabeli hirdetése szerint az ernyőkön kívül, férfi ingeket, gallérokat, nyakkendőket, kesztyűket, harisnyákat, bőrdöket, sétapálcákat, legyezőket, szallagokat, csipkéket és kötőpamutokat árult. „Legelőszőbb bevásárlási forrás! Elvem: nagy forgalom, kevés haszon.”

²³ Ki jött veled? - senki nem jön egyedül. (!) Jó, kicsi, akaszd fel a kalapodat és it maradhatsz, te fogod a vaskúti svábokat kiszolgálni.

²⁴ Csésze tejet

²⁵ MNL BKML IV. 1407. b. 3861/1889.

²⁶ Értesítő, 23.

Hasonló olvasható a két évvel későbbi érteasítőben is.

²⁷ Bácskai Fejek, szerk. Hirn László és Szaulich Antal, Baja, 1928.

HAZATÉRNEK... 1914-2014

Kiállítás a Kecskeméti Katona József Múzeum Cifrapalota Kiállítóhelyén

2014. július 30. – december 31.

Dr. Tombáczné dr. Végh Katalin – Szabóné Bognár Anikó, Kecskemét

Száz év nem oly hosszú idő, hogy elfeleddhetnénk a Nagy Háború borzalmait, véráldozatát és a magyar katonák helytállását. Ennek ellenére a társadalmi emlékezetből mára kikopott, történelmi tananyagga szorult vissza. Ugyanakkor az egyéni emlékezet, a katonák, hősök, áldozatok leszármazottai még őriznek szilánkokat nagyapáik, dédapáik történeteiből.

Az első világháború a 20. századi magyar történelem kiemelkedő fontosságú eseménye. A magyar történelem más irányt vett, következményeit a mai napig viseljük. Több magyar katona halt meg az első világháborúban, mint bármely más korábbi és későbbi háborúban. A Kecskeméti Katona József Múzeum időszaki kiállítása a muzeológia eszközeivel állít emléket a hősöknek, az áldozatoknak, a sok száz- ezernyi magyar katonának.

A múzeum a harcok, a katonaelet, az állóháború, az iszonyatos emberáldozat témáját emeli a kiállításba, a lövészárkok, a front embert próbáló, idegeket őröl mindennapjait, halállal, szenvedéssel, bajtársiassággal és hazaszeretettel átszótt világát.

A kiállítás széles társadalmi összefogással valósult meg. A goriziai-doberdói területől olasz magánygyűjtők csatater anyaga került a vitrinekbe. A katonák tárgyi emlékei hazatértek néhány hónapra, az utódok nemzettudata erősítésének szolgálatába álltak, majd visszatérnek az immár békés, sziklás Doberdóra, sok ezer katona végső nyughelyére. E mellett magyarországi gyűjtők és muzeális intézmények gazdag és sokszínű tárgyi és fotóanyaga került bemutatásra. A kiállítás létrejöttében jelentős szerepet játszottak a múzeum munkáját segítő egyesületek, a Meritum Egyesület és a Had- és Kultúrtörténeti Egyesület.

A koncepció központi gondolata a lélekre tartalmában és látványelemeiben is maradéktalanul ható kiállítás. Megrendítő, látványos, hang- és fényhatásokkal megépített enteriőrök,

harc tér, kaverna, jelzőszerű temető érzékelteti a száz évvel ezelőtt történeteket. A látogatókat a korabeli fotókról visszaköszönő **kapu fogadja, melyen át a háborút témaként bemutató termekbe lép.** Valamennyi feldolgozott témakör címét a magyar népdalkincs leg szebb korabeli katonanótáinak sorai adják. A Cifrapalota földszintjének egymásba nyíló időszak kiállító termei körbejárható teret adnak a kiállításnak. Mire a látogató végigsétál a termeken, eljut a háború történetének ismertetésétől az emberi sorsokon keresztül a katonatemetőig. A kiállítás az utókör főhajtása a 660 ezer hősi halott előtt.

Három emeleten, 14 termen keresztül ismerkedhet a látogató a magyar baka háborús útjával: a fronthétköznappal, az Isonzó front kavernáival, a lövészárkokharc, a fegyverekkel, a hadifogolyemlékekkel.

Kiemelt helyszín a Doberdó. A Doberdó-fennsík, az Isonzó völgye és Dél-Tirol három éven át maga volt a földi pokol. A Karszt-fennsíkban a küzdelem körülményei semmihez sem hasonlítottak. Forróság és fagy, szomjúság és féreg kínozták a katonákat. Rendet vágott soraikban a tüzéségi tűz, a megszállhatatlan repesz, a millió sziklaszilánk. A viszonylag kis kiterjedésű, kopár, víztelen sziklafennsíkban lövészárkot sem lehetett ásni, legfeljebb robbantani; a tüzéségi lövedék robbanásakor szétrepülő kövek jobban sebeztek, mint a gránátszilánkok; a halottakat pedig jószerivel el sem lehetett temetni. Ezért is maradt meg és él emléke napjainkig a népdalokban, és a magyar nép történelmi emlékezetében.

Az enteriőrök a katonák helyzetét teszik kézzel foghatóvá és élményszerűvé a látogatók számára. Azt a környezetet természetesen nem tudjuk visszaadni, ahol éveken keresztül ádáz harcok dúltak, de látványelemekkel, hang- és fényhatásokkal igyekszünk érzékeltetni. A halál közelsége, az élet múlandósága csak érintőlegesen tud megmutatkozni az enteriőrben, de a lövészárkot végigjáró látogató számára maradandó élményt nyújt.

Eredeti sírkövek, srapel-vázába helyezett virág. *Katonatemető* enteriőr s a döbbenetes adat: 660 ezer hősi halott a történelmi Magyarország területéről. A látogató szembesül azzal, hogy ez a szám óriási embertömeget jelent, hogy minden egyes katona halála tragédia volt s hogy nemcsak a családjaik, hanem Magyarország számára is hatalmas veszteség volt.

A kecskeméti áldozatokról név szerint is megemlékezünk, közzétéve a majd kétezer hősi halált halt katona nevét.

A Cifrapalota első emeletén Ausztria-Magyarország fegyveres ereje kerül bemutatásra, a fegyverszoba pedig az osztrák-magyar haderő legjellegzetesebb fegyvereit mutatja be.

A hétköznapi tárgyak mellett egészen egyed, unikális tárgyat is a látogatók elé tár a kiállítás. Az eredeti egyenruhák sora mellett vitrinekben kapott helyet Devecseri Schulteis Emil honvédtábornok emléktárgyai, személyes tárgyai, iratai, kitüntetései. Ugyancsak ritkaság az eredeti tábori lelkész láda, egy mozgó római katolikus tábori kápolna, vagy az ezredorvosi láda. A harctérről hazakerült apró tárgyaknak, egy-egy elkopott ceruzának, keresztnek, imakönyvnek vagy azonosító cédulának nem ismerjük a pontos történetét, mégis megérintik a látogatók lelkét.

Reményeink szerint a gondolatébresztő, figyelemfelkeltő kiállítás megtekintése után a látogató kézbe vesz egy-egy háborús visszaemlékezést, regényt vagy verset, esetleg történelmi tanulmányt, mert a megdöbbentő élmény után jobban szeretné ismerni a korszakot, mind a mikrotörténelmet, mind a politikatörténetet.

A páratlanul gazdag anyaggal a Kecskeméti Katona József Múzeum méltó emléket állított a közel kétezer kecskeméti és környékbeli első világháborús hősi halottnak. A tárlat élménygazdag bepillantást ad a katonák mindennapjaiba, a frontélet világába, egyúttal emlékezteti a látogatót nagyapáink és dédapáink emberfeletti teljesítményére és helytállásra. ♦

A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye plébániái a 18. század végén

Tóth Tamás, Róma

1. Virágzó középkor

A török előtti idők Kalocsa-Bácsi Főegyházmegyéje az újkori területénél jóval nagyobb területen feküdt.¹ A muhi csatában hősként elesett Csák Ugrin érsek (1219–1241), akiről Udvardy József azt írja, hogy „*egyike a legnagyobb magyar főpapoknak*”², kezdeményezte egyházmegyéjéből a déli részek kihasítását, hiszen annak nagysága miatt sem látogatni, sem megfelelően lelkipásztorilag ellátni sem tudja.³ Így engedélyezte IX. Gergely pápa (1227–1241) 1229-ben a kői püspökség, azaz a Szerémi Egyházmegye megalapítását Kőmonostorában, a mai Bánmonostoron. A Duna-Tisza köze az Árpád-korban virágzó régió volt, amely az első komoly pusztítást a tatárjárás (1241–1242) idején szenvedte el. Az ezután feltehetően nehezen kezdődött újabb fellendülés időszakáról a zentai származású Erdújhelyi (Ellinger) Menyhért írt egy jó évszázaddal ezelőtt rendkívül alapos monográfiát, amelyben felvázolta a Kalocsai-Bácsi Főegyházmegye 1526 előtti évtizedeit.⁴ Vatikáni kutatásai nyomán idéz egy VI. Kelemen pápához (1342–1352) 1342–1345 körül írt levelet, amelyben az akkori érsek – ne feledjük, már száz évvel vagyunk a tatárjárás után – elpanaszolja, hogy Kalocsa egészségtelen, mocsaras vidéken található, és Bács városával együtt a tatárok elpusztították, ezért azt kérvényezi, hogy székhelyét áthesse Péterváradra, amelynek vára egy magas hegyen található, és bár a belakúti ciszterci apátság tulajdona,⁵ mégis ott és azon kívül építené fel az új székesegyházát, valamint az érsek, a 12 kanonok és a kiszolgáló személyzet számára szükséges épületeket úgy, hogy az apátság is megtarthatná a várban lévő templomát a hozzá tartozó épületekkel együtt, mivel elegendő hely áll rendelkezésre.⁶ Az engedélyt megkapta, a székhely mégis Kalocsán és Bácsott maradt, sőt, nemsokára mindkét helyen vár épült az érsek fennhatósága alatt.⁷

A török hódítást megelőzően a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye plébániáinak száma 300 körül lehetett. Erdújhelyi monográ-

fiájában megállapítja, hogy sűrűn lakott vidék volt magyar falvakkal, amelyek ugyan kisebbek voltak, de néhányuk templomának a romjai az ő idejében is megvoltak.⁸ Ő maga 281 plébániát azonosított, megjegyzi azonban, hogy ennél több plébánia volt az érseki egyházmegyében.

Az egyházmegye két központja Kalocsán és Bácsott volt, mindkét helyen érseki helynökkel, székeskáptalannal, és önálló egyházi bíraskodással.⁹ A Szent Pálról nevezett bácsi székeskáptalan a kalocsainál nagyobb, jelentősebb volt, hiszen ide tartozott az érseki egyházmegye nagyobbik része, a reneszánsz korban az érsek leginkább itt rezideált, feltehetőleg ide is temetkeztek, és többször találunk itt segédpüspököt is.¹⁰ Igen jelentős volt még a Szent Bölcsesség-ről nevezett titeli társaskáptalan, amely azonban az esztergomi érsek joghatósági alá tartozott;¹¹ övék volt a Dunamentén két vár, a titeli és az erdódi is. Erdújhelyi kutatásai szerint az érsekség területén több más apátság, prépostság és szerzetesház feküdt, amelyek jó része 1526-ban pusztult el.¹² A Boldogságos Szűz Máriáról nevezett belakúti ciszterci apátság előbb a mai Újvidék helyén, majd a tatárjárást követően Péterváradon; a Szent Péterről nevezett bodrogonostori ciszterci apátság a mai Bezdán és Monostorszeg között; a Szent Keresztről nevezett francavillai (nagyolaszi) bencés apátság Szerém vármegyében; a Szent Margitól nevezett garábi bencés apátság szintén a Szerémségben (mások szerint Dusnok vagy Szekszárd környékén); a Szent Györgyről nevezett dombói bencés apátság Szerém vármegyében;¹³ a Szent Gergelyről nevezett szentgergelyi bencés apátság (amelynek székhelyét Erdújhelyi kutatásai szerint tévesen teszik Kalocsára, hiszen az Szentgergelyen volt a Szerémségben). A Boldogságos Szűz Máriáról nevezett ábrahám és az untavölgyi apátság nem tartozott a Főegyházmegyéhez, a szávaszentdemeteri latin és bizánci apátság pedig a csak a Szerémi Egyházmegye létrehozásáig. A bátmonostori apátság a reneszánsz idejére ágostonos kolostorrá lett. A hájszentlőrinci prépostság Bodrog vármegyében, a dersi (derzsi) Bács

városától nem messze feküdt, a géderi (gajdobrai) premontrei prépostság pedig a mai Szépliget környékén a Bácskában. Vannak még adatok a Szentlélekről nevezett, minden bizonnyal premontrei prépostságról. Erdújhelyi szerint kétséges a Szűz Máriáról nevezett bácsi, a zimonyi, a szentmagdolnai, az oronti, a bóthi és a jóthi szerzetes prépostságok léte nem bizonyítható, a Szent Benedekről nevezett kaposfői prépostság pedig nem tartozott a kalocsai érsek joghatósága alá. A Bodrog vármegyei Tárnokmonostor és az adorjáni monostor, valamint a Bács vármegyei Aranyláb Szent Miklósról nevezett kolostora talán már a török idők előtt megszűntek. Pálosok voltak Bodrogszigeten Szent Keresztről nevezett kolostorukban a mai Monostorszeg környékén, Bátmonostoron a Boldogságos Szűz Máriáról nevezett kolostorukban és feltehetőleg Kalocsán is ágostonosok éltek. Elképzelhető, hogy a szerémségi Zalánkeménben is volt pálos jelenlét. A monostorok jó része azonban a Mohácsot megelőző időszakban hanyatlásnak indult, és egyre erősödött a ferencesek jelenléte, akiknek a 13. század óta Baján és Francavillában, a 14. század eleje óta Bácsott, a 15. század óta az akkor még az érsekség fennhatósága alá tartozó Szegeden, ezen kívül Futakon, Kabolon, Kalocsán, Küllődön és Zentán volt kolostoruk, míg a domonkosoknak Francavillában, Zomborban és Szegeden. Ez utóbbi városban találunk karmelitákat is. Az apátságokhoz, a prépostságokhoz hasonlóan ezek a szerzetesházak is minden bizonnyal kivették részüket az oktatásban, ahogy feltehetőleg voltak városi és plébániai iskolák is.

A mohácsi vész előtt nem sokkal a híres humanista Váradi Péter érsek (1481–1501) komoly energiát fektetett a bácsi érseki erődítmény felújításába: kitisztította, szabályozta a várat körülvevő Mosztonga nevű vizet, és reneszánsz stílusban újjáépítette a várat. A főszékesegyház és az érseki kastély Erdújhelyi Menyhért szerint a sáncon belül, de a váron kívül feküdtek. Ezekon kívül érseki vár volt Kalocsán, ezen kívül Rednek a Tarcal-hegységben, Barics a Száva mentén és másik három vár Val-

kó vármegyében: Szata (Zata), Szivica és Szalakóc. Belgrád 1521-es elestét követően szabad volt a portyázók útja a Szerémség és a Bácska irányába. Ebben a helyzetben került az érseki székre Tomori Pál (1523–1526), aki komoly katonai tapasztalatokat is szerzett, mielőtt a ferences rendbe lépett volna.¹⁴ Az Alföld kapitányává is kinevezték, a védekezést Péterváradról irányította. 1523 augusztusában Nagyolaszinál komoly vereséget mért a portyázó török seregre, sajnos azonban a belső széthúzást nem tudta legyőzni, így az 1526. augusztus 29-én bekövetkezett mohácsi csatavesztés, ahol maga a főpásztor is hősi halált halt, örökre megváltoztatta Magyarország sorsát.

2. Újrakezdés a török után

A 18. század elején a plébániák helyzete igen kritikus volt. 1733-ban a Főegyház-megye mindössze 17 plébániából állt, és ezek nagy része csak Buda felszabadulása, 1686 után lett újraalapítva. Csáky Imre kalocsai-bácsi érsek (1710–1732) halála után a Helytartótanács megbízásából két felmérés is készült.¹⁵ A déli részt (Bács vármegye: Újvidék, Bács, Szond, Zombor, Monostorszeg, Hercegszántó, Baja két plébániája és Szabadka) Gyurkovics Mátyás esperes (*vice-archi-diaconus*) és újvidéki plébános vizitálta. Az északi rész plébániáin (Pest vármegye: Miske, Hajós, Sükösd, Dunaszentbenedek, Akasztó, Fajsz, Bática és végül Kalocsa) Fábry Jakab általános helynök és kalocsai plébános végezte a kánoni látogatást. A 17 plébánia többségét olyan birtokokon (*possessio*) találjuk, amelyeket gyakran az előző évtizedekben telepítettek be. Összesen hét települést neveztek városnak (*oppidum*), ezek is a szerényebbek közé tartoztak (Bács, Baja, Dunapataj, Futak, Kalocsa, Szabadka és Zombor), valamint volt egy helység (a Péterváradai Sánc, a későbbi Újvidék), amely sáncként (*fossatum*) tulajdonképpen egy erőd részét képezte. Úgy látszik eltűntek, vagy legalábbis feledésbe merültek Bács és Kalocsa sajátos címei (*civitas archiepiscopalis*, érseki város). Az adatgyűjtés idején a területen egy helység sem rendelkezett kiemelkedő jelentőséggel (vagyis nem volt *civitas regia et libera*; szabad királyi város), a régi címek pedig a török pusztítás következtében a települések középkori súlyával együtt elenyésztek.

E földrajzi térségben a felmérés idején sok ortodox és protestáns élt, és a katolikusoknak nem volt nagy szerepük. Az egyházmegye déli részének (Bács vármegye) lakossága többségében illír-ortodox, nagy

Maulbertsch grisaille-ja a főszékesegyház építéséről a kalocsai érseki kastély díszterméből (1784)

valószínűséggel szerb származású volt, és bizonyos katonai kiváltságokat élvezett.¹⁶ Ők elsősorban a katonai övezetben, sáncokban éltek,¹⁷ ahol a katolikusok hiánya miatt gyakran nem is volt katolikus templom. Emellett a térségben különböző protestáns hitvallások voltak jelen, mindenekelőtt a Helvét Hitvallás követői (reformátusok). Községeiket elsősorban az egyházmegye északi részén találjuk (Pest-Pilis-Solt vármegye). E helyzet kialakulását azzal magyarázhatjuk, hogy a török megszállás alatt e terület közelebb volt az akkori déli országhatárhoz: itt nagyobb arányban megmaradt a magyar lakosság, valamint a térség a protestáns misszionáriusok számára is könnyebben elérhető volt. Könnyen megessett, hogy a magyar római katolikusok protestáns hitre tértek. Az ortodoxok esetében ez nem így történt. Az Ágostai Hitvallás követői (evangélikusok) elsősorban telepések voltak. Az elnéptelenedett területek benépesítése főként az ország északabbra fekvő részeiről érkezők és a német telepések révén már elkezdődött. A legjelentősebb példák erre Kiskőrös (szlovákok), Harta, Hajós és Nemesnáudvar (németek). Sokszor egész helységek áttelepítéséről volt szó, de máshol is találkozhatunk többnyelvű településekkel, más-más nemzetiségű telepéseket magában foglaló községekkel. A Főegyházmegyében 1733

elején 14343 felnőtt (a korabeli nyelvhasználatban a szentgyónás vételére képes) katolikus élt.¹⁸ Az 1730. november-decemberi adatok szerint a bértámlkozottak száma 11783, és az utolsó két évben katolikus hitre tértek száma 247 volt. Még ha a helységek többsége jó esetben is csupán néhány száz lakossal rendelkezett, a plébániák igen nagy kiterjedésűek voltak. Statisztikai szempontból fontos különbséget tenni az egyházmegyes papok, vagy ahogyan az írott dokumentumokban előfordul, „péter”, latinul „*sacerdos petrinus*”, és a bosnyák-bányavidéki ferences rendtartomány (Szabadka esetében a magyar szalvatoriánus rendtartomány) ferences testvérei között. A lelkipásztori szolgálat nagyobb része ugyanis a ferencesek kezében volt. Az egyházmegyes papok csupán 9 plébánián szolgáltak, és csak Kalocsa városában működött káplán. Így az érseken kívül az 1733-ban mindössze 10 egyházmegyes papja volt a Főegyházmegyének. Ez a szám igen csekélynek számított, és sem a papok, sem a seminaristák, sem más egyházmegyeiből származó atyák rendelkezésére nem állt a jövedelmüket biztosító alapítvány. A templomok többsége gyenge és szegényes anyagból épült, sárral tapasztott sövény, ágak vagy hasonló anyagok, esetleg nyers, égetetlen téglafelhasználásával, tetejüket pedig náddal fedték. Kevés fatemplomot

találunk, és csak a nagyobb helyeken állt szilárd anyagból készült templomépület. Több közülük átalakításra szorult, valamint nem rendelkezett a megfelelő liturgikus felszereléssel. Bátmonostoron és néhány más helyen még láthatóak voltak a középkori templomok és egyházi épületek romjai. A plébánosok bevétele több, különböző típusú adóból származott. Részesülniük kellett volna az egyházi tized tizenhatod részéből, de a háborút követő tisztázatlan birtokviszonyok, valamint egyes korábbi kiváltságok megléte miatt erre többször nem került sor. A plébánosok általában megkapták az általuk végrehajtott liturgikus szertartások taxáinak összegét (*stolae* – stóladíj). A plébános szinte soha nem rendelkezett olyan javadalommal vagy birtokkal, amely a napi megélhetését biztosította volna. Gyakran lakhelyük is igen rossz állapotban volt. A plébániához tartozó hívek által természetben fizetett adók (*deputatum*) változékonyak és bizonytalanok voltak. Biztosabb jövedelmet jelentett a házaspárok után, évente fizetett adó, a párbér (*lecticale*). Az iskolamester – ha volt – fontos szerepet töltött be a közösség életében, mivel tanította őket, de sok település nem engedhette meg magának, hogy tanítót fizessen. Az újjáépítés gróf Patachich Gábor érseksége (1733–1745) idején kezdődött el,¹⁹ hiszen ő volt az első Tomori Pál óta, aki tartósan az egyházmegyében lakhatott.

3. A plébániák helyzete 1784-ben

Patachich Gábornak és utódainak köszönhetően a század végére a mai szemmel kilátástalannak tűnő a helyzet gyökeresen megváltozott. Gábor érsek másodunokaöccse báró Patachich Ádám érsek (1776–1784) halálakor egészen más volt a helyzet, mint jó 50 évvel azelőtt. Az 1784-es sematizmus szerint a Főegyházmegye plébániai struktúrája a következőképpen nézett ki:²⁰

I. Kalocsai vagy Főszékesegyházi Főesperesség

1. Felső-Kalocsai Kerület: Akasztó, Bátya, Dunapataj, Dunaszentbenedek, Dusnok, Fajs, Foktő, Hajós, Kalocsa, Kecel, Kiskőrös, Miske, Nemesnádudvar, Soltvadkert és Sükösd.

2. Alsó-Kalocsai Kerület: Baja, Bátmonostor, Béreg, Csátalja, Dávod, Gádor, Gara, Hercegszántó, Küllöd, Nagybaracska és Vaskút.

II. Bácsi főesperesség

3. Felső-Bácsi Kerület: Apatin, Bácskertes, Bácsordas, Bácsszentiván, Bezdán, Doroszló, Gombos, Monostorszeg, Szentfülöp, Szond, Veprőd és Zombor.

4. Alsó-Bácsi Kerület: Bács, Bácsújlak, Dunabökeny, Futak, Hódás, Palánka, Palánka, Palona, Szépliget, Újvidék és Újvidék örmény plébánia.

III. Tiszai főesperesség

5. Felső-Tiszai Kerület: Bácsalmás, Bácsbokod, Bajmok, Csávoly, Csonoplya, Felsőszentiván, Jánoshalma, Katymár, Kerény, Kishegyes, Kúla, Szabadka, Mélykút, Nemesmilitics, Tataháza és Topolya.

6. Alsó-Tiszai Kerület: Ada, Horgos, Magyarakanizsa, Martonos, Óbecse, Péterréve, Titel és Zenta.

Együttesen 72 plébániát foglalt magában. Ezek közül hatvannyolc egyházmegyes plébánosok kezében volt. A ferencesek csak Dusnokon, Palánkán és Titelen (Kapisztrán Szent János ferences provincia) szolgáltak. Az egyházmegyében 34 káplán vagy kihelyezett lelkész működött. Közülük húszan ferencesek voltak (Hajós, Sükösd, Gádor, Monostorszeg, Szentfülöp, Szond, Futak, Hódás, Újvidék, Csávoly, Mélykút, Nemesmilitics, Topolya, Baja és Szabadka). A nagyobb központoknak három (Baja, Szabadka, Újvidék), kettő (Apatin, Bács, Bezdán és Zombor), vagy csak egy káplánja volt (Kalocsa, Hajós, Kecel, Sükösd, Gádor, Monostorszeg, Szentfülöp, Szond, Futak, Hódás, Csávoly, Jánoshalma, Mélykút, Nemesmilitics, Topolya, Magyarakanizsa és Zenta). Ferencesek Bácsott, Baján, Zomborban (Kapisztrán Szent Jánosról nevezett rendtartomány illetve a bácsi noviciátus – a területet időközben leválasztották a bosnyák-bányavidéki provinciáról) és Szabadkán (szalvatoriánus rendtartomány – a magyar provincia) voltak. Piaristák Kalocsán működtek, ahol kollégiumot is fenntartottak. Az örmények mechtarista rend által gondozott újvidéki plébániája volt az egyetlen nem latin szertartású plébánia, hiszen Bácskeresztúr és Kucora ruszin parókiái 1777-ben a Kőrösi Egyházmegyéhez kerültek át.

1733-ban Patachich Gábor, ahogy említettük, mindössze tíz a lelképásztori szolgálatban aktív egyházmegyes papot talált. 51 évvel később már 82 egyházmegyes pap tevékenykedett csak a plébániákon. A ferencesek száma mindig jelentős volt, de vezető pozíciójukat egyértelműen elveszítették. Az 1784-es sematizmusban említett plébániákat – a Patachich Ádám

által alapított bajsai, temerini és szenttamási plébániákkal együtt – vizsgálva azt láthatjuk, hogy a templomok leggyakrabban választott védőszentjei Szűz Mária (14, a székesegyházzal együtt, amely ekkor még nem volt plébániatemplom is, 15); a magyar szentek (Szent István, Szent Imre, Szent László, Szent Erzsébet; 10) és az apostolok (Szent Péter és Pál, Szent Simon és Júdás Tádé, Szent Fülöp, id. Szent Jakab, Szent Bertalan; 8) voltak. Találunk más címeket is, mint Szentháromság, Szent Anna, Szent Joachim, Keresztelő Szent János, Világosító Szent Gergely (1790-től 2), Szent Márton, vagy Mindenszentek. Szent Rozália és Avilai Szent Teréz (illetve 1790-ig Loyolai Szent Ignác) neve mindössze egyszer került elő.

A plébániai hívek etnikai összetétele sokat gazdagodott: magyarok, illírek (délszlávok), németek (főként svábok és frankok), szlovákok, csehek, rutének és örmények.²¹ A telepesek nagy része katolikus volt. A nemzeti identitás és a felekezet továbbra sem volt egymástól független. Megállapíthatjuk, hogy a vizsgált területen a magyarok katolikusok vagy reformátusok, az illírek katolikusok (horvátok) vagy ortodoxok (szerbek), a németek katolikusok vagy evangélikusok, a szlovákok katolikusok vagy evangélikusok, a csehek katolikusok, a ruszinok görögkatolikusok, az örmények örmény katolikusok voltak. A század végén Katona István számba vette a plébániákon beszélt nyelveket.²² Ha csak az 1784-es sematizmusban említett plébániákat – a Patachich Ádám által alapított bajsai, temerini és szenttamási plébániákkal együtt – vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a prédikációk nyelve 48 plébánián magyar, 24 plébánián német, 17 plébánián illír, és egy plébánián örmény volt. Ezek között voltak két, illetve három nyelvet használó közösségek is. E helyzet teljesen más, mint a harmincas években volt. Katona István az egyes helységek népessége nagyságának és összetételének nyomait a kánoni látogatások során készült jegyzőkönyvek segítségével kutatta.²³ Ezek a dokumentumok igen értékesek, de katolikus nézőpontot képviselő szerkesztők munkái, mely egyszerre jelent előnyt és hátrányt is. Rendkívül sok értékes és részletes információt őriznek a plébániai élettel kapcsolatban, de a többi felekezetre, különösen az ortodoxokra vonatkozó adatok gyakran kevésbé megbízhatóak, főként, ha azok olyan településen, vagy annak környékén éltek, mely nem számított nagyobb központnak, és a lakosok között nem volt katolikus. Katona

István 1783-as statisztikájában nem szerepel néhány fontos helység (többek között Kalocsa) és több filia sem, de az összeírt katolikus hívek száma összesen több mint százezer lélek volt. Ez az összeg jóval magasabb, mint 1733-ban volt, de semmiképp sem mondható teljesnek.

1784-re Kalocsa és Bács egyházi szempontból az érseki város különleges rangját nyerte el, Szabadka, Újvidék és Zombor szabad királyi város volt, Apatin, Baja, Bezdán, Dunapataj, Hajós, Magyarakanizsa, Óbecse, valamint Zenta pedig szintén város lett.²⁴ Katona adatgyűjtése alapján a legnépesebb város Szabadka volt: itt 1783-ban 11600 katolikus élt.²⁵ A településen két templom és egy kápolna állt: a ferencesek által ellátott Szent Mihály, az Avilai Szent Teréz és a 30-cas, 40-es évek pestisjárványai után épített Szent Rókus.²⁶ Baján 5803, Zentán 4698, Zomborban 4309, Apatinban 3811, Magyarakanizsán 3070, Újvidéken 2376, Adán 1780 és Bácsott 1703 hívó élt ugyanabban az évben. Az örmények plébániája volt a legkisebb, amely csupán 53 lelket számlált. A dokumentáció szerint egyes központok akkor is fennmaradtak, ha a katolikusok aránya alacsony volt. Az 1783-as évből hozunk néhány példát. Kiskőrösnek 78 katolikus és 2200 evangélikus lakosa volt, Soltvadkerten ellenben 906 katolikus és 998 református magyar illetve szlovák evangélikus élt. A legdélebbi város, Újvidék 2376 katolikus és 6800 ortodox lakossal rendelkezett. A terület déli részén, Temerinben 360 katolikus és 1482 ortodox lelket számláltak. Zombornak 4309 katolikus és 8900 ortodox lakosa volt.

Az állami és egyházi összeírások ugyan csak hozzávetőleges, mégis a valósághoz igen közel álló adatainak segítségével felmérhetjük a jelen lévő vallások és felekezetek arányát. Ezek a felmérések különböző években készültek és az adatok olykor – különösen a protestánsok esetében – bizonytalanok.²⁷ A II. József (1780–1790) rendelkezése nyomán 1785-ban és 1786-ban készült ún. *Pfarrtopographie* szerint a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye területén élő római katolikus hívek száma 146794 volt. Közülük 118999²⁸ fő Bács vármegyében, 26248²⁹ fő Pest-Pilis-Solt vármegyében és 1547³⁰ fő Csongrád vármegyében élt. A filiákkal együtt a legnépesebb plébániák Szabadka (18073 katolikus lakos), Kalocsa (10158 katolikus lakos) és Baja (6582 katolikus lakos) voltak.³¹ A legkisebb plébániának a kiskőrösi bizonyult; itt csupán 80 katolikus hívó élt.³²

A görögkatolikusok számával kapcsolatban csak egy 1803-ban készített felmérés adatai állnak rendelkezésünkre. Ekkor 3131³³ lakost számláltak, akik mind Bács vármegyében éltek. Közülük 2600 fő Bácskeresztúron és 519 Kucorán lakott, ahol a lakosság többségét ők alkották. Püspökük a horvátországi Kőrösön városában rezideált. Az újvidéki hívek száma nem ismeretes.

A török hódítást megelőző időhöz hasonlóan az ortodoxok ismét kisebbségbe kerültek. 1791-ben 66108 fő élt az újvidéki székhellyel rendelkező, bácsi ortodox püspök fennhatósága alatt.³⁴ Mindannyian Bács vármegye lakosai voltak. A legnagyobb ortodox közösségek Zomborban (7025 fő), Újvidéken (5928 fő) és Szenttamason (3484 fő) működtek.³⁵

A protestáns felekezetek hívei a katolikusokhoz képest sokkal kevesebben voltak és a 18. század végére kisebbségbe kerültek. A solti és tolnai református egyházmegyékben a Dunamelléki Református Egyházkerület (*superintendentia*) református püspökének (*superintendens*) fennhatósága alatt 1788-ban 16135 hívó élt. 6791 fő Bács vármegyéhez, 9344 fő pedig Pest-Pilis-Solt vármegyéhez tartozott.³⁶ A legnagyobb református közösségek Dunapatajon (3446 fő), Bácskosuthfalván (Omorovica; 1894 fő) és Bácsfeketehegyen (1350 fő) működtek.³⁷

Az evangélikusok 1803-ban 11520 hívőt számláltak Bács vármegyében, 1812-ben pedig 9427 hívőt Pest-Pilis-Solt vármegyében.³⁸ Ők a Bányai Evangélikus Egyházkerület (*superintendentia*) püspöke (*superintendens*) alá tartoztak. A legnagyobb közösségek³⁹ Kiskőrösön (1812-es felmérés szerint 6509 fő), Soltvadkerten (1812-es felmérés szerint 1190 fő), Petrocön (Petrovác; 1803-as felmérés szerint 3352 fő), valamint Kiszácson (Kiszáts; 1803-as felmérés szerint 1480 fő) működtek.⁴⁰

Az izraeliták szinte minden településen jelen voltak, de számuk igen csekély volt. 1787-ben Bács vármegye területén 1216-an, 1785-ben Pest-Pilis-Solt vármegyében 74-en, Horgoson (Csongrád vármegye) pedig 24-en éltek. Legnépesebb közösségek Újvidéken (235 fő), Baján (145 fő) és Szabadkán (82 fő) működtek. Az összes többi közösség ezeknél kisebb volt. Azt mondhatjuk, hogy egy-egy helységben csupán néhány család élt.⁴¹

A századok során változott a terület etnikai, földrajzi, gazdasági és vallási összetétele. Egy mai napig tapasztalható, sajátos

multikulturalitás alakult ki. A század elejéhez képest a katolikusok megerősödtek, és csakúgy mint a török hódítást megelőző időben, ismét túlsúlyba kerültek. ♦

Tóth Tamás a Pápai Magyar Intézet rektora Rómában.

Jegyzetek

¹ A tanulmány témájával kapcsolatban bővebben: TÓTH TAMÁS, «Si nullus incipiat, nullus finiet». La rinascita della Chiesa d'Ungheria dopo la conquista turca nell'attività di Gábor Patachich e di Ádám Patachich, *Archiepiscopi di Kalocsa-Bács (1733-1784)*. Budapest-Roma-Szeged 2011. (Collectanea Vaticana Hungariae I/6.) A kötet várhatóan ebben az évben megjelenik magyarul a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár és a METEM közös kiadásában. Várható címe: „Ha senki sem kezd el, senki sem fogja befejezni.” A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye megújulása Patachich Gábor és Patachich Ádám érseksége idején (1733–1784).

² UDVARDY JÓZSEF, *A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526)*. Köln 1991. (Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae XI.) 130.
³ Uo., 122–123.

⁴ ÉRDŐJHELYI Menyhért, *A kalocsai érsekség a renaissance-korban*. Zenta 1899.

⁵ Vö.: KALAPIS ZOLTÁN, *A bélakúti apátság dunai erődje*. Bácsország 19 (2001/IX-XII) 35–36.

⁶ Uo., 15–16.

⁷ Vö.: RICZ PÉTER, *A bácsi lovagvár*. Bácsország 33 (2005/2) 87–89.

⁸ Uo., 237–282.

⁹ Uo., 166–167.

¹⁰ Uo., 141–150.

¹¹ Uo., 150–164.

¹² Uo., 195–232.

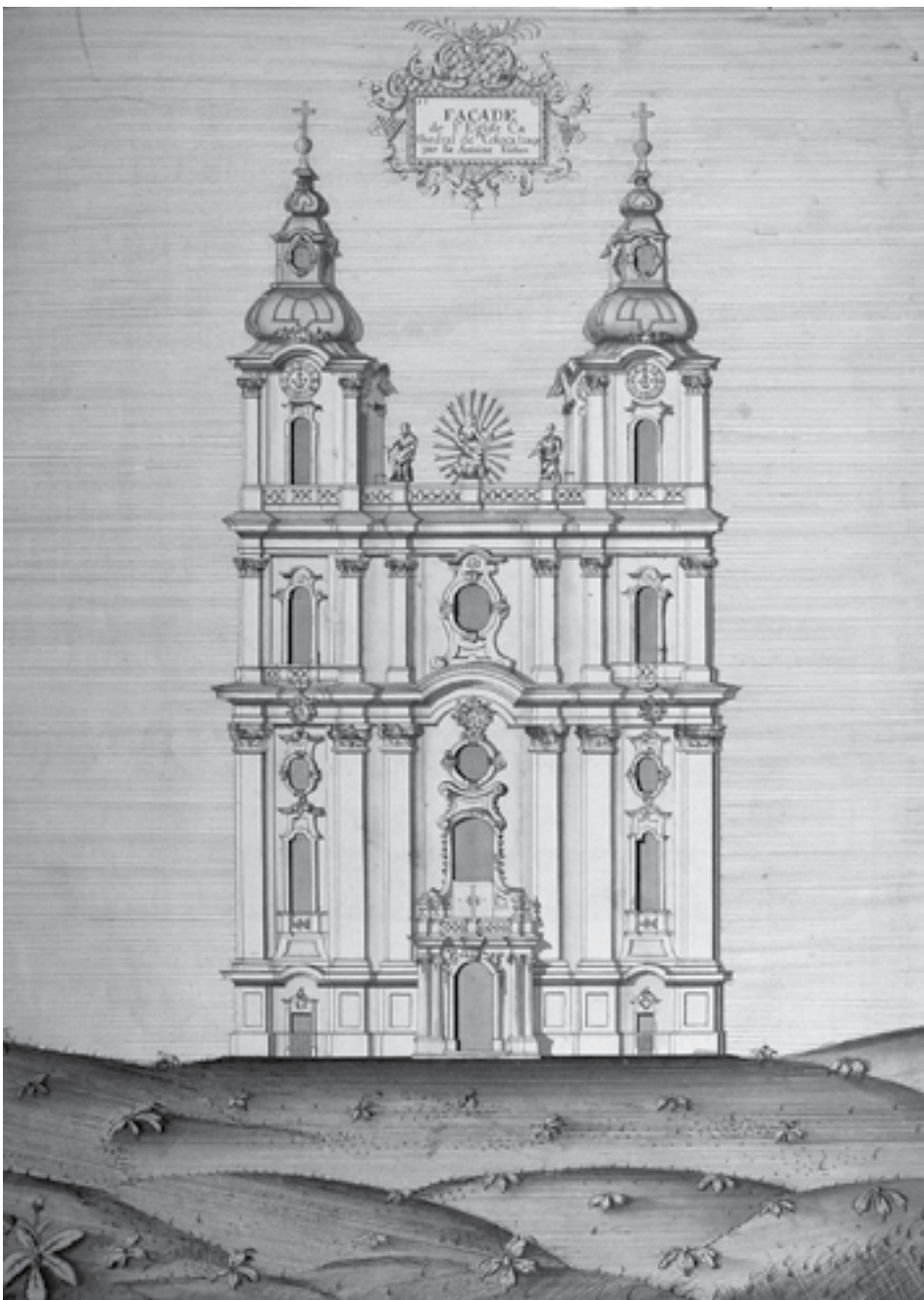
¹³ Vö.: RICZ PÉTER, *Dombó-bencés apátság*. Bácsország 65 (2013/2) 96.

¹⁴ UDVARDY, *A kalocsai érsekek*, 426–468.

¹⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; MNL-OL) C 38 Acta Cassae Parochorum, Archidioecesis Colocensis, n. 1, 1733, foll. 1–5; *Conscriptio Archi-Dioecesis Colocensis, et Bachiensis*. Uo., foll. 22–83/a; Egy másik példánya: Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (Kalocsa; KFL) I.1.e.E) 1. *Conscriptio Universorum in Archi Dioecesi Colocensi et Baciensi 1733*.

¹⁶ GYETVAI PÉTER, *Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén*. München 1987. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae VII.), 153–154.

¹⁷ 1733-ban a következő sáncok voltak: Ada (Ostrovo), Bácsföldvár (Földvár), Csúrog (Csurok), Kabol (Kobilla), Magyarakanizsa (Kanisa), Martonos, Mohol (Moholy), Óbecse (Becse), Palánka (Palanka), Péterréve (Petrovoszello), Pétervárad, Szabadka, Szenttamás (St. Thomas), Titel, Zombor, Zenta (Szena) és Zsablya (Sablya), a hozzájuk tartozó területekkel. Vö. Bács megye helységeinek névjegyzéke 1733-ból. HEGEDŰS ANTAL, *Patachich Gábor kalocsai érsek élete és restaurációs tevékenysége*, 101–103., vö. 98–103.
¹⁸ MNL-OL C 38 Acta Cassae Parochorum, Archidioecesis Colocensis, n. 1, 1733, fol. 5.

A kalocsai főszékesegyház, 1774. - Batthyány album, Kalocsa.

¹⁹Vö. TÓTH TAMÁS, A két Patachich érsek. Egyházi újjászülés a Bácskában (1733–1784). Bácsországi 59/4 (2011) 2–11.

²⁰Calendarium Archi-Dioecesanum Cleri Colocensis et Bacsiensis Ecclesiarum Canonice Unitarum ad Annum Jesu Christi MDCCLXXXIV. Colocae [1784].

²¹Néhány évvel később, Luxemburg területéről érkeznek még franciaajkú telepések. KATONA, STEPHANUS: Historia metropolitanae Colocensis Ecclesiae, Colocae 1800–1801. I, LIX.19. (= I. kötet LIX. fejezet 19. pont.) Magyarul megjelent: Katona István: A kalocsai érseki egyház története. Ford. Takács József, a fordítást szakmailag ellenőrizte és s.a.r., valamint a kieg. jegyzeteket írta Thoroczkay Gábor–Tóth Gergely, az előszót írta Thoroczkay Gábor, szerk. Romsics Imre–Thoroczkay Gábor. Kalocsa 2001–2003.

²²KATONA, Historia metropolitanae, I, LXI.

²³Uo, I, LIX.

²⁴Calendarium Archi-Dioecesanum Cleri Colocensis... MDCCLXXXIV.

²⁵1798-ban 26000 katolikus élt a városban.

²⁶A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye Történeti Schematismusa 1777-1923. Schematismus Historicus Cleri Archidioecesis Colocensis et Bacsiensis 1777-1923. Szerk./comp. LAKATOS ANDOR, Kalocsa/Coloczae 2002. (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 3.) 277.; HEGEDÜS, Patachich Gábor, 38.

²⁷Magyarország történeti helységnévtára. Bács megye (1773–1808). Összeáll. és szerk. LELKES GYÖRGY. Budapest 2005. 17–18.

²⁸1786-os adatok. A végszám az egyes plébániák filiákkal együtt vett adatainak az összege. Az egész vármegye a kalocsa-bácsi érsek joghatósága alatt állt. Magyarország történeti helységnévtára. Bács megye, 172–177.

²⁹1785-ös adatok. A végszám az egyes plébániák filiákkal együtt vett adatainak az összege a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegyében. Baja egyes filiái (1291 lélek) Pest-Pilis-Solt vármegyében voltak, de ezeket Bács vármegyénél vettük számításba, mivel Baja ebben a vármegyében volt található. A vármegye déli része állt a kalocsa-bácsi érsek joghatósága alatt. Magyarország történeti helységnévtára. Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság (1773-1808), szerk. Szaszkoné Sin Aranka, Budapest 1998, 197–199.

³⁰1785-ös adatok. Csak a horgosi plébánia állt a kalocsa-bácsi érsek joghatósága alatt. Magyarország történeti helységnévtára. Csongrád megye (1773-1808), szerk. Lelkes György, Budapest 2002, 83.

³¹Szabadka és Baja Bács vármegyének, míg Kalocsa Pest-Pilis-Solt vármegyének volt része.

³²Az örmények plébániája nincs külön feltüntetve a plébániák jegyzékében.

³³Magyarország történeti helységnévtára. Bács megye, 178.

³⁴A végszám az egyes gyülekezetek adatainak az összege. Magyarország történeti helységnévtára. Bács megye, 179–181.

³⁵A fellelt jegyzékek alapján elmondható, hogy e helységeken kívül ortodox többségű lakosság élt még a következő településeken is: Bácsföldvár, Bácsőváros, Begecs, Boróc, Dérnye, Dunacséb, Kölpény, Kúla, Liliomos, Martonos, Militics, Mohol, Óbecse, Óverbász (ma Verbász része), Ófutas (ma Futas része), Ókér, Ópalánka (ma Palánka része), Ószivác, Órszállás, Paripás, Parrag, Péterréve, Petróc, Piros, Pincéd, Rácmilitics, Sóve, Szilbács, Szilberek, Sziregh (ma Ókér része), Sztapár, Temerin és Úrszentiván.

³⁶A végszám az egyes gyülekezetek adatainak az összege. Magyarország történeti helységnévtára. Bács megye, 182–183.; Pest-Pilis-Solt megye, 219–223.

³⁷Bácskossuthfalva és Feketehegy Bács vármegye, míg Dunapataj Pest-Pilis-Solt vármegye részét képezte. A jegyzékek alapján elmondható, hogy ezeken a helységeken kívül a Helvét Hitvalláshoz tartozó hívek alkották a következő települések lakosságának többségét is: Pacsér és Újverbász (ma Verbász része) Bács vármegyében, Bogyiszló, Dunaszentbenedek, Érseksanád, Harta, Ordas, Szeremle és Uszód Pest-Pilis-Solt vármegyében.

³⁸A végszám az egyes gyülekezetek adatainak az összege. Magyarország történeti helységnévtára. Bács megye, 184–185. Pest-Pilis-Solt megye, 225–229.

³⁹A nagy időbeli eltérés miatt ahelyett, hogy összesen 3-at vizsgálnánk, 2 közösséget veszünk 1803-ból és 2-t 1812-ből.

⁴⁰A jegyzék alapján elmondható, hogy ezeken a helységeken kívül a következő településeken is az Ágostai Hitvallás hívei voltak többségben: Cservenka, Dunagálos, Szeghegy, Torzsa és Újverbász, melyek mindegyike Bács vármegyéhez tartozott.

⁴¹A végszám az egyes közösségek adatainak az összege. Magyarország történeti helységnévtára. Bács megye, 186–187. Pest-Pilis-Solt megye, 213–233. Csongrád megye, 91.

Erzsébet királyné zombori portréja

A történelem különösen szerencsés fordulatának köszönhető, hogy a Zombori Városi Múzeum művészeti gyűjteményébe kerülve megmenekült az enyészettől Erzsébet királyné lélegzetelállítóan szép olajfestménye (249x132 cm), melyet Than Mór festett 1875-ben Triesztben. Szerencsés, mert e mű párdarabjai sajnos a történelem viharaiiban valószínűleg megsemmisültek.

Korhecz Papp Zsuzsanna, Szabadka

„Valami misteriózus dicsfény fűdi az ő alakját, mintha régen, nagyon régen élt volna egy királyné, aki minket nagyon szeretett, aki értünk sokat tett. Hogy mit tett, nem bírjuk elemezni, történetkönyvek, okmányok, krónikák nem hirdetik világosan, de az érzésekben ott él és mint bizonyosság él az a tudat, hogy ez a szent asszony öröködött a nehéz órákban Magyarország fölött, hogy az ő szívéből, melyet most átvert a gyilkos tűre, fakadtak ki elsőbbsen azok a sugarak, melyek most előntenek fényünkkel, melegünkkel. A másik

szőke asszony az isten anyja, akinek az alakja a pénzeinkre van verve, csak édestestvére ennek a mi érzéseinkben. Egyforma rangban él a kettő a hármasként és kettős kereszt országában.” Mikszáth Kálmán: A királyné meghalt. *Országos Hírlap*, 1898.

Hivatalos arcképcsarnokok Magyarországon

A zombori vármegyeházára eredetileg három életnagyságú arcképet rendeltek a magyar historikus festészet vezető egyéniségétől: Ferenc József császárt, magyar királyt, Erzsébet császárnőt, magyar királynét és

idősebb Rudics József főispánét. (*Fővárosi Lapok* 1875. jan.19., 12. évf. 14., 62.) A művek az 1802–1806 években Bauer A. megyei építész tervei alapján felépült (Vasić 1984:106) vármegyeháza tanácstermébe kerültek. Ezen épületet bővítették ki 1880-ban Pártos Gyula építész tervei alapján, s kapta nagyszabású, palotára emlékeztető megjelenését, amilyennek ma is ismerjük (Borovszky 1909). Azonban, ha összehasonlítjuk a Zombori Történelmi Levéltárban őrzött céhlével vármegyeház-ábrázolásával, akkor beláthatjuk, hogy a főhomlokzatban jelentős változás nem történt, ugyanolyan monumentális volt a 19. század elején is. A zombori vármegyeházát a Bács-Bodrog megyei főispánokat ábrázoló arcképcsarnok díszítette, melyet Borovszky Samu által szerkesztett Bács-Bodrog Vármegye Monográfiájában még 1909-ben közzétettek. Az akkori 18 főispánportré közül 16 került a zombori múzeumba még néhány későbbi arcképpel kiegészülve. Nagy többségüket 1892–1895-ben készítették egységes sorozatot kialakítandó. A kalocsai érseket ábrázolókat egy bizonyos Daberto F. jelezte. Keretezésük és méretük is szinte teljesen megegyezik, köztük a Rudics Józsefet ábrázolóé is (69x54 cm, lelt. sz.:87), mely a Than-mű másolataként készült el, feltételezhetően a város rendelésére, a sorozat kiegészítéseként. Alkotójaként Maszák Hugóné Barabás Ilona (1844–1929), Barabás Miklós leányának neve is felmerülhet, aki a sorozat egyik portréját jelezte, de stíluskritikai alapon több zombori portré is köthető hozzá a fenti sorozatból, de ez már egy másik tanulmány témája lehetne.

Magyarországon a reformkorban rendelték meg a vármegyeházák, városházák vagy kaszinók első portréikat. Leginkább az uralkodók és főispánok arcképeivel díszítették közgyűlési termeiket, de gróf Széchenyi Istvánt már az 1848/49-es szabadságharc előtt is megjelenítették. A legnagyobb magyar újabb ábrázolásait

Than Mór: Ferenc József császár, 1875 körül, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Arcképcsarnok (fotó: Kardos Judit)

Zombor központja – céhlevél részlet, 19. század első fele, Zombori Történelmi Levéltár, Oklevéltár

halála alkalmával rendelték meg, leginkább Deák Ferenc portréjával egyetemben, mint pl. a régi szabadkai városházán (Korhecz Papp 2010, Ninkov 2013). A kiegyezést követő években leggyakrabban az uralkodópár arcképeinek elkészíttetésére került sor. Vármegyék legtöbbször saját költségükön festették meg országos híru művészekkel az uralkodói autoritás hivatalos reprezentációiként e műalkotásokat. Az alkalmi képek (uralkodóportrék) állításának történetében ez jelzi, hogy a kiegyezéssel – a magyar királlyá koronázással és a nemesi alkotmányra való felelősséggel – az állam hatalmának központi megszemélyesítője nemzetivé vált. A vármegyék központi hatalmat és helyi érdekeltiséget egyszerre képviselő jellege azonban ezáltal az állam felé billent, és ezt erősítették a továbbélő régi reflexek is, a főispánoknak a királyképekkel egyszerre érkező arcmásai, mint például Temesben 1869-ben, vagy Bács-Bodrogban 1875-ben (Bicskei 2007). Az uralkodópár portréi ezüstlakodalmuk idején, 1879 táján szaporodtak meg újfent, pl. Id. Vastagh György a hódmezővásárhelyi városháza dísztermébe is ekkor festi meg Ferenc József császár és Erzsébet egész alakos arcképét.

Zomborban Erzsébet királyné tragikus halálhíre okán felállítandó Erzsébet-szobor alapja javára a vármegye 5000 Ft-ot szavazott meg 1898-ban, azonban a megvalósítás utóbb elmaradt (Borovszky 1909).

Than Mór, a festő

Than Mór (Óbecse, 1828. június 19. – Trieszt, 1899. március 11.) festőművész, a 19. századi magyar historikus és monumentális festészet

jelentős alakja. Kalocsán járt gimnáziumba, majd Pesten filozófiát és jogot tanult. Tanulmányai mellett Barabás Miklós festőnövendéke is volt. Tanulmányait félbeszakította, és az 1848–49-es szabadságharc alatt Görgey Artúr, a honvédsereg vezére mellett lett hadifestő gyenge egészségi állapotára való tekintettel. Akvarellsorozatában a tavaszi hadjárat csatáit örökítette meg. Később betegsége miatt nem sorozták be a császári seregbe sem. Még jogászhallgatóként egész albumot rajzolt tele a magyar történelemből merített témákkal,

a szabadságharc után pedig komolyan elhatározta, hogy művészi pályára lép. Bécsbe utazott, ahol Karl

Rahl vezetése alatt folytatta tanulmányait 1851-től.

1855-ben Párizsba, onnan pedig Olaszországba utazott, majd az 1860-as évek elején hazatért és műtermet nyitott. A magyar monumentális festészet kiemelkedő képviselője. 1864-től Lotz Károly mellett dolgozott

Georg Raab: Erzsébet királyné portréja a magyar koronázási ruhában, 1867

a Pesti Vigadó falképein, majd 1870-től vele együtt készítette a Magyar Nemzeti Múzeum lépcsőházának falfestményeit, az Operaházat is együtt dekorálták. Mellőzöttsége miatt a '80-as években Olaszországba költözött leányához, aki Triesztbe ment férjhez, onnan 1890-ben tért vissza, hogy titkári állást vállaljon a Képzőművészeti Társulatnál. Így lett 1890 és 1896 között a Nemzeti Múzeum képtárának őre, majd 1896-ban rövid ideig az Országos Képtár igazgatója volt. Triesztben halt meg (Éber 1935). A magyar nemzeti történelem kompozíciói

mellett (Mohácsi csata, Attila lakomája, Ónodi országgyűlés stb.) számos oltárkép- és hivatalos arcképrendelésnek tett eleget, kartonokat készített festett üveglakokhoz is. Tökölly Száva életnagyságú kék díszmagyarban megfestett portréját 1861-ben készíti a Szerb Matica részére. A vasi vármegyeháza részére, Szombathelyre 1867-ben festi meg Batthyány Lajos és Deák Ferenc életnagyságú ábrázolását. A szabadkai közgyűlés 1879-ben rendelte meg tőle Mária Terézia császárnő, magyar királynő arcképét, melyet 800 forintért készített el, a régi városháza üléstermébe 1881-ben került, miután a fővárosban kiállításon bemutatta (Korhecz Papp 2010). 1875 előtt festi meg a fővárosi Egyetemi (ELTE) Könyvtár olvasótermébe Ferenc József császárt huszártiszti egyenruhában. Ennek vázlatát őrzí a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi arcképcsarnoka (Czennerné 1982). Hasonló lehetett a zombori vármegyeházára készült ábrázolás is, feltehetően félköríves végződéssel és egy kicsit nyújtottabb képkivágásban. Az idős mester önéletrajzában megemlékezik arról, hogy a császár modellt állt neki: „A város (Budapest) részére festett (Deák Ferenc)

Georg Raab: Erzsébet királyné portréja, 1873 (Lwowska Galeria)

Ludwig Angerer: Erzsébet királyné fénykép-portréja, 1870 körül

arczképet Ő felsége is óhajtotta látni (kit akkoriban volt szerencsém természet után festeni). Fel is állítottam a királyi palotában (a Deák portrét), hol egész napon át nézegették Ő felségeik és az udvari személyzet” (Than 1893:13).

Than Mór háromezer forintért készítette el a Bács megyei gyűlésterem számára a király, királyné és id. Rudics József életnagyságú arcképeit, ezen kívül a három keret ötszáz forintba került – tudósított a *Fővárosi Lapok* rövid híreiben 1875. január 19-én. Feltételezhetően Thantól rendelték meg Deák Ferenc zombori portréját is annak halálakor. „Mondhatjuk, hogy egyetlen vármegye sem gyászolta meg jobban, mint Bács-Bodrog a haza leghűbb fiát s egyben legszeretőbb

Emil Rabeding: Erzsébet királyné egész alakos fénykép-portréja, 1867

atyját. Jegyzőkönyvbe iktatták emlékét s arcképét megfestették” a vármegyeháza részére 1876 körül (Borovszky 1909).

A Délvidéken több templom is őrzi monumentális hatású oltárképeit (Óbecse, Kishegyes, Törökkanizsa, Szenttamás, Felsőhegy és Madaras).

Than Mór testvéröccsével, Than Károly (1834–1908) híres vegyészrel, a Magyar Tudományos Akadémia tagjával több tanulmány is foglalkozott folyóiratunkban.¹

Rudics József főispán, a megrendelő

Báró Almási Rudics József aransarkantyús vitéz (Szabadka, 1792. február 22. –

Emil Rabeding: Erzsébet királyné félalakos fénykép-portréja, 1867

Than Mór felújított óbecsei szülőháza

Bácsalmás, 1879. augusztus 21.), bunyevác származású nemes, jogász, politikus, a magyar parlament felsőházának tagja, költő, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja volt, 16000 hold bácskai föld birtokosa, jövedelme meghaladta az évi 100000 forintot. Dalmáciából költöztek fel a Bácskába, és Mária Terézia 1755-ben adott nemesi rangot a családnak. Rudics Józsefet tanulmányai befejeztével, 1809-ben bölcsésszé, 1816-ban pedig jogi doktorrá avatták. E konzervatív politikus Bács-Bodrog vármegye adminisztrátora volt 1829–1841 között, 1836-ban II. alispán, 1837-ben királyi helytartótanácsos és Bács vármegye táblabírája – azzal a bécsi megbízatással, hogy útját állja a szabadelvű eszméknek. 1839–48 között Bács-Bodrog

Maszák Hugóné Barabás Ilona(?): Bárándy József portréja, 1890 körül, Zombori Városi Múzeum (fotó: a szerző)

vármegye főispánja volt (Ápró 2011:21). A magyar forradalmat Ausztriából nézte végig, 1854-ben osztrák báróvá nevezték ki. Az 1848 után csak 1861-ben újra összehívott országgyűlés ismét főispánná tette meg, ám az országgyűlés alkotmányellenes feloszlásakor lemondott. Az osztrák-magyar kiegyezés után, 1867-ben újra Bács-Bodrog vármegye főispánja lett. 1874-ben magyar bárói rangra emeltetett.² Sokat tett vármegyéje felemelkedéséért, fejlődéséért, emellett Kisfaludy Károly barátjaként elkötelezett támogatója volt az irodalomnak, könyvkiadásnak, a szín- és képzőművészetnek is. Végrendelésében komolyabb összeget hagyott a Magyar Tudományos Akadémiára is. 6951 koronából álló alapítványi ösztöndíját a Képzőművészeti Társulat tárlatának megnyitóján ítélték oda az Osztrák-Magyar Monarchia megszűnéséig (*Művészet* 1915). Nagy szerelme Bács-Bodrog „anyamegyéje” volt, s feltételezhetően személyesen rendelte meg „földijétől” az uralkodópár és a saját portréját a bárói cím elnyerése alkalmából. A múzeum által megőrzött másolat-arckép, valamint a korabeli, az utóbbi években publikált egészalakos fotó³ alapján képzelhetjük el Than Mór egész alakos ábrázolását, melyen az idős nemes sötétkék aranyzsinóros dolmányban és vörös mentében állhatott, vörös harisnyanadrágban és sárga csizmában. Kezében tarthatta forgós, prémszegélyes süvegét.

Erzsébet királyné és megkoronázása

Erzsébet (Elisabeth Amalie Eugenie von Wittelsbach, München, 1837 – Genf, 1898) bajor hercegnőként lett Ferenc József császárnak, a Habsburg Birodalom uralkodójának hitvese 1854-ben. Korának szépségideálja volt, modern elveket vallott, sportolt, verseket írt, támogatta a magyar érdekeket. Erzsébet kitűnő politikai érzéke ellenére ritkán avatkozott bele az államügyekbe. Legnagyobb győzelmét a magyar kérdésben érte el. A poroszoktól 1866-ban elszenvedett vereség után kétségbeesve igyekezett megőrizni a birodalmat férje és fia számára. Nem ultimátumszerűen, hanem kitartóan és szívósan, minden diplomáciai és női eszközt bevetve küzdött a magyarság előnyben részesítéséért az osztrák udvar azon tagjaival szemben, akik továbbra is ragaszkodtak az „erős kéz” elvéhez. Ez olyan lépés volt, ami egyrészt más nemzetiségek, főleg a csehek háttérbe szorításával járt, másrészt viszont az egész birodalomban döntően erősítette a liberális irányzatot. Nem lehet eltekinteni azonban attól, hogy e lépésének egyik mozgatórugója az Andrássy Gyula grófhhoz, 1848–49 egyik volt forradalmárjához és későbbi magyar miniszterelnökhöz fűződő barátsága volt. Az osztrák-magyar kiegyezést 1867 első hónapjaiban ütték nyélbe. Magyarország egyenrangú partnere lett Ausztriának.⁴

A magyar hagyomány szerint az uralkodó csak akkor legális, ha megkoronázták Szent István koronájával. Korábban az esztergomi érsek és a nádor helyezte a király fejére a koronát. A hercegprímási széket ebben az évben Simor János töltötte be – de éppen nem volt nádor. Viszont volt miniszterelnök, akit úgy is lehetett tekinteni, hogy bizonyos szempontból a nádor funkcióját látja el, közvetít a király és az ország között – ez a miniszterelnök Andrássy Gyula volt. A koronázási ceremóniára a budai Nagyboldogasszony-templomban (Mátyás-templom) került sor, amely akkor még nem esett át a purizáló⁵ felújításon 1867. június 8-án. „A szertartás során a király esküt tesz »az igazság s béke fenntartására«, majd a hercegprímás szent olajjal keni fel. Felölti Szt. István palástját, majd átveszi a hercegprímástól Szt. István kivont pallosát, melyet a hercegprímás a dereka köré köt. A nép felé fordulva teszi meg a szokásos keresztvágást, majd a pallost a hüvelyébe dugja, »miközben a katonaság az első sortűzet adja.« »Ő felsége (...) letérdel a legfelsőbb oltárlépcső-fokra s most tesz fel fejére az ország koronáját Andrássy gróf

Id. Vastagh György: Erzsébet királyné, 1879, Hódmezővásárhely (fotó: Alfásy Szilveszter)

miniszterelnök és a hercegprímás. «A pallost visszavéve, a jogat a jobb, az országalmát pedig a bal kezébe adják. Felvezetik a trónra. (...) »Egy Andrássy gróf miniszterelnök által adott jelre s háromszoros »éljen!« kiáltására, melyet a nép ismétel«, a katonaság újra sortűzet ad. Buda és Pest harangjai zúgnak. Erzsébet királyné koronázása szintűgy felkenésével kezdődött. A veszprémi püspök a főudvarmestertől átvett, ún. házi koronát helyezte Erzsébet fejére, majd a Szent Koronát a hercegprímás – Andrássy miniszterelnök segédletével – a királyné »vállára tartja s onnan mindjárt elveszi ismét«, majd a jogat és az országalmát nyújtja át. A Szent Koronát Erzsébet koronázása idejére – a főudvarmester segédletével – Andrássy veszi le a király fejéről és ő is helyezi azt vissza. Erzsébetet a trónra a főudvarmester, a két segédkező püspök, valamint női kísérete vezeti» (Klettner-Tuza 2014). A koronázás után a királynak a koronázási jelvényekkel felékesítetten fel kellett lovagolnia a pesti oldalon kialakított koronázási dombra (ma Széchenyi István tér), és ott a négy égtáj felé négy kardvágást tennie annak jeléül, hogy bárhonnán jövő támadással szemben megvédi országát. Az ország minden egyes vármegyéje küldött a maga földjéből, hogy a domb az egész országot képviselje. Visszatérve a budai palotába, annak nagytermében ünnepi lakomát szolgáltak fel. A király koronában, Szt.

Id. Vastagh György: Ferenc József császár, 1879, Hódmezővásárhely (fotó: Alfásy Szilveszter)

István palástjában jelent meg, a királyné a házi koronáját jelképező gyémánt diadémot viselte, ezeket – kifejezetten az étkezés idejének kivételével – magukon tartották.

A koronázási mise zenéjét Liszt Ferenc komponálta, ő volt az adott pillanatban a leghíresebb magyar zeneszerző – mégis csak Erzsébet császárné közbenjárására nyerhette el megbízatását, mert az udvari szabályzat szerint csak a bécsi udvari zenekar karnagyának a műve hangozhatott volna el az eseményen.⁶

A magyar hagyományokhoz tartozott, hogy az ország koronázási ajándékot nyújtott át a királynak. Ekkor ez már kerek pénzüsszeget jelentett, az adott esetben 100 000 forintot. Majd Erzsébet királyné legnagyobb öröme a gödöllői Grassalkovich-kastélyt (ma Gödöllői Királyi Kastély) is megkapták használatra. A pénzüsszeget az 1848–49-es szabadságharc honvédőzvegyei, árvái és hadirokkantjai javára ajánlották fel. A király nagylelkű gesztusa – ami felháborodást váltott ki a császári-királyi hadsereg veteránjai között – valószínűleg a királyné közbenjárásának volt köszönhető.⁷

A koronázási ruha

A 19. század közepén két koronás asszonyt tartottak a legszebbnek: Eugenie francia és Elisabeth osztrák császárnét. Eugéniával ellentétben a királyné nem követte szolgáiban a legfrissebb divatot, mindig átszűrte azt a saját ízlésén, egyéniségén. Nem volt divatdiktátor, ám mégis sokan utánózták hajviseletét,

Id. Vastagh György: Erzsébet királyné

lovaglőöltözetét. Festmények, fényképek sokasága őrizte meg utolérhetetlen eleganciáját. Erzsébet a hatvanas évek közepén volt a legszebb. A királyné eredeti méretei, amelyek lánykorától kezdve alig változtak: magassága 172 cm, derékbőssége 50-52 cm, mellbőssége: 80-90 cm között. A három méret aránya tette olyan feltűnő és különlegessé megjelenését – magas volt, nagyon karcsú, és ugyanakkor dús keblű. Dekoltázs – amelynek szépsége a 19. században nagyon fontos volt – egyenletesen telt, karcsú ívelő nyakkal, amelyen az óriási hajkoronával keretezett gyönyörű arc néz szembe ma is a szépségében gyönyörködő hódolókkal. Sok szép öltözetet rendelt az ismert bécsi udvari cégeknél, és állandó vevője volt a legelegánsabb párizsi szabónak, Charles Frederic Worthnak. A színek végigkísérték az életét: a fekete mindig is jelen volt nála, már egészen fiatal lányként is. Külön érdekesség, hogy amikor megismerkedett Ferenc Józseffel, éppen gyászt viselt, és ebbe a lányba szeretett bele az uralkodó. A későbbiek folyamán a domináns színe a fehér volt (a sirály miatt), illetve annak kombinációi: fehér-arany, fekete-fehér, fehér-ezüst összeállításban. A 40-es éveiben megjelent a lila is, majd egy kevés szürke, végül fia, Rudolf főherceg halála után egyértelműen a fekete kísérte további életét. Érdekesség, hogy a hatvanas évek elejétől (a kor divatjához illően) számos műtermi fotó készült róla, az évtized végétől azonban már nem lehetett lencsevégre kapni, mivel meg akarta magát őrizni szépségében, fiatalságában.

1867-ben a híres párizsi mester, Worth készítette az ősi hagyományokat követő magyar koronázási díszruháját is: a nagyon bő, uszályos

Székely Bertalan: Erzsébet királyné, 1869, József Attila Múzeum, Makó (publ.: Svoboda-Dománszky 2001,81.)

törtfehér ripszelyem szoknyát, áttetsző csipke fátlyat és kötényt, valamint a fehér csipkeujjas, csipkefodros, dús gyöngyfűzéssel díszített fekete bársony derekat. Az aljat az 1860-as években virágkorát élő krinolin teszi oly terebélyessé. Emil Rabeding udvari fényképész készített fényképsorozatot Erzsébetről a koronázási ruhában, amelynek másolatait még az 1930-as években is terjesztették. A fénykép, amelyen nem mintás a szoknya, hanem csipkerátés, és hagyományosan csipkeköténnyel viselte a királyné. Számtalan festmény is született a világszép magyar királynéről, amelyeken a felsőrész, a karcsú fekete bársonyderék a csipke és gyöngydísszel, mindig megegyezik, de szinte mindegyiken más a szoknya díszítése. Ez annak tudható be, hogy valószínűleg a kor szokása szerint két alj készült a gazdagon díszített ruhaderékhoz. A koronázási öltözetet a tradíciókhoz híven a veszprémi püspökség kapta meg ajándékba és készített belőle egyházi ornátust, 2 darab miseruhát és egy pluviálét. Mivel csak az alj volt használható átszabás után, természetesen csak azt adták oda az egyháznak. Az egyik miseruhát a Mátyás-templomban őrzik. Ezek a darabok is törtfehér ripszelyemből készültek, de ezüstfonallal, virágmotívumokkal gazdagon hímzettek. Mintájuk megegyezik a Székely Bertalan által festett nagyméretű festményen láthatóval, amelyen a kötény is ezüsttel hímzett. Székely a festményt 1869-ben Csanád vármegye felkérésére festette, és ma a makói József Attila Múzeum tulajdona. Székely jelen volt a koronázáson és vázlatot is készített ott, de azon a minta nem látszik. Id. Vastagh György festményén is ez az aranyfonallal

Eduard von Engerth: Koronázás, 1872, Szépművészeti Múzeum, letét a Gödöllői Kastélymúzeumban (publ.: Svoboda-Dománszky 2001, 81)

gazdagon hímzett fátyol, uszályos alj és ingujj jelenik meg vörös derékkal az igencsak torzra sikeredett Erzsébet-ábrázoláson. A koronázási portrék érdekessége még, hogy – talán a kevés információ okán, vagy talán a művészi szabadságtól vezérelve, esetleg a fekete bársonynak a festői eszközökkel való nehéz megjeleníthetősége miatt – a ruhaderék színe több képen mélykék, illetve a vörös különböző árnyalatú változata lett. Ugyanígy a csipkekötény sorsa is érdekesen alakult, néhányan elhagyták, mások arany vagy ezüst csipkeként jelenítették meg, összhangban a szoknyán elhelyezett, eredetileg nem létező arany vagy ezüst hímzéssel. Sok utódon elmarad a krinolin is, a fátyol hossza pedig a legkülönbözőbb (F. Dózsa Katalin).

Than portréja

A hódmezővásárhelyi városháza portréján is arany hímzés fedezhető fel a szoknyarészen, viszont Than művén sima ripszszelyem az uszályos alj, melyen dekoratívan jelenik meg a virágmintás, hímzett kötény. Krinolin sem terebélyesíti a szoknyát. A fátylon is ugyanazzal az ezüst hímzéssel készült a csipke, mint a kötényen. A zombori portré másban is eltér a történelmi hűségtől, de ez semmiképpen sem válik a z ábrázolás kárára. A zombori arckép Erzsébet királynénak a bécsi Ludwig Angerer (1827–1879) által készített korábbi fotójával mutat leginkább rokonságot, valamint Georg Raab (1821–1885), bécsi udvari festő 1873-ban több példányban megfestett, Bécsben és Lembergben (Lwowska Galeria) őrzött portréjára vezethető vissza. Ezeken a festményeken jelenik meg az

eredetileg smaragdokkal ékesített nyakék, bársony szalagra és hajpántra erősített liliomokat formázó, virágalakú ékszer, amit Than Mór is megörökített, csak rubinos változatban. Az osztrák művész által megörökített frufrus frizura is egyezik, viszont az élő virággal díszített fehér ruha helyett a magyar szívnek oly sokat jelentő koronázási ruhában áll a bácskai születésű festő vásznán a királyné életnagyságban. A briliánsokkal díszített korona is megjelenik az uralkodónő hajfonatain. A bécsi festő műve sokszorosításban is megjelent. Azonban ez mit sem von le Than képének értékéből, sőt bizonyossággal állítható, hogy a történelmi Magyarország legszebb Erzsébet királyné ábrázolását őrzi a zombori múzeum. A mélyvörös színű selyemtapéták előtt megjelenő uralkodónő gyöngyházfényű kelméiben monumentálisan hat, halvány bőre, királynői, szoborszerű tartása a hivatalos portrék minden kellékét felvonultató művön magával ragadó. Arca titokzatosságot sugall, kidolgozása puha, összemosott, csak mélykék szemeiben csillan meg a fény. Viszont a csipkék, ékszerek pasztózusan szikráznak. Thannak a fekete ruhaderék megfestése nem okozott egy csöppnyi gondot sem, rutinos ecsetkezelésével egyensúlyban tartja a kép teljes felületét. S ami egyik előképen sem szerepel, az a királyné bal válla alatt feltűzőtt kitüntetés: a Csillagkereszt-rend. A több mint egy évszázados besötétedett lakkréteg eltávolítása után tavaly óta szépsége újult erővel ragyog, s várja látogatóit az intézmény állandó kiállításán. ♦

Irodalom

Ápró Erzsébet: Bács-Bodrog vármegye főispánjai. *Bácsország* 59. 2011, 20–23.

Bicskei Éva: A nemzeti panteon formálódása. Közgyűlési termek arcképcsarnokai 19. Században. In Balogh Margit (szerk.) *Diszciplínák határain innen és túl.* MTA Társadalomkutató Központ, Bp., 2007.

http://www.mtak.hu/kiadvany/fiatal/10_bicskei_eva.pdf

Cennerné Wilhelmb Gizella: Than Mór. Corvina, Budapest, 1982.

Fővárosi Lapok 1875. Jan.19.12 évf. 14.62.

F. Dózsa Katalin: Letűnt idők, eltűnt divatok 1867–1945. Gondolat Kiadó, Budapest, 1989.

Idősebb báró Rudics József emlékezete. *Kalangya*, XII. évfolyam (1943. június 15.) 6. szám

Kalapís Zoltán: Festők nyomában. Forum, Újvidék, 1990.

Királynék díszmagyarban, *Rubicon* 1990/6

Klettner Csilla–Tuza Csilla: Jelen a múlt jövője (Ferenc József koronázása) http://mnl.gov.hu/a_het_dokumentuma/ferenc_jozsef_koronazasa.html

Korhecz Papp Zsuzsanna: A szabadkai régi városháza történelmi arcképcsarnokának restaurálása. *Ex Pannonia* 12, Szabadka, 2010.

Ninkov K. Olga: Vajdasági Magyar Galéria. Szabadkai Városi Múzeum, 2014.

Sisi különszám, *Rubicon* 2007/2

Than Mór: Életemről. In: Igmándy Mihály (szerk.): Magyar Szellemi Élet, 1893

Vasić, Pavle: Umetnička topografija Sombora. Matica srpska, Novi Sad, 1984.

Wilhelmb Gizella: Than Mór. Budapest. 1953

Jegyzetek

¹ pl. Gleszer Erik: Than Károly élete és emlékezete, 125. (2009/51)

² http://adattar.vmmi.org/konyvek/25/kalapis_zoltan_eletrajzi_kalauz_p-zs.pdf

³ Lebach Gyula: Bácskai katonacsaládok története. Budapest, 2011. 331.

⁴ http://hu.wikipedia.org/wiki/Wittelsbach_Erzsébet_magyar_királyné

⁵ A 19. század végi műemléki felújítások alkalmával egy-egy épületet „megtisztítottak” minden későbbi kor emléktől, így iktatták ki a gótikus templomokból pl. a barokk belső berendezéseket, pótolhatatlan károkat okozva így a kulturális örökségben.

⁶ http://hu.wikipedia.org/wiki/Magyar_koronázási_mise

⁷ Részletek a *Rubicon* magazin 2007/2. számából

Kersch Ferenc, egy ismeretlen Liszt-tanítvány

2. rész

Heverdle Péterné Dr. Köncse Kriszta,
Budapest

6. Esztergomi évei alatt kiteljesedik egyházzenei pályája

Kersch Ferenc a nagyvárad székesegyházi karnagyi állását feladja, amikor az 1896. év végén beadja pályázatát az esztergomi bazilika ugyanezen posztjának betöltésére. Az *Esztergom* című hetilap 1897. január 17-ei száma közli életútját, és ezidáig ez a dokumentum bír a legnagyobb bizonyító erővel a tekintetben, hogy Kersch Liszt Ferenc tanítványa volt.

„Folyó hó 15-én Kersch Ferencet választják 36 pályázó közül egyhangúan a megüresedett székesegyházi karnagyi állásra. K.F. gimnáziumi tanulmányai befejeztével Budapesten bölcsészet hallgató volt. Ez időben ismerkedett meg Liszt Ferencel, ki fölsímvén benne a kiváló zenei képességet, maga mellé vette s Liszt oldala mellett képezte magát valóságos orgona virtuóznak, s mint ilyen szaktekintély a szabadkai nagy orgonakoncertre őt hívták meg mint bírálót. Írt számos teljes felszerelésű művet. A linci (sic!) Cecília-egylet¹ által követett iránynak a híve. A választást úgy egyháziak mint a katolikus közönség a legnagyobb örömmel veszi tudomásul, mert egész biztosan reményli az új karmes-

tertől a főszékesegyházi ének- és zenekar cél- és okszerű formálását.”

Azzal, hogy az akkor már egyházzenei nésként közismert Kersch Ferenc 1897-ben a bazilika karnagyi állását elnyerte, művészi pályája csúcsára érkezett és személyisége is kiteljesedett. Hatalmas váltás volt ez Kersch számára, hiszen Nagyvárad a világiasság központja, Esztergom pedig az egyháziasságé. Esztergom hiába egyházi központ, a nagyvárosi forgatag után csendes kisvárosnak mondható. Amikor Kersch Ferenc letelepedett, akkorra már a magyar katolicizmus jelképes bástyáinak is tekinthető egyházi épületek álltak (Prímási Palota, kanonokok házsora, Szent Anna rotunda, Vízivárosi plébánia-templom, Belvárosi templom). A középkori magyar kultúra legkiemelkedőbb, Európa közös szellemi kincseit látni kívánók a Főszékesegyházi Könyvtárba és az Érseki Levéltárba látogattak. Az előbbiben országhatáron átívelő jelentőségű könyvritkaságokat (miniált kódexeket a XII., XV., XVI. századból, köztük az 1555-ből származó gazdagon illusztrált Bakócz-graduálét, valamint egy corvinát 1477-ből,

francia, német, angol, cseh nyelvű könyveket a XII-XV. századból), az utóbbiban pedig a Mohács előtti Magyarország becses dokumentumait őrizték. Esztergom egy-éges szellemi miliójának kialakításához erőteljesen hozzájárultak az érsekség által kiemelten támogatott, illetve fenntartott különböző oktatási intézmények: főgimnázium, tanítóképző, óvónőképző, papnevelde, valamint a Katolikus Legényegylet. A fentiek létrehozása és működtetése elválaszthatatlanul összeforrott a XIX. századi esztergomi érsekek személyével. Rudnay Sándor, Kopácsy József, Scitovszky János, Simor János, Vaszary Kolos voltak azok, akik abban a történelmi időben töltöt-

ték be az egyházfői tiszteket, amikor a legfontosabb feladat az újkori magyar katolicizmus anyagi és szellemi alapjainak lerakása volt.

7. Kersch és Prohászka

Kerschnek Esztergomban sikerült szorosabb kapcsolatot kialakítania egykori gimnáziumi iskolatársával: Prohászka

Prohászka Ottokár

Ottokárral. Fiatal korukban mindketten a kalocsai jezsuitáknál tanultak. Prohászka Ottokár (1858–1927) a kalocsai évek után 1875-ben az esztergomi kisszeminarium növendékeként érettségizik.

Innen, kiváló eredményei miatt, egyenesen Rómába küldik, ahol a Szent Gergely Egyetem (Gregorianum) hallgatója lesz. 1882-ben tér haza filozófiai és teológiai doktorátussal, és elfoglalja régi-új állomáshelyét: az esztergomi szeminarium tanári állását, mely 1890-től spirituális kinevezéssel bővül. Spirituálisként forradalmasítja a papnevelést: a rideg, korszerűtlen jozefinista papnevelői hagyományokkal szemben Prohászka igyekezett bensőséges lelkiségre nevelni növendékeit. Itt, Esztergomban vált a század végén meginduló magyar katolikus megújódás vezéralakjává. Legfőbb eszköze a sajtó volt, rendszeresen publikált a katolikus folyóiratokban, a *Magyar Sion* és az *Alkotmány* hasábjain. Ő indította útjára az *Esztergom* c. lapot, melyben Kersch Ferenc is több alkalommal írt cikket. X. Pius 1905-ben nevezi ki székesfehérvári püspöknek. Ez a város adja szervezeti keretét munkássága talán legdinamikusabb szakaszának.

8. A bazilika zenei életének felvirágoztatása

Esztergom és egyúttal a magyar egyházzenei élet egyik irányítója mindig is a bazilika mindenkori karnagya volt. Ezek sorában elsőként kell említenünk Seyler Károlyt (1815–1882), aki atyja, Seyler József utódjaként 1841-ben lett e státus birtokosa. Seyler Károly volt az, akit 1856-ban a bazilika felszentelése előtt felkértek arra, hogy komponálja meg a mise úgynevezett változó részeit – Liszt Ferencet kérték fel a mise állandó részeinek megzenésítésére. Kersch Ferenc is írt a Liszt mise előadásának körülményeiről egy részletes tanulmányt 1907-ben *Liszt Ferenc „Esztergomi mise”-je. Történeti adalékok. Annak megírásától első esztergomi előadásáig 1856. évi*

Liszt Ferenc miséjének emléktáblája az esztergomi bazilikában
http://hu.wikipedia.org/wiki/Esztergomi_mise

Kersch Ferenc (Almás, 1853. december 2. – Esztergom, 1910. október 6.) a magyarországi egyházzenei reformmozgalom, az Országos Magyar Cecília Egyesület (OMCE) egyik kiemelkedő alakja, egyházzenesz, zeneszerző, zongorista. 1897-ben megpályázza és elnyeri az esztergomi székesegyház karnagyi állását, és ebben a feladatkörben zenei pályájának kiteljesedésére nyílt alkalma. Elvállalja az esztergomi papi szeminarium és a tanítóképző énektanári állását, megszervezi az ingyenes énekiskola felállítását. Reformjainak elindításában és megvalósításában öccse, Kersch Mihály és Bogisich Mihály egyházzenesz, az OMCE elnöke támogatta. A korabeli egyházzenei szaklapokban (*Katholikus Egyházi Zeneközlöny*) rendszeresen publikált, és a kántorok számára póttanfolyamokat szervezett. A székesegyház sírboltjában helyezték örök nyugalomra. 16 misét, 4 rekviemet, több egyházi és világi kórusművet komponált. *Sursum Corda* c. kántorkönyve 1901-ben jelent meg.

augusztus 31-ig címen. Ebben mindazokat a tényeket és legendákat leírja – szinte napról napra követve az eseményeket –, melyeket a mai Liszt-kutatások is többségében igazoltak.²

Ha a két Seylernek az Esztergomban kifejtett, az egyházzenevel kapcsolatos többirányú tevékenységét számba vesszük (pl. a bazilika zenei életének megszervezése és irányítása, karvezetés, egyházi művek komponálása, a mindenkor hercegprímás, a különböző plébániák egyházzenevel kapcsolatos felkéréseinek teljesítése), akkor könnyen belátható, hogy Kersch feladata itt is sokrétű lesz. Úgy tűnik, hogy az állás megpályázása előtt már minden szempontot figyelembe vevő koncepcióval rendelkezett: szeretne volna megújítani a székesegyházban folyó zenei munkát. Kerschet 36 jelentkező közül választották ki (a lexikonok csak 30 pályázót említenek).³ Vaszary Kolos prímás 1897. január 24-én elfogadja a káptalan döntését, és április hónapban kezdheti meg munkáját Kersch kinevezett székesegyházi karnagyként.⁴

Azonnal munkához is lát, elképzelései megvalósítása érdekében – a jegyző-

könyvek tanúsága szerint – folyamatosan beadványokkal ostromolja a primást. Már áprilisi folyamodványában, és feltehetően pályázatában is, szerepel egy távlati terve: ingyenes egyházi énekiskola megnyitására tesz javaslatot, azonban azt is jelzi beadványaiban, hogy már most akadályokba ütközik terve megvalósítása.⁵ Az iskola – koncepciója szerint – 3 osztállyal működne: kezdők, haladók és „működők”; látogatói pedig a tanító-képezde, óvónő-képezde, önkéntes tanulók és fiúgyermekek köréből kerülnének ki.⁶ Ez az elképzelése azonban csak 1907-ben valósulhatott meg. A soron következő, de még mindig április hónapban keltezett beadványában leltárt készített a székesegyház hangszerállományáról.⁷ Ebből kiderül, hogy a hangszerek között alig van használható, ezért engedélyt kér újak beszerzésére. Későbbi kérelmei is a reformok jegyében zajlanak: az énekesektől (praebendatorok) megköveteli, hogy a zsolozsmahórák (imaórák) közül jelenjenek meg a sextán (déli imaóra) és nonán (délutáni imaóra) a konventuális misék után – bár ez addig nem volt szokásban.⁸ Új énekeskönyveket is szeretne rendelni

a regensburgi Pustet-féle kiadásban, mivel a kórus által eddig használt könyv elavult és így hiteltelen.

Kerschnek – a fizetésén túl – további pénzeket utalnak ki a többletmunkáért, mely a gregorián énekek betanításából és az énekiskola szervezése miatt reá hárul. Kersch, jó apaként, saját gyermekeinek is szerez állást a bazilikában: Ferenc fia csellistaként helyezkedik el, Etelka lánya alt énekesként. A székesegyház zene- és ének-

Vaszary Kolos prímás. <http://www.fgyvk.hu/eletrajzilexikon/?dir=V>

kara ekkor a jegyzőkönyvek tanúsága szerint 12 főt számlál (ez a szám még 1914-es bejegyzések szerint is alig változik: akkor 15-en vannak).

A jegyzőkönyvek között szereplő legfontosabb dokumentum szintén ebből az évből való. Kersch ugyanis memorandumot nyújt be az érsekségnek, hogy a kóruson uralkodó áldatlan állapotok mielőbb rendeződjenek, és annak tartalmát és elfogadását minden énekkari taggal aláírta. Ennek címe: *Szolgálati rendszabály az esztergomi főszékesegyház karszemélyzete*

számára 1897 május⁹. Lényegét az alábbi pontokban foglalhatjuk össze:

1. Erkölcsei kifogástalanság.
2. Templomi szolgálat pontos teljesítése.
3. Az „előadás” előtt 10 perccel legyen ott az énekes.
4. A kart csak az Istentisztelet végén szabad elhagyni.
5. A leltári tárgyak épségéért mindenki felelős (szekrényben tárolja hangszerét).
6. A bazilika hangszereit csak a bazilikában lehet használni, bazilikán kívüli használathoz a karnagy vagy az éneklő kanonok engedélye kell.
7. A kar tagjai Istentisztelet alatt tartózkodjanak a társalgástól, szükségtelen hangolástól.
8. A kóruspróbák kötelezőek heti 1 alkalommal, de a szükséghez képest a karnagy belátása szerint többször is tarthatók, pontosan megjelenni s odaadással közreműködni köteles az énekes. A próbák napját és óráját a karnagy állapítja meg. A próbák a kórus tábláján közöltnének.
9. A kar tagjai kötelesek szolgálati ügyekben a karnagnak föltétlenül engedelmeskedni.
10. A karnagnak jogában áll az ének és zenebeli teendők beosztását saját belátása szerint elrendelni.
11. A tagok felmentése a karnagy joga, szabadságért a káptalanhoz kell folyamodni, de helyettesről maguknak kell gondoskodni.
12. Szabadidőben is egyházi szolgálathoz méltóan viselkedjenek a kar tagjai.
13. Karnagy szabálysértés esetén először int, másodszor rendreutasít, harmadszor megdorgál, negyedszer a főkáptalannak feljelenti az illetőt.
14. A rendszabály aláírása.

A rendszabályt Kersch kézírása nyomán nyomtatásban is megjelentetik és kifüggesztik a bazilika kórusának próbatermébe.

Kersch következetességének köszönhetően már odakerülésének első évében megmutatkoznak a pozitív változások, amikor a nagyheti szertartások kapcsán így írnak „ráncbaszedett” énekkaráról az újságok:

„Már évek hosszú során át nem hallott az esztergomi áhitatos közönség oly remek egyházi éneket és zenét, mint az elmúlt szent napokban. A régi elmúlt idők emléke újult fel a szívekben, midőn a bazilika ívei alatt egyszerre a legprecízebben vezetett és előadott, sőt bizonyos tekintetben eddig nem hallott énekek dallama fölhangzott. Meglátszott azonnal az új, kitűnő karmester vezetése. Mindazok, akik K.F. új székesegyházi karnagy játékát hallották, a legnagyobb elismeréssel szól-

nak felőle. Nagycsütörtökön saját szerményű Cecilia stylben¹⁰ írt miséjét adták elő. E mű valóban dicséretére válik. Ilyen stílusú mű kerül ma, húsvétvasárnap is előadásra. Nemcsak mi, de Esztergom városának minden hívő katolikusa örvend azon, hogy hanyatlott egyházi zenénk az ő szakavatott és művészi vezetése alatt új életre ébred, és a székesegyház falai közé nemcsak a helybelieket, hanem a távoli vidékieket is vonzani fogja.”¹¹

Kersch újabb beadványaiban megpróbálja a „hasznavehetetlen” énekeseket lecserélni, és ehhez kap is támogatást: a munkaképtelen tagokat nyugdíjazza. Értethető, hogy Kersch ezen intézkedéseivel nem lehetett valami népszerű zenészei körében. A továbbiakban az énekiskola támogatásához és utazásaihoz kér pénzt. Kersch a székesegyházi karnagyi állás mellett elvállalja a papi szeminárium és a Királyi Érseki Tanítóképző-Intézet énektanári állását is, ahol fia, ifjabb Kersch Ferenc megszerzi a tanítói oklevelet 1899-ben.¹² Ez utóbbi intézet igazgatói között találhatjuk dr. Walter Gyulát¹³ (1890–1894), dr. Kováts Kálmánt (1894–1896) és Guzsvenitz Vilmost (1896–1913), valamint az énektanárok között Kutschera Józsefet¹⁴ (1886–1888) és Klinda Rezsőt, aki Kersch közvetlen elődje volt. Walter Gyula és Kutschera József a magyarországi egyházzenei reformmozgalmak jól ismert alakjai, Walter Gyula 1897 és 1905 között igazgatói kinevezésének lejáratá után az egyházmegyei főtanfelügyelői posztot is betölti. Kersch Ferenc figyelme egyébként még arra is kiterjed, hogy az intézetben elhasználódott régi orgona helyett egy új, ún. „Ország-héle” orgonát szerezzen be a tanulóknak gyakorlás céljából.¹⁵ (Ilyen típusú orgonát építettek fel 1898-ban a bácsalmási római katolikus templomban is, melyet utána folyamatosan bővítettek.)

9. Az OMCE megalakulása

Kersch új állomáshelyének elfoglalásakor, 1897. augusztus 31-e és szeptember 2-a között tartják Magyarországon az első katolikus egyházzenei kongresszust Budapesten. Ezen már esztergomi karnagyként Kersch is részt vesz.¹⁶ Ekkor alakult meg a magyarországi Cecilia Egyesület is: Országos Magyar Cecilia Egyesület (OMCE) néven. Elnöke és alapítója: Bogisich Mihály¹⁷ volt. Az OMCE elnökeként Bogisich az alábbi célkitűzéseket fogalmazta meg:

„Kitűzött célunk volt: a tridenti szent zsinat által megszentelt gregorián éneket és a XVI. század halhatatlan mesterei által megalkotott többszólamú zenét az egyház

szentelt csarnokába újra bevezetni; fegyverünk a szó meggyőző hatalma, megingathatatlan erősségünk XIII. Leó pápának az egyházi zenét reformáló parancsolata.”¹⁸

A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjaként székfoglalóját a XVIII. századi magyar egyházi énekekből tartja, később ebből a munkából születik meg legismertebb könyve: *Őseink buzgóssága* címmel.¹⁹ Bogisich kutatásainak területe oly széleskörű volt, hogy még a magyar katolikus népénekhagyományt is magába foglalta, és igyekezett feltárni a magyar népénekkincs rég elfeledett autentikus dallamait.

Kerschel való barátsága feltehetően az OMCE alakuló közgyűlésén kezdődhetett, vagy Esztergomban, hiszen Bogisich 1898-ban költözik át a Budavári Mátyás-templomból Esztergomba, mivel korábbi kinevezéseit a magyar katolicizmus központjába szólító kanonoki rang elfogadása váltotta fel. Közös együttműködésük eredményeképpen az OMCE mozgalom virágzásnak indul, és sorra szerveződnek újjá a templomi kórusok, kántorképzők egész Magyarország területén. A *Katholikus Egyházi Zeneközlöny* oldalain, melyet a korabeli egyházzeneészek indítottak útra, egymás után jelennek meg felhívások és buzditások magyarországi kántortanfolyamokon való részvételre, regensburgi tanulmányutakról, egyházzenei kongresszusokról külföldön és itthon.

10. Római ünnepségek

X. Pius pápa 1904. április 7–13. között jubileumi ünnepeket rendezett Rómában Nagy Szent Gergely pápa halálának 1300. évfordulójára, melyre Magyarországról is

<http://www.musikantiquariat>

érkezett egy küldöttség²⁰ Kersch Ferenc vezetésével.

A magyar résztvevők oly buzgók voltak és készek a reformokra, hogy még egy kódexet is magukkal vittek az Esztergomi Egyházmegyei Könyvtárból.²¹ Kersch azt feltételezte, hogy ez a kódex másolata Mátyás király egyik corvinájának²², de mi már tudjuk, hogy az 1555-ből való ún. Bakócz-graduáléről volt szó. Kersch ezzel az általa újra felfedezett kódexszel is bizonyítani akarta a késő középkori magyar gregoriánus létét. Hazafelé jövet Velenecét is útba ejtették, ahol a Civico-Correr Múzeumba betérve a régiség osztályon egy olyan 1293-ból származó graduálét találtak, melynek dallamai – Kersch állítása szerint – hangról hangra megegyeztek a magyar küldöttség által vitt kódexével.²³

A Visszaemlékezés a Rómában 1904. évi Szent Gergely jubileumra c. munkájában egyéb érdekes megfigyeléseket is tesz: végighallgatja Róma legnagyobb templomainak miséit, és megállapítja, hogy talán mi magyarok előrébb járunk a helyes gregorián éneklésmód terén, mert az ő szavait idézve

„nemcsak idegenszerű, de éppen megbotránkoztató az a mód, ahogyan e karok úgy a choralissal, mint a figurális énekkel elbántak.”

X. Pius pápa http://nagyhaboru.blog.hu/2013/03/13/_minden_konklave_rejtely

Kersch Ferenc írása Liszt Esztergomi miséjéről. A közlést az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár engedélyezte, a digitális másolatot Mechler Katalin készítette Dr. Csöke Sándor kérésére

Csak egy helyen hallott megfelelően helyes technikával énekelt gregorián éneket: a pápai ünnepi szentmise alatt a Szent Péter-bazilikában:

„Ott a bencések énekeltek solesmes-i módon s oly művészi tökélytel, melyet csak

is az ottani bencés kolostorokban hallani. Itt érvényesült minden tekintetben, amit az egyház az egyházi zenétől megkíván.”

Azonban még ebben az előadásban is talál kivétlnivalót: az orgonakiséret színvonalával elégedetlen, valamint a híres Sixtus-kápolna kórusától is többet várt el.

„Megütközést keltett, mennyire készületlenül töltötte ki a közöket az orgonánál ülő páter, aki helyesebben cselekedett volna, ha ebben is az egyház parancsát követi s nem improvizál, ha erre nem kellő a készütsége... Nem átalom bevallani, hogy várakozásomban sok tekintetben – még a más karokkal való összehasonlítás tekintetében is – nagyot csalódtam.”

Lesújtó véleménnyel van a kórus kar-nagyáról is, Lorenzo Perosiról, aki Kersch szerint százféle pózolóással irányította az énekkart, márpedig ez a stílus nagyon idegen az egyházi zenétől, éppen ezért vizs-zatetszést keltett benne.

11. Kersch Mihály

A küldöttség tagjai sorában ott van Kersch Mihály²⁴ is – Ferenc öccse –, aki külön engedélyt kért²⁵ feljebbvalóitól, hogy részt vehessen ezen a fontos eseményen. Kersch Mihály személyét azért emeljük ki, mert a dokumentumok tanúsága szerint rendkívüli szerepet töltött be Kersch életpályájának alakulásában. Kersch Mihály és Ferenc többször keveredett polemikus vitába egyházzenei kérdésekben. Levelezésükre mindez idáig nem akadunk, viszont a fent leírtakat megerősíti Kovács Sándor, aki Kersch Ferencről szóló nekrológjában azt írja, hogy:

[...] Kersch öccse, Mihály, aki papi pályára lépett, évekig tartó polemikus levelezést folytatott vele ily irányban, míg végre érvei és saját belátása meggyőztek és azóta ő lett az egyedül helyes egyházzenei elveknek legkérlelhetetlenebb harcosa, mint Saulból Pál, a nemzetek ékesszavú, legbuzgóbb apostola.[...] ²⁶

Vagyis Kersch Mihály hatására lett Ferenc az autentikus egyházi zene elkötelezett apostola. Kersch Mihályt (1868, Almás – 1914, Kúla) 1891-ben szentelték pappá, Szabadkán a Theresianum hitoktatója lesz 1893-tól, majd 1908-tól Kúlán plébános. Zenei tevékenységeiről a *Bácskai Hírlap*, valamint Csáth Géza gyermekkori naplója is tudósít. A Szabadkai Dalegylet vezetőjeként Kersch Mihályról értékes kritikát adnak Csáth Géza feljegyzései.²⁷ Kersch Ferenc néhány kompozíciója is elhangzik ezeken a koncerteken: *Hangulatképek* c. művéről ezt írja Csáth:

„Nagyon ügyes, Horváth Attila-féle nem egészen kozmopolita muzsika szépen feldolgozva; eredeti kompozíció.”²⁸

Szabadkán a Katholikus Legényegylet hangversenyein is szép számmal jelennek meg Kersch Ferenc szerzeményei öccsének előadásában (pl. *Notturmo elegico* c. triójában zongoristaként). 1903 szeptemberétől dr. Brenner József helyett Kersch Mihály lesz a Szabadkai Dalegylet főkarmestere. Októberben – az aradi vértanúk emlékére – testvére egyik miséjét mutatja be a dalegylet. 1904-ben az almási plébánosi állást is megpályázza, de végül Polyákovich Lajost nevezik ki helyette. A levéltári anyagok között kutatva több olyan beadványával is találkozunk, melyben további engedélyeket kér és kap egyházzenei tanfolyamokon való részvételre, egyházzenei kongresszusokon való előadás megtartására, sőt regensburgi egyházzenei tanulmányok elvégzésére is.²⁹ A *Katholikus Egyházi Zeneközlönyben* ő is többször publikál és tesz hitet az egyházzenei reformok mellett, buzdítva pap társait, hogy cselekedjenek ők is hasonlóan.³⁰

12. Reformok

Kersch Ferenc egyházzenei pályája és a reformok iránti elhivatottsága ekkor, az esztergomi évek alatt teljesedik ki. Sorra kapja a felkéréseket egyházzenei tanfolyamok megtartására, folyamatosan publikál az *Esztergom* c. hetilapban és a *Katholikus Egyházi Zeneközlönyben*. 1902. szeptember 1–6-ig nagyszabású kántorképző tanfolyamot tart Szabadkán Tornyay Ferencel és dr. Kovács Sándorral. Kersch az orgonálásról, a népekekről, azok kíséretéről, valamint összhangzattanból tartott előadást. Székesegyházi működésének kiválóságát dicsérik, a szentmiséken felhangzó műveiről elismerő kritikákat olvashatunk.

Csak egyetlen példával szeretnénk illusztrálni, hogy a nagyheti szertartásokra milyen darabokat tanított be kórusának Kersch 1902-ben:

Az esztergomi főszékesegyház énekkarának nagyheti és húsvéti programja:

- Virágvasárnap: *Barkaszentelés choraliter*³¹, *Körmenetre: Kersch: Cum audisset, Kersch: Ingrediente, Szentmise: choraliter, Passió: Nekes turbái*

- Nagykedden: *A szentmise változó részei choraliter, Mitterer: Missa brevis, Haller: Custodi me,*

- Nagyszerdán: *Délutáni zsolozsma choraliter, Rheinberger: Miserere*

- Nagysütőtűz: *A szentmise egyes változó részei choraliter, Filke: Missa Solemnis in D, Mitterer: Christus factus est, Kersch: Dexter Domini, Baini: Panis angelicus, Martini: O salutaris hostia, Casciolini: Sacris solemniis, Régi népeinek: Ó Jézus, Jézus*

Délutáni zsolozsma choraliter

- Nagypénteken: *Martini: In monte oliveti, Passió, Vittoria: Popule meus, Kersch: Vexilla regis, Kersch: Inter vestibulum, Kersch: Tristis est anima mea, Ebner: Adoramus te Christe, Seyler: Miserere*

Délutáni zsolozsma choraliter

- Nagyszombaton: *Tűz- és vízszentelés choraliter, a szentmise egyes részei choraliter, Brosig: Ünnepi mise in c, Mitterer: Confitemini, Mitterer: Magnificat. Föltámadásra: Kersch: Angelus autem, Kersch: Cum transisset, Piel: Falso bordoni, Kersch: Quare obdormis, Kersch: Et adhuc tecum, Kersch: Te Deum, Kersch: Regina coeli, Haller: tantum ergo*

- Húsvétvasárnap: *A szentmise egyes részei choraliter, Kersch: Missa XIV., Palestrina: Haec dies, Haller: Terra tremuit,*

Vesperás alkalmával falso bordoni különféle szerzőktől.

- Húsvéthétfőn: *A szentmise egyes részei choraliter. Filke: Missa in honorem S. Antonii, Mitterer: Haec dies, Haller: Angelus Domini.*

*Vesperás mint előző napon.*³²

A fentiekből kitűnik, hogy a szentmiséken megszólaló egyházzene kiválasztásakor saját műveit részesítette előnyben. A többi – számunkra ismeretlen – név pedig a német és olasz egyházzenei reformmozgalmak ún. Cecília-katalógusába is felvett zeneszerzői.³³ Kerschről tehát elmondhatjuk, hogy jól ismerte zeneszerző kortársai közül a regensburgi és olasz reformmozgalom alakjait, és külföldről is hozott korszerűnek mondható, igényes kompozíciókat tartalmazó kottákat.

13. Ifj. Kersch Ferenc

Esztergomi éveiben egyházzenei pályája ugyan kiteljesedik, viszont magánéletében hatalmas törést okoz fiának váratlan halála. Ifj. Kersch Ferenc apjához hasonlóan az egyházzenei pályát választja. 1899-ben szerzi meg érettségi bizonyítványát az esztergomi Érseki Római Katholikus Líceum és Tanítóképző-Intézetben és sikeres egyházi karnagyként működik először Nagytapolcsányban, majd Besztercebányán, ahol egyúttal a szeminárium énektanára is lesz. Működéséről a *Katholikus Egyházi Zeneközlöny* így ír:

„Két évvel ezelőtt Nagytapolcsány új karnagyot kapott. Ifj. Kersch Ferenc, már a név megmond mindent, atyjának méltó fia. Erős kézzel fogta a seprőt kezébe s nagy tisztogatást tartott. Beszüntette az intrádákat, Diabelli-féle miséket s behozta a gregorián éneket. Ez természetesen nem tetszett, de ő nem ijedt meg, hisz ennek így kell lennie. Már kieszközölt új orgonát, 35-40 tagból álló énekkart állított össze.... Népeinek csak kismiséen és litánián van s akkor is többnyire nem a nép énekel; a nagymiséken vagy gregorián vagy helyes irányú többszólamú miséket adnak elő.”³⁴

Besztercebányán édesapjához hasonló buzgalommal tesz indítványokat a gregorián zene elismertetéséért, továbbá javasolja, hogy indítsanak tanfolyamokat egyházzeneből a kispapok és hívek számára is. Hosszú távú céljaiból és elképzeléseiből még egy énekesiskolát is sikerült megvalósítania Besztercebányán. Végző állomáshelye 1904-től Baja, ahol a helyi tanítóképezdének lesz tanára. „A jó szervező képességu, kitűnő zenepedagógus (ifj.K.F.), kinek vezetésével fejlődésnek indult a helyi zenekultúra, és a zongoratanítás szempontjából is jelentős szerepe volt. Csak betegsége és korai halála akadályozta meg nagyratörő tervei megvalósítását. Nem csoda, hogy az új énektanár (ifj. Herr Ödön lesz az, aki Kersch Ferenc unokaöccse volt) megérkezéséhez, működéséhez nagy reményeket fűztek.”³⁵

Ifj. Kersch Ferenc Békés-Gyulán 1909. október 6-án váratlanul meghal. Halálának körülményeiről az *Esztergom* c. hetilap az alábbiakat teszi közzé:

„Kersch egyetlen fia, ifj. Kersch Ferenc a bajai tanítóképző-intézeti tanár hétfőn este Békés-Gyulán hirtelen meghalt. A városunkban is nagy kedveltségnek örvendő derék és ambiciozus fiatal tanár az utóbbi időben heves szívdobogásról panaszkodott. Még halála előtt pár nappal levelet írt apjának. Halálát tüdővérzés okozta, mely előtt gyónt és áldozott. Kersch karnagyot e csapás rendkívül megtörte. De hogyis ne, hisz egyik reményét, büszkeségét veszítette el a derék tanárban, ki a katolikus zene terén – édesatyja szép példáját követve – szintén nagyon kiváló alapos képzettségével és nagy buzgalomával. Baján tanítványai rendkívül szerették és nagyon lelkesültek érte. Egy leánygyermek és felesége siratja.”³⁶

14. Id. Kersch halála

Id. Kersch Ferenc csak egy évvel éli túl fiát, napra pontosan egy évvel fia halála után 1910. október 6-án – háromnapos szenvedés

Kersch Ferenc gyászjelentője 1910-ből. A Pesti Domonkos templom Harmat Artúr hagyatékából

után – meghal. Korai halálát életét végig kíséző tüdőbaja és a hajsolt, lázas munkás életmód előrevetítette. A sok énektanítás gégejét kikezdte, s krónikus rekedtség jellemezte. 1906-ban tüdővérzéssel kórházba szállítják, és utána rövid ideig Abbáziában is kezelteti magát. Utána többször is tüdőgyuladást kap a hideg székesegyházi kóruson. Halála előtt néhány nappal, október 2-án, még délutáni vecsernyén orgonál, otthon utolsó miséjén dolgozik egy keveset – ezt a művét október 9-én szerette volna előadatni (Szent István mise). Az esztergomi főszékesegyház sírboltjában helyezték örök nyugalomra.³⁷

A *Torontál* c. nagybecskereki napilap nekrológot ír Kersch Ferencről:

„Esztergomban elhunyt október 6-án. Hosszabb ideig működött mint főgimnáziumi és zenetanár, majd később mint Torontál vármegye pénztárosi ellenőre. Kersch a társaséletben jelentős szerepet játszott. Kiváló zongoraművész volt, ki annak idején a nagy Liszt Ferenc kedvenc tanítványai közé tartozott. Ő alapította itt az első magyar dalárdát, mely az ő vezetése alatt az ország első dalos egyesületei közé emelkedett s több versenyen nyert díjat. A kilencvenes években a hercegprímás meghívta főszékesegyházi karnagynak s azóta mint egyházi zeneszerző is országos hírnevet szerzett.”³⁸

15. Életműve

Életművéről elmondhatjuk, hogy amíg nem kezdte meg az egyházzenei szolgálatot Nagyváradon, elsősorban zongoristaként működött és ilyen tárgyú kompozíciói születtek egészen 1886-ig. Ifjúkori vilá-

gi művei arról tanúskodnak, hogy széles körű zenei műveltsége birtokában, kompozíciós eredményei különösen a korabeli hangszeres zene területén (zongoradarabok, népszínművek, *Ünnepi nyitány*, dalok) mutatkoztak meg. Ezt tekintjük az első alkotói korszakának.

Második korszaknak a nagyváradai éveket nevezzük (1887–1897). Ebben az időszakban egyházzenei kompozíciók és világi művek egyaránt születtek – bár többségében vannak az egyházi szerzemények. Ezek stílusára egyfajta utóromantika, sokszor liszti fordulatokkal színezett harmóniavilág a jellemző. Ebben a stíluskorszakában főként a harmóniai gondolkodás megújításában tett törekvései emelték ki műveit a kortárs zeneszerzők sorából.

Végül a harmadik alkotói periódus az 1897-től 1910-ig tartó, Esztergomhoz köthető időszak. Az ekkor komponált művekre letisztult, egyházas, a ceciliánus mozgalom által elvárt neoreneszánsz Palestrina-stílus egyéni hangvételrel történő felelevenítése a jellemző. Egyházzenei munkái elsősorban a liturgiában való történeti szerepüknek és funkciójuknak köszönhetően újították meg a korabeli egyházzenet. Ezen a téren Palestrina példájához tért vissza, e történeti stílus alkalmazásánál természetesen saját, személyes stílusának megőrzésére is törekedett. Ha hihetünk a kortársaknak, akkor Kersch olyannyira konokul ragaszkodott a cecilianista mozgalom által megfogalmazott elvárásokhoz, hogy az ezeknek meg nem felelő korábbi műveit esztergomi éveiben megtagadta.

Kersch egyházzenevel kapcsolatos nézetei az OMCE-ban kifejtett munkássága következtében váltak egyre határozottabbá. Hazánkban ő ismerteti elsőként X. Pius pápa egyházzenei szempontból óriási jelentőségűnek mondható motu proprioját a Katolikus Egyházi Zeneközöny oldalain, sőt a következő lapszámban a rendelettel kapcsolatos álláspontját is kifejtette. Kersch Ferenc *Sursum Corda* c. kántorkönyve 1901-ben jelenik meg Esztergomban – tehát a motu proprio megjelenése előtt 3 évvel.

Kersch Ferenc: *Sursum Corda!* c. kántorkönyve

Ennek előszavában azonban már a pápai rendelethez hasonló, olyan előre-mutató megfogalmazásokat olvashatunk, melyek mind a mai napig megállják helyüket és tanácsai is megszívlelendők. Kora egyházzenejének népekekeit lesújtónak találja. Ezeket szövegi és dallami frázisok sorának tartja, melyek tetején a vallásosság csak máz. A templomok koncerttermekké váltak, a hallgató számára ezek a zenék nem az Isten irgalmasságát közvetítik, hanem csupán az érzelmekre akarnak hatni, a hallgatóság igényeihez és kegyeihez kívánnak igazodni. Mindezek helyett az egyházzene-szek elé egyedüli autentikus mérceként a gregoriánt és Palestrina művészetét állítja. A fentiekből következően az énekek megharmonizálásánál az egyházas stílus előírásait vette figyelembe. Egyházzenei elképzeléseinek központi gondolata az, hogy a reformok csak akkor mondhatók megvalósultaknak, ha azokat a legegyszerűbb falusi kántor is képes végrehajtani. Ezért nemcsak azokat a felsőbb egyházi utasításokat idézi, amelyeket a templomi zene és gyakorlat elsajátításakor nekik figyelembe kell venniük, hanem személyes hangvételű szöveggel is szól hozzájuk. Megnyugtatója a kottát forgató – az újdonságtól félő – kántort, hogy a kezdeti nehézségek elmúltával mindenki elsajátíthatja a legnehezebb dallamokat is. Reform-elkötelezettségére és jó pedagógiai érzékére utal az, hogy az

egyházi népekek közül csak azokat vette fel gyűjteményébe, melyek egyházi szellem-től átitatottak, vagy általános használatban vannak már jó ideje.

Természetesen ahhoz, hogy a fenti megfogalmazások nagy biztonsággal és hitelesen elhangozhassanak, szükséges volt a kor egyházzenei kiadványainak magas szintű ismerete. Erről sikeresen meggyőző azokban az írásaiban, amelyekben a Pustet és Editio Vaticana kiadó újonnan megjelent kötetit részletesen is bemutatta. A nemzetközi egyházzenei szakirodalomban való jártaságára utal az a gondolatmenete, amelyben felvázolja a gregorián ének restaurációjára tett többszöri kísérleteket. Az újonnan megjelenő, vatikáni kiadású *Graduale*-ről több oldalas tanulmányt ír a *Katholikus Egyházi Zeneközlöny* c. szaklapban. A *Kyrie*-ban szereplő ordinárium tételek (*Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus, Agnus Dei*) mindegyikénél közli azok keletkezéstörténetét, elemzi a megjelentetett dallamokat, teológiai háttérmagyarázatot fűz hozzájuk, előadásukkal kapcsolatban az egyházi előírásokat figyelembe véve tesz javaslatokat. Példa legyen erre az alábbi szövegrészlet:

[...] A *Credo* csak VIII. Benedek pápa (1024) intézkedése folytán vált a szentmise egyik részévé, a *Credot* nem a nép, nem is az énekesek, hanem csak a „*Basilicarii*” vagyis a miséző pap asszisztenciája és nem az énekesek iskolája (a *Schola cantorum*) énekelte. Még III. Ince pápa (1216) is úgy rendelkezik, hogy a pápai misékben a *Credot* ne az énekesek, hanem az oltár mellett foglalatostkodó szerpapok énekeljék.[...] ³⁹

Ezen tanulmányaiban olvashatunk arról is, hogy miként vélekedik az egyházi szövegek megzenésítésének jelenkori lehetőségeiről. Külön területként kezeli a miseszövegekben is megbúvó, hangfestésre alkalmas szövegtörödékeket. Ebben a kérdésben az alábbi álláspontot képviseli:

[...] A hangfestés lehet cél, lehet eszköz. Ha a zeneszerző cél gyanánt használja, akkor nincs az egyház szolgálatában, mert nem fűdi az egyház akaratát, amely a zenét nem a zene kedvéért, hanem a liturgikus ténykedések kiegészítésére, a hívek áhítatának fokozására és Isten dicsőítésére használja föl azon célzattal, hogy a zene a célokat könnyebben elérni segítse.[...] ⁴⁰

16. Tanítványa Harmat Artúr

Tanítványai – elsősorban Harmat Artúr⁴¹ – egyaránt kiemelkedő jelentőségű pedagógusnak és zenésznek tartották. A szinte ideálisnak mondható tanár-tanítváni viszonyt jól tükrözi a Harmat Artúrral

barátsággá nemesedett kapcsolata. Kersch az esztergomi tanítóképzőben kezdte tanítani Harmat Artúrt, aki 1903-ban teszi le ott érettségi vizsgáit, majd kántortanítói oklevele mellé 1908-ban az Országos Magyar Királyi Zeneakadémián nyer diplomát középiskolai ének tantárgy tanítására. 1926-ban a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskolán egyházzenei tanszakot alapít, ezzel európai jelentőségű feladatot oldott meg, hiszen Európában ekkor még csak Freiburgban és Strasbourgbán működött egyetemi szintű egyházzenei tanszék. Volt tanáráról így nyilatkozott:

„Az esztergomi bazilika chórusán szívtam magamba a valódi musica sacra szeretetét, itt szereztem meg alapját további fejlődésemnek.”⁴²

Harmat Artúr a későbbiekben elismert egyházzenesz és karnagy lett. Kersch haláláig levelezett Harmattal, atyai jó tanácsokkal látva el őt, és anyagi támogatást is nyújtott számára (zongorát szerzett neki és pénzadománnyal támogatta tanulmányait – ugyanolyan segítőkész volt tanítványaival, mint Liszt Ferenc). Amikor Harmat Artúr már zeneszerzőként és tankönyvíróként is tevékenykedett, jellemző módon, Kerschnek küldte el szerzeményeit, tanulmányait. Elvárta, hogy egykori mestere véleményt formáljon műveiről. Kersch nem is késlekedett bírálni munkáit, de jó tanárként alaposan és körültekintően tette ezt, soha sem túlozta el vagy értékelte túl tanítványa gyengéit, illetve erőseit. A legszigorúbb bírálattal mindig Harmat egyházzenei szerzeményeit illette. Kersch, fia halálát követően, tanítványainak munkássága által törekedett a valódi egyházzene gyakorlatának és szeretetének átörökítésére.

17. Összegzés

Karnagyként évtizedeken át a magyar és egyetemes zenetörténet mestereinek legigényesebb alkotásaival formálta korának kialakulóban lévő zenei közízlését, különösen a gregorián jelentőségének érvényesítésével. Nem tudjuk felmérni, hogy pályája hogy alakult volna, ha édesapja nem tartja vissza attól, hogy Liszt mellett tanulhasson.

Összefoglalva: zenei tevékenységének minden ágát és megnyilvánulását áthatotta kora

különböző szellemi áramlataira való nyitottsága. Életének eseménytörténetében – mint a szellemi egzisztenciát teremteni óhajító kortárs értelmiségnél – fontos szerepet játszott az őt pártoló legfelsőbb papi réteg támogatása.

A magyarországi egyházi zene megújítása érdekében kifejtett kezdeményező szerepe a zenei gyakorlat és elmélet szintézisében érvényesült (pl. kántortanfolyamok, ingyenes énekesiskola felállítás). Ez irányú tevékenységét írásaival is alátámasztotta: zeneelméleti tankönyveivel az egyházzene művelésének igényes és új szellemű jövőjét szolgálta.

Műveinek külföldi elismertségéről tanúskodik az a tény is, hogy kompozícióinak kiadását a regensburgi Coppenrath könyvkiadó vállalta el, de annak további megvalósulását Kersch váratlan halála meghiúsította.

Rövid, küzdelmekkel teli élete, a liturgikus zene terén vállalt emberi és művészi konfliktusai, nemcsak saját kora, hanem a kései utódok számára is példaeértékűek.

Megállapítható, hogy Kersch egyházzenei munkássága, a kompozíciók, az előadó-művészet és a

Harmat Artúr (1885 – 1962)

zeneelméleti munkák terén meghatározó szerepet játszott a XX. század elején megvalósult magyar egyházzenei reformok történetében talán Liszt egyik elfeledett tanítványaként.

Kersch Ferenc teste az esztergomi bazilikában nyugszik, latin nyelvű sírfelirata magyarul így hangzik:

„E helyen várja istenfélőn a végítélet harsonájának csodálatos hangjait Kersch Ferenc a Szent Egyház esztergomi fővárosának kórusvezetője. A hagyományos gregorián énekeket X. Pius pápa nyomdokain helyreállítja, ugyanannak tüzes védelmezője és szakértő elemzője. A szent zene kiváló művelője, istenfélő férfi, emberségben és egyházi lelkiületben is első az elsők között.” ♦

Jegyzetek

¹ Ceciliánus mozgalom: egyházzene megreformálását tűzték ki célul. Regensburg volt a központja, de Liszt Ferenc és Bogisich Mihály közvetítésével Magyarországon is sok követője akadt ennek a mozgalomnak,

Kersch Ferencről ismeretlen szerző festménye. A budapesti Központi Papnevelő Intézetből. Dr. Kajtár Edvárd engedélyével

mely a sallangoktól mentes liturgikus zenét tartotta eszményképének.

² Alan Walker: Liszt Ferenc. 2. kötet, Editio Musica, Budapest, 1994, 387–392.

³ Az Esztergomi Főszékesegyházi káptalan 1897-ben tartott üléseinek jegyzőkönyvei Vaszary 9A/22 15.kat.1897/9

⁴ Az Esztergomi Főszékesegyházi káptalan 1897-ben tartott üléseinek jegyzőkönyvei Vaszary 9A/22 15.kat.1897/77

⁵ Az Esztergomi Főszékesegyházi káptalan 1897-ben tartott üléseinek jegyzőkönyvei Vaszary 9A/22 15.kat.1897/454.

⁶ Katholikus Egyházi Zeneközlöny 1897. június 4. évf. 8. szám, 66.

⁷ Hangszerállomány: 2 db finom hegedű, 6 db közönséges hegedű, 2db brácsa, 2db cselló, 1 db bőgő, 2 db natúr kürt, 2 db szelepes kürt, 1 db harsona, 2 db cornett, 2 db piston, 1 db harsona, 1 db fagott, 2 db klarinét, 2 db oboa, 2db üstdob.

⁸ Az Esztergomi Főszékesegyházi káptalan 1897-ben tartott üléseinek jegyzőkönyvei Vaszary 9A/22 15.kat.1897/645

⁹ Esztergomi Prímási Levéltár Vaszary 645/1897.

¹⁰ Zenekari kíséret nélküli mise Palestrina stílusában

¹¹ Esztergom c. hetilap 1897. április 18.

¹² Bartal Lajos: Az Esztergomi Érseki Római Katolikus Líceum és Tanítóképző-Intézet története 1842 - 1942. Esztergom, 1942, 57–58.

¹³ Walter Gyula (1855–1929) is az esztergomi bazilika altemplomában nyugszik.

¹⁴ Kutschera József (1865–1915) 1882-ben szintén ugyanabban a kalocsai jezsuita gimnáziumban érettségizett, mint Kersch Ferenc

¹⁵ Bartal Lajos: Az Esztergomi Érseki Római Katolikus Líceum és Tanítóképző-Intézet története 1842 - 1942. Esztergom, 1942, 73.

¹⁶ Zenelap, 1897. szeptember 15.

¹⁷ A hazai ceciliánus szervezkedést Bogisich Mihály (1839–1919) címzetes püspök, a Nemzeti Zenede titkára kezdeményezte, aki kapcsolatban állt Liszt Ferencel. Tapasztalatai alapján Bogisich Regensburg egyházzenei gyakorlatát tekintette példaadónak. A gregorián énekekkel kapcsolatban már nagyon korán haladó eszméket vall. Ezeket összegezte a Melyik a valódi egyházi zene? című, a Szent László Társulat 1878-as ülésén tartott felolvasásában.

¹⁸ KEZ, 1901. november, VIII. évf. 9. szám, 112.

¹⁹ Bartalus István bírálatát munkájáról lásd MTA Kézirattár RAL/856/1886

²⁰ Erről részletes cikket közöl az Esztergom c. hetilapban dr. Bundala János: „A Nagy Szent Gergely és a choralis.” In: Esztergom, IX. évf. 27. szám, 1904. július 3., Esztergom, 2-4. és a IX. évf. 28. szám 1904. július 10., 2–3.

²¹ Kersch Ferenc: Visszaemlékezés a Rómában 1904. évi Szent Gergely jubileumra. Esztergom, 1904

²² Ez a Főszékesegyház tulajdonában lévő Bakóczgradualé lehetett (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Ms.l. 1a-b).

²³ Kersch Ferenc: Visszaemlékezés a Rómában 1904. évi Szent Gergely jubileumra. Esztergom, 1904, 10.

²⁴ Kersch Mihály (1868–1914) 1891-ben szentelik pappá, Martonoson, Kunbaján, Szabadkán és Kúlán működik. Ő is adott ki egyházi énekeket Katholikus legényegyleti dalfűzér – egyesületi és hazafias kétszólamú dalok gyűjteménye címmel 1900-ban Budapesten; valamint ő rendezte sajtó alá Kersch halála után az átdolgozott Sursum Cordát.

²⁵ K. F. L. I. 1. c. Perszonális iratok

²⁶ Dr. Kovács Sándor: „Kersch Ferenc emlékezete.” In: KEZ, 1910. december, XVIII. évf. 10. szám.

²⁷ Csáth Géza: „Méla akkord: hinak lábat mosni” Naplőfeljegyzések 1897–1904. Magvető Kiadó – Petőfi Irodalmi Múzeum, 2013.

²⁸ Csáth Géza: „Méla akkord: hinak lábat mosni” Naplőfeljegyzések 1897–1904. Magvető Kiadó – Petőfi Irodalmi Múzeum, 2013, p. 463.

²⁹ K. F. L. I. 1. c. Perszonális iratok

³⁰ KEZ, 1902. szeptember, IX. évf., 7. szám, 95–96.

³¹ choraliter=gregorián ének

³² KEZ, 1902. április, IX. évf. 4. szám, 58. Az idézetben feltüntetett nevek és előadási darabok betűhűek.

³³ Lásd: Johannes Schwermer: „Der Caecilianismus.” In: Geschichte der Katolischen Kirchenmusik hrsg.: Karl Gustav Fellerer, Kassel, 1976.

³⁴ KEZ, 1901. május, VIII. évfolyam 5. szám, 61–62.

³⁵ Bánáti Tibor: Bajai arcképcsarnok 2. Baja, 2004.

³⁶ Esztergom, 1909. október 10. XIV. évf. 41.sz.

³⁷ KEZ, 1910. október, XVII. évf. 8. szám, 115.

³⁸ Torontál XXXIX.évf. 230. sz. 1910. október 10.

³⁹ KEZ, XVI. évf. 6. szám. 1909. június, 7.

⁴⁰ KEZ, XVI. évf. 3. szám. 1909. március, 9.

⁴¹ Harmat Artúr (1885–1962) zeneiskolai tanár, karnagy, zeneszerző. A gregorián ének, liturgika, zeneelmélet és ellenponttan tanára a Zeneakadémián, majd megalapította ugyanott az egyházzene tanszakit és egyházkarnagy-képző tanfolyamot indított az országban. Sík Sándorral 1931-ben adták ki a Szent vagy Uram! c. népénektárat.

Harmat Artúr Emlékkönyv születésének 100. évfordulójára. Budapest. 1985.

Kersch Ferenc sírja az esztergomi bazilika altemplomában. A fotót az esztergomi Keresztény Múzeum fotográfusa: Mudrák Attila készítette Dr.Csóke Sándor kérésére

Aki kilép a feledésből – 140 éve született Vadász Pál építész

Andrási Erika

A magyar műépítész halálának 70. évfordulójára is emlékezve szeretném életművével foglalkozó eddigi kutatásaimat itt bemutatni.

Vadász (Weisz)¹ Pál a Tolna megyei Szakcsón született 1874. december 5-én. 70. életévét betöltve a Sankt Pölten-i táborban 1944. december 11-én érte a halálát. Szülei Weisz Albert és Schwarzenberg Róza, felesége Szilasi Margit (Szabadka, 1883 – Wels, 1945) volt.²

Vadász Pál magyar okleveles építész-mérnök, aki a századforduló jelentős, vidéken működő mestere, a szecesszió nyelvén alkotott és a később megjelenő modernizmus délvidéki előfutáraként tűnt fel.

1900-ban szerzett oklevelet Budapesten. Majd tovább állt a nagyváros zajos tömegétől, és olyan vidéki, fejlődő nagyvárosokban próbált szerencsét, mint Baja és Szabadka. 1903 előtt jelenhetett meg Baján, ahol a Közkórház építésében kapott feladatot.³ A kórházépítő bizottság belügyminiszteri jóváhagyással a 1902. április 5-én szerződést kötött egy budapesti vállalkozópárossal: Weil Rezsővel és Szilárd Lajossal.⁴ Megjegyezném, hogy Vadász a későbbiekben is kapcsolatban maradhatott velük, hiszen Weil építész irodát működtetett abban a Fodor Gyula által tervezett bérházban (Budapest, Hajós utca 25. Napoleon udvar), amely formai kialakításaiban és díszítésében rokonítható Vadász későbbi szabadkai bérháztervével.

1905-ben a bajai Mohács Szálloda tervpályázatára készülve igyekezett további munkákhoz jutni, majd egy bérháztervet is benyújtott. Ezek megépítéséről, illetve tervanyagáról eddig nem sikerült többet megtudnom. Ebben az évben több környékbeli tervpályázatra jelentkezett kisebb nagyobb sikerrel, lehetőséget is szerezve terveinek megvalósítására. 1907-ben egy erősen neobarokk tömegformát mutató pályatervvel jelentkezett a bajai Színház bizottságánál. A terv jelenleg a Türr István Múzeum állandó várostörténeti kiállításán látható. A tervek alapján a bécsi szecesszió ekkor messzemenően nagy hatással van a fiatal építészre. A hármasszítású bejárati rizalit kissé előreugró traktusa a historizmusban megszokott kiosztást hozza. A két oldalsó főhomlokzati falsík

visszafogottan hátraléptetett, melyeket egy szakaszos, sisakkal lezárt keskeny rizalit zár közre. Habár a tömegképzés neo-elemeket mutat, a nyílások bécsies háromszalagoskoszorú motívummal ellátott kőkeretes díszítése enyhíti eme érzetünket. A földszint homlokzata sávozott, kváder keretes bejáratokkal szerepel. A tervrajzon megfigyelhető (bár csak az egyik nézet árulkodik róla) a lépcsőház feletti tetőszerkezet rajzán egy nyeregteret ékelt felülvilágító. Az oldalhomlokzatok plasztikai megoldásai követik a főhomlokzatét, itt a pilaszterek között találjuk a Jugendstil elemét. A terveken szemrevételezhető a hátsó, színpadli traktus feletti tetőfödém megemelésének gondolata, mely végül,

csak vonalskiccként maradt ránk. Vadász Pál fontosnak tartotta az épülethez kerítés tervezését is, melynek filigrán indái az art nouveau világára emlékeztetnek. 1908-ban a szeremlei református közösség bízta meg iskola és hozzá kapcsolódó rektorlakás tervezésével. A ma is a Fő utcán álló református templom mögötti telekre tervezte az utcáfronton négytengelyes földszintes iskolát, melynek kertvégi traktusában a tanítólakást helyezte el.⁵ Az utca szemközti oldalán egy bécsies koszorúkkal díszített, szintén földszintes lakóház áll. Homlokzatát kettéosztja a kétszárnyú bejárati kapuzat. A homlokzat vízszintesen hármasszalaggal díszített, ablakkereteit síkból kilépő kagyló ékesíti a középső

tengelyben. A lakóépület tervezőjéről ugyan nincsen adatom, viszont ezek a szecessziós jegyek Vadászhoz, vagy munkáit ismerő helyi mester kezéhez köthetők.

Ambiciózus magatartása vitte előre mérnöki pályafutása során, erről egy saját kézjeggyű levele is tanúskodik. Baja város polgármesteréhez intézett levelében kérvényezte, hogy tegye meg Baja város építészévé. 1911 nyarán jelentkezett dr. Róna Dezső bajai orvos gyermekkorházának tervezésére, melyet végül Jánszky Béla és Szivessy Tibor építéssz páros nyert el. Feltehetően a bajai kinevezés elmaradása miatt Szabadkára költözött 1911–12 fordulójára körül, ugyanis a Jászapáti város által kiírt tervpályázaton még bajai építész-ként szerepel, majd mint szabadkai mérnök nyeri meg azt. Jászapáti Adóhivatal és Üzletház tervezésére nyer bizalmat. Az Adóhivatal tömegalkotásában és stílusjegyeiben felfedezhető a lechneri formanyelv. Kétszintes, saroktoronyos, két utcai homlokzattal rendelkező, megközelítőleg U alaprajzú saroképület. A főhomlokzaton három, rizalitszerűen hangsúlyozott oromzat figyelhető meg, amelyek a másik utcafronti homlokzaton kevésbé széles falszakaszokkal megismétlődnek. A középső rizalitban került elhelyezésre a főbejárat kapuzata. A kétszárnyú ajtó ablakait kovácsoltvas díszek zárják, követve a homlokzat ornamentikáját. A földszinti és emeleti ablakok között és fölött finoman formált virágmotívumok jelennek meg. Ezek plasztikai megoldásai a Huszka-féle motívumgyűjteményhez⁶ is köthetők. A rizalitok hullámszóan futó fő párkánnyal rendelkeznek, két lizénával tagolt falszakasz egy ablakpárt zár közre. A kagylóhéj és virágszirom motívumát mintázó oromzatok két-két stilizált, lechneri „bütykös” oszlopon nyugszanak. Hasonló ornamentika a sarokkupola bádogneműkáján is feltűnik. Az épületen megjelenő „magyaros” stílus szép példája a korszak építészeti törekvéseinek. Közben az udvari homlokzat geometrikus rendszert követ, amelyet a „skót” ablakkiosztás is erősít. A ’60-as években átalakították. Az Adóhivatal és Szolgabírószág irodái és kiszolgáló terei a földszinten, míg a felső szinten kétháromszobás tisztai lakások kaptak helyet. „Végre egy ízléses középület” – nyilatkozik róla a helyi sajtó. „Sajnos azonban, ezen épület szépsége feletti örömről hamar lerontja egy szomorú körülmény, ugyanis az épület-tervezés Vadász Pál szabadkai mérnök, a kivitel pedig Sipos Béla szolnoki építő műve és így az egész építkezésben jász koponya nem kontárkodott.”⁷ Ezeket a népies motívumokat viseli a földszintes

Munkái:

- 1900-ban műépítész oklevelet szerzett
- 1905: Bácskula (ma: Kúla), bérház terve
- 1905: Baja, bérház terve
- 1905: Baja, Mohács Szálloda terve
- 1907: Baja, színház terve
- 1908: Szeremle, református elemi iskola és tanítólakás
- 1911: Szabadka, Pánczél Zoltán lakóházának bővítése, homlokzati átalakítása
- 1911–12: Jászapáti, Adóhivatal és üzlethelyiség terve
- 1911–12: Szabadka, városi bérház (egykori Magyar Imre-féle ház) korszerűsítő átalakításának terve
- 1912–13: Szabadka, Városi bérpalota terve
- 1913–14: Regőce, Községháza; elemi népiskola; óvoda; tanítólakás
- 1914: Ókér, Községháza terve
- 1914: Bácskula, polgári fiú- és leányiskola terve
- 1914: Szabadka, Berger Jakab felkérésére komlószárító tervezése
- 1921: Szabadka, Berger Jakab saját házána tető- és homlokzati átalakítása
- 1921: Szabadka, Eva Galato, tetőátalakítás
- 1923: Szabadka, Mikuska Félix városi házána terve
- 1926: Szabadka, Kalmár György felkérésére raktár és melléképület tervezése
- 1926: Szabadka, Fakó cég/gyár személynézi részének átalakítása

üzletház is, melyre eredetileg polgárlakás szintje került volna. A homlokzaton a három üzletportál fölött az oromzati elemek ornamensei mutatják az Adóhivatal stílusjegyeit. Az utóbbi épületet 2013-ban, épülésének centenáriuma lebontották. Vadász Pál képes volt több kortárs stílusban is képviselni mérnöki szándékát.

Szabadkán a jászapáti munkáival párhuzamosan jelentkezik. 1911-ben bizonyos Pánczél Zoltán lakóházának átalakítására kap megbízást. A terveken keveredik a bécsies, a wagneri Postatakarék-pénztárról ismert „szegecselés” (a nyílászárók körül láthatóak ezek az elemek), illetve a magyaros formakincs. Magyar Imre bérházának (a későbbi Zenede épülete) korszerűsítő átépítésében vett részt. Az egyemeletes klasszicista épületnek új, modern külsőt tervezett, amely formáiban a müncheni szecesszió megoldásait idézi. Az épület földszinti üzlethelyiségeinek padlószintjét lesüllyesztette, ezáltal a pince

dongaboltozatos kiképzését felszámolta, valamint pincéjét lesüllyesztette. A belső udvarában megőrizte annak klasszicista jellegét. A szabadon álló bérház emeleti szintjén három lakás került kialakításra. A földszinti üzlethelyiségek nyílásait kiszélesítette, valamint nagyobb üvegfelületet tervezett az emeleti homlokzatokra is, ahol visszaköszön a skót Mackintosh-féle üvegosztás. A törtvonalú oromzat a korszakban közkedvelt trapézarádást követi. Az impozáns épület geometrikus vonalaival modern európai nagyváros képét mutatja a Városháza mellett.

Ez a 1912-es tervezés sikeresnek bizonyult, mivel 1913 áprilisában dr. Biró Károly polgármester elfogadta és engedélyezte a Vadász által tervezett Szabadka város bérpalotájának pályaművét. A Bérpalota kétemeletes lakóház, a földszintjén üzlethelyiségekkel kialakítva. A sarokház követi a telekkiosztás szabálytalan vonalát, teljesen kihasználva a tér adta lehetőségeket. Vadász Pál hangsúlyos, bástyaszerű sarokrizalittal fordította épületét a Városháza felé. Az emeletekre négy-négy lakást tervezett, melyekhez már tartozott külön fürdőszoba, és az elegáns felvonó modern kiegészítője lett a geometrizáló vaskorlátos fölépcsőháznak. Felhívom a figyelmet a még meglévő, metszett üveglapokkal ellátott, intarziás liftkabinra, mely a ház fontos értékét képviseli. A szabadon hagyott felületeket páros ablaknyílások tagolják, valamint geometrikusan elhelyezett csempék díszítik a lizénákat és farsávokat. Az első emelet erkélyeinek alján kerámiamozaikból rakott stilizált madáralakok jelennek meg medallionokként. A bécsi szecesszió mestereinek hatása érződik a figurális elemek szögletes mezők-

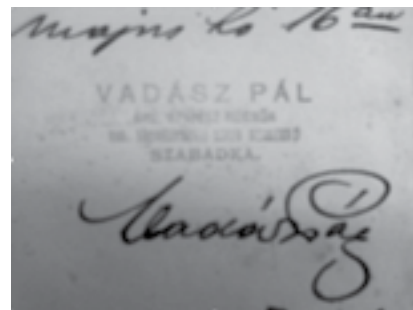
be történő megformálásával. A méretes emberalakokat a párkányzónába helyezte, valamint a műterem üvegezett falsávjának két oldalára. Ha a tetőzet formai kialakítását szemléljük, a két egymásba érő sátor-tető egy hirtelen felfelé törő bádoggal sisakot eredményez, amely egy art nouveau-s ízt kölcsönöz, ezalatt a kisebb sarokkupola csigában végződő csúccsal inkább a Fialatok köréhez csoportosítja az alkotást. A homlokzat letisztult stílusa a belső udvar kovácsoltvas elemeiben is megnyilvánul. Tehát Vadász kitűnő mértani pontossággal használja a századforduló európai elemét. Egyfajta esszenciát eredményez a bécsi

jugendstil geometrikus vonalaival, kovácsoltvas maszkjaival, az art nouveau bejáratú portál ívével, az erdélyi hangulatú, boglára emlékeztető saroktető kialakításával.

Az I. világháború után Vadász nem remélhetett nagy városi felkéréseket, mégis a városhoz hűen Szabadkán maradt. A '20-as évektől csak magánszemélyek megbízásaira számíthatott, akik lakásaik átalakításával, bővítésével keresték meg. Ennek ellenére a terveken nyomon követhető Vadász naprakész felkészültsége, hiszen friss, modernista vonalakat ábrázol ekkoriban. Egyszerű vonalvezetés jellemzi homlokzatait, kannelurázott pilaszter közőket alkalmaz. Mikuska Félix házának udvari kialakításakor félköríves terrasszal nyitja meg a ház belső tereit a természet felé. A terasz földmáját két egyszerű, stilizált volutában végződő fejezettel zárja.⁸ A '20-as évek közepétől Pavle Vadas aláírással jegyzi terveit. Vadász élete utolsó éveiben telekredezőként dolgozott, míg 1944-ben Szabadkát is utolérte a II. világháború antiszemita hatalma.

A szakirodalomban az utóbbi évek során porolták le nevét, és szabadkai alkotásinak jelentőségét is észrevették. A Jászságban még megtalálható épületét szándékozom beemlíteni az életműbe, illetve a későbbiekben kiegészíteni a jövőben remélhetőleg előkerülő tervdokumentáció feldolgozásával. Kérem, ha tudomásuk van az építész terveiről, épületeiről, családjáról jelezzék felém, vagy a szerkesztőségnek.

Vadász Pál munkássága során ugyan kevés lehetőséget kapott, hogy mérnöki képzetét igazán szabadon engedje, mégis örökségét ismerni, alkotásait műemléki jelentőséggel védeni érdemes. ♦

Felhasznált irodalom és dokumentáció:

Viktorija Aladžić: Szabadka bérházai és bérpalotái. Műemlékvédelem, I. évf., 2006. 3.

Gerle J. – Kovács A. – Makovecz I.: A századforduló magyar építészete. Budapest, 1990.

Jászapáti és Vidéke 1912. február–március

Jászapáti Újság, 1913. június 5. I. évf. 2.

Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára Bajai részlegének idetartozó dokumentumai

Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára, Szolnok idetartozó dokumentumai

Merényi F.: Magyar építések 1890–1918. Adatgyűjtemény II. kötet, Kézirat, Budapest, 1955.

Örökségvédelem I. Szerk. Vass Géza, Szabadka, 2008.

Gordana Prčić Vujnović – Viktorija Aladžić – Mirko Grlica: Városteremtők I. Szabadka, 2004.

Gordana Prčić Vujnović – Viktorija Aladžić – Mirko Grlica: Városteremtők II. Szabadka, 2006.

Maja Rakočević Cvijanov: Emberábrázolások Szabadka védett központjának szecessziós homlokzatain. In: Bácsország, 2012. III. évf. 62. Szabadka község II. világháborús névsora, szerk.: dr. Hegedűs Antal, Szabadka, 2000. 392.

Szabadkai Történelmi Levéltár idetartozó dokumentumai

Türr István Múzeum, Baja idetartozó dokumentumai

Jegyzetek

¹ Szabadka község II. világháborús áldozatainak névsorában neve „Vadas Pál”-ként szerepel. Az Örökségvédelem I. kötetében az épület leírásakor „Vadas Pál”, az értékleltárban már „Vadász Pál építész”-ként szerepel. Nevének elírásával a Városteremtők II. kötetében is találkozhatunk.

² Szabadka község II. világháborús névsora, szerk.: dr. Hegedűs Antal, Subotica/Szabadka, 2000. 392.

Wels mellett volt a guntskircheni koncentrációs tábor.

³ Vadász Pál a központi művezetője eljegyezte Weisz Böskét Siklósról. (Bajai Közlöny, 1904. okt. 2. 2.) – Fábrián Borbála közlése.

⁴ Cseh Imre: A bajai városi kórház történetének vázlata, Baja, 1975. 134-139.

⁵ A tervek tudomásom szerint a lelkesítésen megtalálhatók.

⁶ Huszka József a századforduló jeles népmotívum-gyűjtője, aki népviseletekről, bútorokról, használati tárgyakról jegyezte le és kötetekben mutatta be a magyar ornamentika jellegzetességeit. Olyan munkák köthetők a nevéhez, mint A székely ház, 1895; Magyar ornamentika, 1898. Gyűjtéseit kézikönyvként használta kortársa, Lechner Ödön, valamint az ő stílusát követő iparművész- és építészgeneráció.

⁷ Jászapáti Újság, 1913. június 5. I. évf. 2.

⁸ odl.1362/923.

Jászapáti Adóhivatal

Memento Geréb Klára

Ninkov K. Olga, Szabadka

A *Memento Geréb Klára* című, több hónapig tartó kiállítás a Szabadkai Városi Múzeumban nyílt meg folyó év május 16-án. A kiállításon, amely a szabadkai zsidók deportálásának 70. évfordulója alkalmából készült, és a múzeum épületében került megrendezésre, illetve a házban, ahol Geréb Klára házasságkötése utáni éveit töltötte, és ahonnan őt és gyermekeit 1944-ben együtt Auschwitzba deportálták. Geréb Klára Szabadka első akadémiai grafikusnője és iparművésznője, élete és művészete egyes részei alkotásain és személyes tárgyain keresztül lett bemutatva, valamint a szabadkai intézményben őrzött más – a tárlat tartalmába illő – alkotók munkáján keresztül. Így kerültek bemutatásra Miloš Babić, Balázs G. Árpád, Glid Nándor (a *Holocaust* című grafikai mappa) és Jakab Dezső művei is. A művésznő Amerikában élő fia, Steven J. Fenyves, egy

A Geréb családi házat, amely ma képtár, Jakab Dezső tervei alapján újjitották fel 1894-ben

vetítésre alkalmas képsorozattal gazdagította a tárlatot, melynek képanyaga az idén megjelent könyvében szereplő Geréb Klára alkotásokat tartalmazza.¹ Ugyanis Geréb

Klára kevés fennmaradt alkotásainak egy része családjának tulajdonában, másik jelentős része a Szabadkai Városi Múzeumban található. A tárlat támogatói a magyaror-

A Vörös Ökör néven ismert iskola, amelynek tanulója volt Geréb Klára is (ma Ivan Goran Kovačić Általános Iskola)

Ebben az épületben, amely ma a Szabadkai Városi Múzeum épülete, élt Geréb Klára 1927–1944 között

szági *Civil Alap* – 2014 elnevezésű pályázati program, és a szerbiai Művelődési és Tájékoztatói Minisztérium.

Geréb Klára gyermekkorát a Geréb családi házában töltötte, amelyben ma a Vinko Perčić Honi Képtár található. Szabadkán született 1897. július 21-én, anyja Gerébné Taussig Mária (1876–1944), apja dr. Geréb Mihály (1864–1936) ügyvéd volt. Nagypapja, Taussig Vilmos szabadkai textil- és divatáru-kereskedő, másik lánya, Irén, a pesti építésznek, Jakab Dezsőnek (1864–1932), a szabadkai szecessziós stílusú Városháza és Zsinagóga egyik tervezőjének volt a felesége. A Geréb család otthonának felújítási terveit ugyanis Jakab Dezső készítette (1894), így ezt tekinthetjük az építész első szabadkai munkájának – Taussig Irénnel tíz évvel később kötött házasságot a szabadkai zsinagógában (1904). Gerébék háza a felújítás során, 1894-ben neobarokk díszítőelemekkel gazdagodott, az épület sarkát lekerekítették, csatornázták, és egy külön teret alakítottak ki az ügyvédi iroda számára. 1996 óta ez az épület ad otthont a Dr. Vinko Perčić Honi Képtárnak, megőrizve néhány eredeti részletét, mint amilyen a kovácsoltvassal díszített, maszszív bejárati kapu.

Geréb Klára az elemi iskolát Szabadkán végezte el. Tizenegy évesen, 1908-ban, abban az évben, amikor elkezdik az új szabadkai városháza építését két pesti építész tervei alapján – akik közül az egyik Geréb Klára nagybácsija: Jakab Dezső, a másik pedig Komor Marcell –, Klára a szabadkai Felső Leányiskola diákja lett, ahol Tantos János (Tolna, 1882 – Szabadka, 1925), fiatal rajztanár tanította. Az iskola Szabadka egyik legrégebbi iskolaépületében volt, éppen a Geréb-házzal szemben, és ma is tanügyi szerepkört tölt be – az Ivan Goran Kovačić Általános Iskolának nyújt otthont. Tantos, aki a budapesti Képzőművészeti Akadémiának a hallgatója volt 1902 és 1906 között,² festéssel, műgyűjtéssel, restaurálással, valamint a kalocsai népművészet tanulmányozásával is foglalkozott,³ felismerhette Geréb Klára rajz tehetségét. Klára a képzőművészeti tanulmányait az első világháború idején, 1915-ben kezdte meg Budapesten az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskolában. A szabadkai

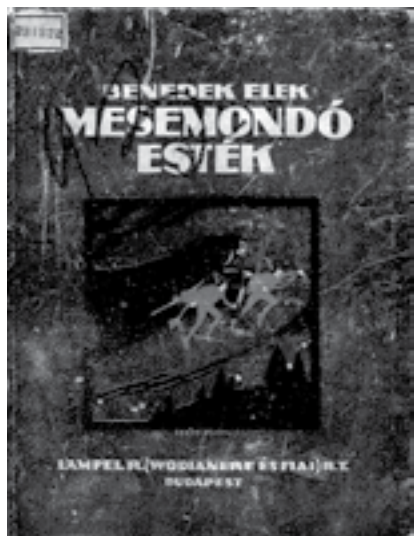
művészek közül ebben az intézményben tanult korábban Aczél Henrik, Hős Imre és Stipan Kopilović is. Az iskolát az Iparművészeti Múzeum épületében helyezték el, amely Lechner Ödön, a magyar szecessziós építész atyjának tervei alapján épült. Klára választására hatás-

Geréb Klára fotója 1920-ban a bécsi lecke-könyvből

sal lehetett rokona, Jakab Dezső építész is, aki Lechnernek, valamint a művészet és ipar szintézisének, az *Arts and Crafts* mozgalomnak volt a követője. Geréb Klára 1920-ig volt az intézmény tanulója, így ő lett az első akadémiai képzéssel rendelkező iparművésznő Szabadkán. Az 1920/21-es tanévben Bécsben folytatta tanulmányait a Kunstgewerbeschuleban.

Bécsi tartózkodása idején Geréb Klára könyveket illusztrált és fedőlapokat tervezett – mint például Szép Ernőnek az 1922-ben Bécsben, a Libelli Kiadónál magyar nyelven megjelent *Hetedikbe jár-*

Benedek Elek *Mesemondó esték* című mesekötetének fedőlapját és első illusztrációit Geréb Klára készítette, s a tárlat előkészülete idején azok szkennelt változatait Budapestről sikerült beszerezni az Országos Széchényi Könyvtárból, Benedek Katalin segítségével. A könyv Pesten jelent meg a Franklin Társulat kiadásában 1925-ben

tam című művét, vagy Vajda Gyulának a szabadkai Minerva által kiadott *Petőfi Emlékkönyv* című könyvét. Ugyanebben az évben Andersen meséihez készített illusztrációival díjat nyert az Országos Magyar Iparművészeti Társulat budapesti kiállításán. Szabadkára visszatérve, 1925-ben, Geréb Klára oltárfüggönyt tervez a Zsinagóga számára, aminek kapcsán egy cikk is megjelenik a szabadkai *Szombat* című zsidó lapban.⁴ A lap dicséreti illusztrációit – a pesti *Franklin Társulat* ugyanebben az évben őt bízta meg Benedek Elek *Mesemondó esték* című mesegyűjteményének illusztrálásával, a szabadkai Minerva Részvénytársaság pedig Szenteleky Kornél *Úgy fáj az élet* című könyvének címlaptervével. A lap megemlíti, hogy a fiatal művésznő grafikákat és plakátokat is készít, valamint nagy vágya eljutni Párizsba. Ez a kívánsága a rákövetkező évben, 1926-ban valóra is válik. Ekkor született újabb grafikái közül néhány megtekinthető a kiállításunkon is.

Egybegyűjtött grafikáiból, valamint illusztrációiból és festményeiből 1927-ben megrendezésre kerül a fiatal művésznő első önálló kiállítása Szabadkán, a Bunyevác Matica helyiségeiben. A fennmaradt grafikái – többnyire litográfiák – magas fokú szakmai tudásról tanúskodnak, jól beállított jelenetekkel, stabil kompozícióval és a különleges művészi légkört sugárzó látvány világos és sötét kontrasztjainak dinamikájával. A kiállítása kapcsán a lapok iparművészként említik őt, ugyanakkor ő az első szabadkai grafikusnő, aki ezzel a

művészeti ággal akadémiai szinten kezdett foglalkozni, s később számos követője lett a városban.

Abban az időben, amikor Geréb Klára képzett művésznőként visszatért a szülővárosába, a XX. század húszas éveinek közepén, a szabadkai képzőművészeti életben már rég elült a város első akadémiai festőnőjének, Csóvits Ilonának (1879–1957) a híre, ugyanakkor egyre több képzett művész telepedett itt le, mint a század elején pl. Balázs G. Árpád, Oláh Sándor, Sava Rajković. (Aczél Henrik⁵ iparművész és festőművész, a *Bácsország* címlapjának tervezője már nem itt élt, hanem Pesten.) Szabadka egy kisebb művészeti központtá vált, így 1923-ban itt alakult meg a Vajdasági Képzőművészek Egyesülete. Lehetővé vált a művészeti kiállítások gyakori megrendezése, ugyanakkor a nyomdászat és a kiadói tevékenység fejlődésével egy új, tágabb lehetőség nyílt meg a képzőművészeti kifejezőmód alkalmazására, ugyanakkor a műkritika számára is. Mindebben Geréb Klára szakavatott személynek és érett művésznek bizonyult. Az első képzőművészeti kritikája

Geréb Klára egyik illusztrációja Benedek Elek *Mesemondó esték* című könyvéből

Balázs G. Árpádnak (1887–1981) a *Lloydban*, 1922 novemberében megnyílt önálló kiállításáról a *Bácsmezei Napló*ban jelent meg – melyben Balázs már akkoriban is szerepelt illusztrációival. Ekkoriban Balázs a Prágai Művészeti Akadémia hallgatója volt,⁶ miközben Klára – habár tíz évvel fiatalabb volt Baláznál – már elvégezte pesti és bécsi iparművészeti tanulmányait. A grafikus a grafikus köszönti, amikor elragadtatottan így zárja sorait: „Szubotica város közönsége egy nem mindennapos művész bemutatkozását üdvözölheti.” Az utazásairól fennmaradt kisszámú grafikája teljesen másfajta érzékenységről árulkodik, mint Balázs kubo-futurisztikus alkotásai, a maga lírai, nyugodt modorával.

Balázs, Geréb Klára első önálló kiállításának évében (1927), a *Vajdasági galéria* című könyvben egy karikatúrával mutatja őt be, Oláh Sándorral és Lenkei Jenő-

vel együtt ábrázolva, mint a szabadkai akadémiai művészeket, ezzel is kifejezve a kolléganője iránti tiszteletét. Ez a róla fennmaradt ritka portrék egyike, ugyanakkor egyik első példája annak az irányzatnak, amely csak valamivel később vált népszerűvé, amikor is az egyik művész a másiktól készített portrét.

A szabadkai csoportos kiállítások közül Geréb Klára rézkarcaival szerepelt az 1925 tavaszán a Polgári Kaszinóban megszervezett kiállításon, mellyel pénzt gyűjtöttek a háború idején kiégett szabadkai színház felújítására. A *Beograd Szállóban* 1927-ben három kisebb munkáját állította ki Rajković, Oláh, Balázs és Lenkei művei mellett. Az 1932 októberében, a Városháza előcsarnokában, dr. Jovan Milekić műgyűjtő által megszervezett *Bácskai művészek kiállításán* nem szerepelt, de részletes képzőművészeti kritikát közölt erről az eseményről a *Napló* hasábjain. A kiállítást követően alakult meg a Bácskai Művészek Egyesülete, melynek neve 1932. november 30-tól Vajdasági Képzőművészek Egyesülete lett, és amelynek dr. Jovan Milekić lett az elnöke, Petar Dobrović festő az alelnöke, és a többi név között ott találjuk Geréb Klára nevét is mint a választmány tagját.

Votaw Eszter, Geréb Klára leánya egyik levelében a következőt írta: „Édesanyám és édesapám a *Bácsmezei Napló* irodájában találkoztak, ahol anyám kisebb rajzokat és címsorokat készített a különböző cikkekhez.” Ennek az 1903-ban alapított szabadkai napilapnak 1908-tól Fenyves [Friedmann] Ferenc (1885–1935) volt a főszerkesztője. Ő lett a lap tulajdonosa 1910-ben, míg öccse, Fenyves Lajos (1889–1945) 1913-ban vált társtulajdonossá. A lap a két világháború közötti időszakban elérte a tizennyolcezer

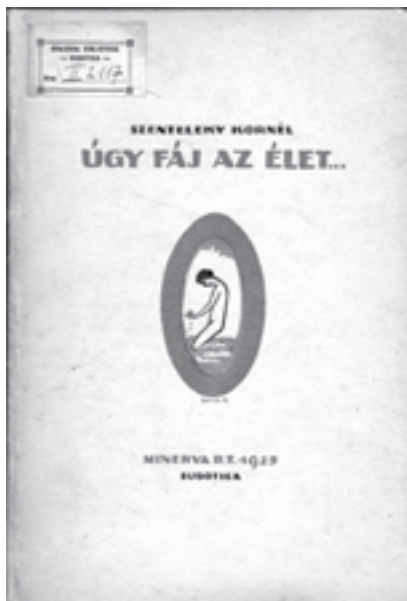
Geréb Klára által rajzolt záródísz Benedek Elek *Mesemondó esték* című könyvéből

példányszámot, 1929-től kezdve pedig *Napló* néven jelent meg. Demokratikus politikai nézeteket képviselt, és gazdag tartalmát a beszámolók, irodalmi írások, hirdetések, illusztrációk stb. adták. Többek között itt jelentek meg Kosztolányi Dezső és Csáth Géza – Fenyves iskolatársainak – írásai, míg 1926-tól kezdve a prágai akadémia okleveles grafikus, Balázs G. Árpád illusztrátorként

és karikaturistaként kapott itt munkát. A Fenyvesi fivérek, a lap és a nyomda tulajdonosai 1925-ben, a szerkesztőséggel együtt, átköltöztek Dömötör Miksa egykori bérpalotájába – amely épület ma a múzeumnak ad otthont –, és tulajdonosként itt laktak családjaikkal, illetve itt működött a Minerva nyomda is. A Fenyves fivéreknek, mint a Minerva Részvénytársaság tulajdonosainak, lapját tehát ebben a szecessziós épületben adták ki, illetve nyomtatták.

Fenyves Lajos 1927. május 30-án kötött házasságot Geréb Klárával. Leányuk, Eszter 1929. április 16-án született,⁷ fiuk, József István pedig 1931. június 6-án látta meg a napvilágot. Jakab Dezső tervezte 1928-ban az új otthonuk számára annak a kanapéjának a szövetmintáját, amelyet Geréb Klára és az édesanyja hímezték ki, és amely ma a Szabadkai Városi Múzeumban látható, abban az épületben, ahol a kanapé eredetileg is állt tulajdonosainál.⁸

A fasizmus egyre inkább előrenyomul. 1926 novemberében Mussolini győzedelmesen bevonult Rómába; Hitler antiszemitizmusa könyvében, az 1925-ben és 1926-ban megjelenő *Mein Kampf*-ban is olvasható volt. Németországban 1931-ben megalakult a szélsőjobboldali, náci párt, és a rákövetkező évben a választásokon a náci 230 mandátumot szereztek a német parlamentben, így a legnagyobb erővé váltak. 1933 januárjában Hitler lett a kancellár, és már áprilisban megkezdte a németországi zsidók zaklatását. 1933 júniusától a náci lett az egyedüli párt. A vihar egyre erősödött. Egyes művészek, akik átéltek az I. világháború retteneteseit, és érezték az újabb háború közeledését, saját eszközeikkel igyekeztek előrevetíteni az újabb tragédiát. Köztük volt Miloš Babić is, aki Újszegeden született, és 1922-ben optánsként került Szabadkára, ahol címkék rajzolásával, címfestéssel és más iparművészeti munkákkal foglalkozott, míg később Belgrádban komoly reklámgrafikus életművet hozott létre. Babić felesége, Sarina, zsidó volt, ami még inkább felerősítette a közelgő kataklizmára vonatkozó előérzetét. Babić az 1930 és 1937 között készült olajfestményeinek ciklusával egyértelműen az antimilitarizmusért szállt síkra. A ciklus legnagyobb festménye, amely *A sátán álma, avagy a háború víziója* címet viseli, egy férfiarcél körvonalát ábrázolja, a kép jobb széle felé fordulva. A profil több kisebb darabból áll, melyeket törött vonalak határolnak. Azon a részen, ahol a kisagy található, vagyis az egyensúlyérzék központja, egy 4,5 cm átmérőjű kör látható, kék és vörös részre osztva, az egyensúly ősi jin-jang szimbólumát formázva.⁹ Az expresszív futurista ciklust, melyben ez a jel

Szenteleky Kornél *Úgy fáj az élet* című, a szabadkai Minerva Rt. kiadásában 1925-ben megjelenő könyvének fedőlapját Geréb Klára tervezte (Szabadkai Városi Könyvtár)

többször is megjelenik, 1937-ben állították ki Szabadkán a Városháza előcsarnokában, és a kiállítás látogatói közt volt bizonyára Geréb Klára és családja is.

1938-ban, a kristályéjszaka idején Németországban megsemmisítettek és kiraboltak számos olyan kereskedést, melyek

tulajdonosai zsidók voltak, meggyalázták a zsidó temetőket, több zsinagógát felgyújtottak. A kristályéjszaka (*Kristallnacht*) nevet viselő pogrom, amely 1938. november 9-én éjjel zajlott Németország-szerte. Ekkor sok zsidót elfogtak és koncentrációs táborokba hurcolták őket. Balázs G. Árpád grafikusművész, Geréb Klára kollégája és a szabadkai *Bács megyei Napló*, majd *Napló* néven megjelenő napilap munkatársa, 1938-ban a zsidók üldözésével foglalkozó grafikai létrejöttének kiindulópontjai az említett események lehettek. A mostani, Geréb Klárának szentelt tárlaton is látható grafikák a *Kiűzöttek* (1938) és a *Zsidók* (1939) címet viselik.

A végső üldözés a holokauszt idején következett be. A „zsidó kérdés teljes és végleges megoldása Európában”, vagyis az európai zsidók fizikai megsemmisítése 1941 júliusában vette kezdetét. A számítások szerint a holokauszt idején öt-hat millió zsidó ölt meg. Négyezer szabadkai zsidónak a náci haláltáborokba történő deportálása 1944 májusában vette kezdetét, amikor előbb a szabadkai gettóban összegyűjtötték, majd június 16-án több menetben átszállították őket Auschwitzba, ahol a legnagyobb részük meghalt, valamint Strasshofba, ahonnan egy részüknek sikerült visszatérnie. Geréb Klárát, az édesanyját, a gyermekeit, valamint

Geréb Klára a párizsi Notre Dame székesegyházat ábrázoló grafikája 1926-ban keletkezett (Szabadkai Városi Múzeum)

Fenyves Ferenc özvegyét, Baruch Erzsébetet is ekkor vitték el Auschwitzba, ahonnan csak a gyerekeknek sikerült visszatérnie. A művész nő férjét, Fenyves Lajost, aki már korábban munkatáborba került, ugyancsak deportálták, de neki is sikerült visszatérnie, azonban röviddel ezután, 1945-ben meghalt. Glid Nándor (Szabadka, 1924 – Belgrád, 1997) akadémiai szobrászt, aki szabadkai zsidó családból származott, 1944 áprilisában munkaszolgálatra vitték, míg apját – Glid Ármint, akinek hentesüzlete volt a szabadkai Zsinagóga udvarában –, anyját, nővéreit és további rokonait Auschwitzba deportálták, ahonnan nem tértek vissza.¹⁰ *Holokaust* című grafikai mappája 1985/86-ban keletkezett, de szobrai legnagyobb részét is a holokaust és a háború ihlette, mint amilyenek közötti szobrai Mathausenben (1957), Dachauban (1965), Szabadkán (1967), Jeruzsálemben (1979), Kragujevacon (1980).

Geréb Klárát Auschwitzban végezték ki. Neve a Fenyves család sírboltján szerepel a szabadkai zsidó temetőben. Gyermekei és művészete túlélte őt. A Szabadkai Városi Múzeum tárlata első alkalommal mutatja be múzeumba került hagyatékának egészét, melynek kisebb része többször szerepelt múzeumi tárlatokon, pl. *Magyar képzőművészek alkotásai a Vajdaságban 1830–1930* című tárlaton 1973-ban, a Szabadkai Városi Múzeum állandó képzőművészeti tárlatán 1984–1987 között, az újvidéki Kortárs Művészeti Múzeum *Grafika a Vajdaságban 1900–1985* című tárlatán 1985-ben, *Az idő arcai – a Szabadkai Városi Múzeum Művészeti osztályának arcképei* című tárlaton 2010/2011-ben. Geréb Klára művészeti tevékenységének értéke és jelentősége vitathatatlan, életének családtörténeti vonatkozásai pedig szintén fontosak Szabadka számára. A mostani kiállítás szomorú aktualitásának köszönhetően viszont Geréb Klára zsidó közösséghez való tartozása is hangsúlyos teret kapott, amivel a szabadkai zsidóság, városfejlődési és művészettörténeti szempontból is jelentős szerepe egyenrangú a művészeti értékek és élet érzékeltetése mellett. ♦

Jegyzetek

¹ Steven J. Fennes: *The Life and Art of Klara Gereb 1897–1944*. Bloomington, 2014.

² A Magyar Képzőművészeti Egyetem hallgatói 1871-től a mai napig.

http://www.mke.hu/about/hallgatoi_adatbazis.php/t

³ Tantos János Szabadka egyik közkedvelt és tiszteletben levő rajztanára volt, ám nagyon keveset tudunk róla 2011-ig, amikor Aracs János és Aracs Jánosné Trischler Zsuzsanna, az alulírott múzeumi szakember kérésére, Budapestről el nem küldték életrajzi adatait, amit ezúton is köszönünk. Az általuk megküldött adatokból most a következőt adjuk közre: Tantos János Tolnán született, édes-

A kiállítás részlete (Hévér Miklós fotója)

apja Tantos József kovácsmester volt, édesanyja Schnábl Teréz. Testvérei közül Tantos Ferenc pap volt Kalocsán, a papnevelő intézet igazgatója, valamint a rózsafűzér gyár alapítója – a kalocsai asszonyoknak ő adott otthon végezhető (bedolgozó) munkát; Tantos József a szombathelyi huszárezred állatorvosa volt; dr. Tantos Gyula pap volt és ösztöndíjjal Rómában doktorált, majd Bajaszentivánon volt plébános, s végül 1952-ben kanonokként halt meg Kalocsán. Tantos János volt a legfiatalabb gyermek a családban, s a pesti képzőművészeti képzése után Szabadkára került, ahol 1911. július 22-én a Szt. Teréz-templomban Mamuzsich Rózsikát vette el feleségül. A Zentai út 6-ban laktak. Három gyermekük született: László (1912), Magdolna (1913), Ferenc (1916). Mamuzsich Rózsika 1920 februárjában spanyolnáthában nyolc nap alatt meghalt, három árva hagyva maga után. Tantos János nehezen dolgozta fel fiatal felesége elvesztését. 1921-ben újránősült és még egy fia született: Tantos Gyula. Tantos János 1925-ben bekövetkezett halála után második felesége nevelte fel gyermekeit. Elhalálozása alkalmával megemlékeztek róla a Szabadkán megjelenő *Bács megyei Napló*-ban (aminek főszerkesztője Geréb Klára

leendő sógora, Fenyves Ferenc volt) és a *Kalocsai Néplap*-ban (1925. február 28.).

⁴ A zsidók szabadkai letelepedésének (1755) 150. évfordulója alkalmából a szabadkai Zsidó Hitközség 1925-ben tartott jubileumi ünnepséget. Ebből az alkalomból Geréb Klára elkészítette az új oltárfüggöny tervezetét, amely a szabadkai zsidóság hetilapja, a *Szombat* ünnepi számában jelent meg (*Szombat*, I. évf. 20. és 21. szám, Szubotica, 1925. december 8., 48. oldal). A lapnak ugyanebben a számában a szabadkai zsidó közösség jeles tagjai közt bemutatták a közösségből származó művészeket is – Geréb Klára mellett Telcs Ede (1872–1948) szobrászt, Sinkó Spitzer Boriska iparművésznőt és Fischer Marcell (1880–?) festőt is.

⁵ Ninkov K. Olga: Az 1904-ben induló *Bácsország* címlapjának tervezője: Aczél Henrik, In: *Bácsország*, 2012/3 (62.)

⁶ Balázs G. Árpádról és műveiről bővebben: Baranyi Anna, *Balázs G. Árpád*. Szabadkai Városi Múzeum 1987; Ninkov K. Olga: Aktivista párhuzamok. In: Ninkov K. Olga, *Farkasok és angyalok*. Életjel, Szabadka 2009, 43–63.

⁷ Votaw született Fenyves Eszter 2012-ben hunyt el Amerikában. A szabadkai zsinagóga helyreál-

Balázs G. Árpád *Zsidók* című grafikája 1939-ből (Szabadkai Városi Múzeum)

Geréb Klára szobabelsőt ábrázoló grafikája (Szabadkai Városi Múzeum)

lításának egyik harcosa volt. Végakarata szerint a gyászoló a WMF (The World Monuments Fund) számlájára fizettek be adományokat a szabadkai zsinagógát támogatandó. Most, amikor a zsinagóga főhomlokzatát felújítják a WMF támogatásával, akkor ezeket a pénzeket is felhasználják.

⁸ Maga az épület 1906-ban épült Vágó József és László pesti építész testvérpár tervei alapján, akik úgyszintén zsidók voltak, Dömötör Miksa szabadkai gyermekorvos számára. A Fenyves család 1925-ben vásárolta meg az épületet. Az épület tervrajza a kiállítás idején a Szabadkai Történelmi Levéltár jóvoltából látható a tárlaton, mint ahogy a Geréb-ház tervrajza is.

⁹ Miloš Babić ciklusának ikonográfiájáról bővebben: Ninkov K. Olga, *Aktivistá párhuzamok*. In: Ninkov K. Olga, *Farkasok és angyalok*. Életjel, Szabadka 2009., 64–94.

¹⁰ Glid Nándor Szabadkán végezte az elemi iskolát és a gimnázium három osztályát (1932–1940), majd kitanulta a kőfaragó-betűfaragó mesterséget (1940–1943). A belgrádi Iparművészeti Iskolában tanult (1945–1948), majd a belgrádi Egyetem Iparművészeti Kara szobrászati szakán szerzett oklevelet (1951). A Belgrádi Egyetem Iparművészeti Karán a szobrászat tanára (1975), docense, rendes tanára (1981), a belgrádi Művészeti Egyetem rektora (1985–1989). Retrospektív tárlatát Baranyi Anna rendezte meg a Szabadkai Városi Múzeumban 1990-ben. A róla szóló legújabb, 2013-ban megjelenő monográfia szerzője Irina Subotić.

Balázs G. Árpád rajzai a szabadkai képzőművészekről, s köztük Geréb Kláráról is, 1927-ben jelent meg Szabadkán a Vajdasági Galéria című kiadványban

K Ö N Y V E S P O L C

Monográfia terjedelmű könyv a kishegyesi önkéntes tűzoltóság történetéről

Virág Gábor: A Flórián-rend vitézei

Újvidék, Forum Könyvkiadó (2014)

Flórián védőszent mélyseges tisztelete mellett olyan jelentős mozgalom alakult ki a történelem során, amely mindmáig megvan csaknem az egész világon, de főként Európában. Ez a mozgalom a tűzoltók közössége. Nem véletlenül alakult ki a fontos humánus szerep, hiszen a tűzoltók minden korban önfeláldozó magatartásukkal nyerték el a bajbajutottak bizalmát, ami mindenkor hálát eredményezett számukra. A tűzoltók tisztelt és megbecsült tagjai ma is az emberi közösségeknek. A természeti erők megsemmisítő csapásai mindenkor fenyegetnek. Ennek elhárítására készültek fel az említett emberi közösségek. A tűzvédsz a legrettenetesebb elemi csapás. Még a gondolata is borzalmat vált ki, ám a félelemben, ha ott van egy állandó szervezett csoport a védekezésre, akkor a remény bizalmat szül a katasztrófa elkerülésére, megfékezésére.

Virág Gábor avatott helytörténet-kutató, kiemelkedő közíró, aki ezúttal a bácskai Kishegyes tűzoltóságának történetét göngyölytette fel. Olvasmányos, szakszerű formában, tudományos eszközökkel megírt, konkrét történetet tett le az asztalra. Ezúttal a 140 éves múltra visszatekintő „hegyesi” testület kapcsán megfogalmazott mottót közvetíti a jövő nemzedékének. Éppen ez a jelmondat vezeti be ennek az összetartó testületnek, a „karnak” az elhivatottságát, miszerint idézi a Flórián legendáját tolmácsoló tűzoltó vezető szavait: „Mi virrasztunk, és ha kell, önfeláldozóan sietünk a bajbajutott emberek segítségére...”

Történelmi visszapillantásban szemlélteti a régmúltat, egészen az ókortól indulva, minthogy már akkor „előírták” a tűz elleni fellépést. Kiderül az is, hogy a Római Birodalom élen járt a tűz elleni védekezésben, így az akkori egységekhez köthető a tűzoltóság újabb kori története. (A feldolgozásnak ez a része újdonság a számunkra ismeretes, környékünkön eddig megjelent tűzoltó-monográfiákhoz viszonyítva, ugyanis a szakterület őstörténetét azok nem tartalmazzák.) Figyelemre méltó, hogyan rögzíti a szerző a magyarság ide vonatkozó szerveződését. I. István király már szigorú törvényt adott ki a tűzvédsz megakadályozására. A történelmi folytatás, pontos adatokkal alátámasztva, részletesen került feldolgozásra, ami a hitelesség értékét adja. Az évszázadokon át vezető leírás teljes képet tár az olvasó elé, egyben a dicső múltat örökíti meg.

Ilyen alapos általános történelmi vázolás után tér rá szerzőnk a kishegyesi tűzoltóság történetére, az első részben A kezdetektől 1918-ig. A leírtak szerint a bajai közgyűlés 1774-beli szabályzata alapján Hegyesen is megtörténik a tűzvédelmi intézkedés. Ez a rész szinte a történelmi regény olvasmányélményét nyújtja a legigényesebb olvasónak is. A konkrét esetek dokumentált közlése a nyelvésztanár szerző kifinomult íráskészségéről tanúskodik, amint a tárgyalta kor társadalmi viszonyait mutatja a tűzvédelem tükrében. Bizonyítja, hogy „a hegyesi tűzoltótestület megalakításának döntő lökést adott az 1870-es évek elején történt katasztrófális tűzvédsz”. Ennek hatására az 1874. május 18-án tartott közgyűlés megállapítja, hogy az alakulóféltben levő karnak már 133 tagja van.

Ezt a fejezetet gazdag dokumentum- és képanyag teszi szemléletessé. Itt találkozunk a testület közösségi szerepével a művelődés, a sport és a közügyek terén. A díszegyenruhás tűzoltók zenekara, műkedvelő csoportja, tekecsapata elismerésnek örvendett a környéken. A tűzoltó a helység büszkesége volt, ami nemcsak tekintélyt, hanem kitüntetést is jelentett – állapítja meg a nosztalgizáló. A fejezetet részletes jegyzék zárja a felhasznált irodalomról, ami lehetőséget nyújt a bővebb információszerezés érdekében.

A töretlen haladás a korral mintha a kutatást homályos időszakba térítené a tűzoltótestület 1941 és 1944 közötti irattári anyagát illetően. Erről a rendszerváltási időszakra ugyanis nincs dokumentáció, mintha feledésbe akarták volna taszítani. Szerencsére az élő emlékezet az utolsó pillanatban felfedte a bizonyítékokat. A gyakorolt kutató tartotta magát ahhoz az elvhez, miszerint hiteles adatnak az számít, ami írásban vagy tárggyal bizonyítható. Akadt ugyanis olyan vezető tűzoltó, aki átadta féltve őrzött feljegyzéseit, és mint élő részese a testület akkori működésének, értékes adatokkal szolgálta a készülő monográfia adattárát. A bőséges fényképanyag mellett teljes névsorok mentik ennek a homályos időszaknak a tartalmát.

Az előző korok küzdelmes jellegéhez viszonyítva az 1944-től napjainkig címet viselő rész aránylag zökkenőmentes feldolgozárról árulkodik. Teljes dokumentáció alapján, az érdekfeszítő, gördülékeny szöveg megőrökíti a testület igazi felvirágzását. A szerző bölcsességére vall, hogy nem politizál, inkább tényeket közöl, nem mellőzve a testület nemzeti hovatartozását és érdemeit, főleg a művelődésben és a sportban. Nem kerülhette meg a kisebbségi körülményeket, mert az önazonossági tudat fenntartása sokban döntő hatása volt a tradíció megőrzésében.

Hosszú névsorok, jegyzőkönyvek kerülnek közkézre, mintegy bizonyítékkal a dicső múlt érdemes résztvevőinek multhatatlan érdemeire. Voltak nevezetes tűzoltók, vezetők, parancsnokok, elnökök, akikről nem feledkezhet meg a krónika. Ilyen kiemelkedő parancsnok volt – többek között – Maronka Károly (1940–1991), akinek a nevét viseli ma a kishegyesi tűzoltótestület.

Nem tértem ki a testület lényeges beavatkozásaira, a nagyobb tüzesetekre, a gyakorlatokra, a versenyekre, az utánpótlás nevelésre. Mindezt meghagytuk, amiért még inkább érdemes lesz elolvasni ezt a ritkaságnak számító művet.

Vigh Rudolf

Így éltek a szabadkai zsidók

I. rész¹

1876–1883

Kutna M. L.² emlékére, aki hűségesen ellenállt mindenféle újító törekvésnek.
Fakadjon áldás emlékéből!

Negyela László Márk, Szabadka

A szabadkai zsidók hétköznapijai

Az 1870-es évek második felében járunk, amikor még a nagy zsinagógáról nem is gondolkodnak a szabadkai zsidók. Zsinagógájuk és a rituális élet színhelyei a városi liget egyik mellékközeiben, a Magyar utcában találhatók. 1867-ben összeül a Zsidó Kongresszus, melyen a szabadkai küldött, Halbrohr Mór kongresszusi – a kor írása szerint: kongresusi – lesz. Ezzel pedig megpecsételődik az egész szabadkai közösség sorsa, így válik Szabadka neológ (ha úgy tetszik: újító, reformer) hitközséggé. Persze ez nem ment egyik napról a másikra. Sőt azt sem mondhatjuk, hogy gördülékeny volt a magyarosodás. Történik mindez pedig Szabadkán, a régi városházával, amikor még csak arról cikkeznek, hogy majd kikövezik a nagyobb utcákat. 1878-ban a gimnázium épületén belül telefonkapcsolatot létesítenek. Chobot Ferencz tanár arról álmodott, hogy ez az összeköttetés Szabadka és Szeged között is megvalósulhatna. 1879-ben 100 kilogramm búzáért 9 forint 70 krajcárt kért el a szabadkai kereskedő.³ 1883 a tiszaszlári bűnper éve.

Hitközség (székházi események)

„Az izraelita pünkösöd első napján menydörgött a rabbi szent beszédében, s korbolt a hiveit, miért gsettelnek⁴ szombaton és ünnepeken is, miért nem tartják zárva üzleteiket”⁵ – tudósít a Szabadkai Közlöny. A tudósítás nem felejt el hozzátenni, hogy a rabbi az ünnep alkalmából a hitközséghez tartozó fiúgyermeket kikérte az iskolából, de saját lányait elküldte tanulni, ezzel pedig annyi a példamuta-

tásnak. A hírlapíró bizonyára nem tudta, hogy a zsinagógai i.tentisztelet csak a férfiaknak kötelező.

A VII. izraelita községkerület⁶ 1879. április 30-án Szabadkán tartja éves közgyűlését, melynek egyik fő témája Handelsmann Leo pere. A tanító a Hitközséggel pereskedett, mert szerinte őt megilleti elmaradt bérének kifizetése. A Hitközséget 150 forintra perelte, viszont volt neki egy nyilatkozata, miszerint minden végkielégítésről lemond, ha őt a városi tanács közös iskolai tanítóvá

Kulinyi Manó fűszerkereskedő hirdetése – Szabadka és Vidéke, 1877. 04. 26.

kinevezi. A községkerület képviselői úgy döntenek, hogy lévén Handelsmann idős és szegény, ezért egyszeri, 150 forintos kifizetés illeti meg őt.

1880 decemberében 50 hitközségi tag fellázad, mert szerintük magas a hitközségi adó. A csoport tagjai Geiger A. Mór irodájában tanácskoztak, s elhatározták, hogy a pesti központi irodától egy bizottság felállítását kérik a szabadkai hitközség pénzügyeinek kivizsgálására és az előjáróság felfüggesztésére.

„Sok év óta tehát hiven megmaradt a traditio és így az idén is kedden este az összes zsidó polgártársainknál estélyek

Vajon milyen volt a szabadkai zsidóság élete? Mit csináltak, gondoltak, írtak? Megannyi számos kérdés az egykor jelentős közösségről és annak tagjairól.

tartotta, hol tánc, zene és ének mellett reggelig mulattak”⁷ – tudósítja a purimi ünnepséget a Bácskai Ellenőr 1881 márciusában. A cikk megjegyzi, hogy az ünnepségen március 15-e tiszteletére is mondtak pohárköszöntőt.

Koch Salamon hitközségi elnök megérett a visszavonulásra. Gondolhatjuk ezt az 1881-ben fel-felbukkanó nyilvános támadásokat olvasva. Talán a legnagyobb visszhangot az az ügy váltotta ki, amikor 1881 júniusában az elnök összehívja a hitközség választmányát, és a Mukits-féle párt mellett korteskedik. Az ügy odáig jut, hogy végül a rabbi is kénytelen felszólalni, és a hazafiság mellett állást foglalni. Persze vannak tagok és hitközségi testületek, akik védelmükbe veszik a 13 éve regnáló elnököt.

A budapesti Egyenlőség hetilaphoz is eljut a zsinagógai botrány híre. 1883-ban Sávuot⁸ ünnepén Koch Salamon hitközségi elnök egy idegen kántorral állít be. Noha a közösség meg van elégedve a saját kántorával, Kochhal nem ápolnak jó viszonyt, ezért gondolja az elnök, hogy öntörvényűen leváltja a régi kántort. Persze a szabadkaiak nem nézik jó szemmel az elnök önálló cselekvését, a zsinagógában szóváltásra kerül a sor. Hiába próbálja a rabbi csendesíteni őket, kénytelenek voltak rendőrt hívatni. A rendőrség a békesség megőrzése érdekében másnap is jelen volt a zsinagógai szertartáson.

Nőegylet

1876-ban 100 forintot gyűjt össze az Izraelita Nőegylet a budapesti és vidéki árvízkarosultak javára. Alaptőkéjük emelésére 1877 márciusában jótékonyági táncvigadalmat szerveznek. 1879-ben is erre a célra gyűjtenek. A jegy ára elővetelben 1 forint 20 krajcár, karzatra 2 forint. Halbrohr Salamonné, Taussig

„Az idők változnak. Egy zsidó kérdeztetvén a társaságban, hogy mit tart a jelen prófétáiról, mire azt felelé: – Istenem, mennyire megváltoztak az idők: Saul szamarat ment keresni és prófétát talált; manap prófétákat keresünk és szamarakat találunk.” Szabadka és vidéke, 1877. 11. 16., p. 3.

Van szerencsénk a t. cz. közönség tudomá-
sára adni, miszerint Weisz Mihály ur, ki intéze-
tünket évek során át képviselte, ezen állásáról le-
mondott, minek folytán

szabadkai főügynökségünket

TAUSSIG és ZIFFER

cégnek adtuk át, kikhez biztosítottaink s új biztosítást
fogantatósítani szándékoznak fordulni szíveskedjenek.

Budapest, 1879. június.

„AZ ANKER“

Élet és járadék biztosító társaság magyarországi vezetőügynökség.

Hivatkozással a fenti hirdetményre van sze-
rencsénk mindazoknak, kik életüket halálesetre —
vagy gyermekeiket életre biztosítani óhajtják,
szolgálatainkat a megfelelő bevallások átvételére,
valamint idevonatkozó felvilágosítások nyújtására
tisztellel felajánlani.

Szabadka, 1879. június hóban.

TAUSSIG és ZIFFER.

Taussig és Ziffer reklámja a Szabadkai Közlönyben, 1879. 06. 15.

Dávidné és többen pénzadományokat, míg dr. Spitzer Mórné 1 doboz piperecikket, Schlesinger Sándorné vizitkártya-kosarat ajánl fel a tombolára. „A jótékony cél, no de meg maga a mulathatás, a tánc is, sokakat vont a megjelenésre, s mondhatni, hogy az egész rendezés dicséretére vált az egyeslet nemes keblű tagjainak”⁹ – tudósít a Szabadkai Közlöny. A hajnalig tartó, jótékony célú multság mérlege: bevétel: 944 forint 90 krajcár, kiadás: 362 forint 12 krajcár. Tiszta jövedelem: 582 forint 78 krajcár. A táncvígadalomban kisorsolt nyeremények között volt ezüst gyümölcstartó, ezüst aranyozott pénztárca, dohány és szivarállvány, illatszertartó és egyebek. Amennyiben nem jelentkeztek értük, akkor a tárgyak a Nőegylet tulajdonává váltak.

Dr. Landauer Adolf ügyvéd 1880 januárjában 20 forintot adományoz a Nőegylet alapítókéjének emelésére. A Nőegylet február 28-án saját szegényeinek táncmultságot szervezett. A bálanya Geiger Mária úrnő lett. Márciusban a

purimi bált a Pest városához címzett szálló nagytermében rendezték meg. Újságírói kritika érte az ifjúságot, hogy nem voltak elég előzékenyek. A Nőegylet decemberben úgy döntött, hogy 200 forintot oszt szét a szegények között.

1881 februárjában újra az Izraelita Nőegylet báljától volt hangos a Pest Szálló nagyterme. Az ablakokat fehér és rózsaszínű függönyökkel díszítették, és díszvilágítás is volt, a karzaton az előkelő családok nőtagjai voltak. A vigadalom reggel 6-ig tartott. Áprilisban pászka ünnepére készülve a szegényeknek pénzt osztanak, a Hitközség maceszliszttel segíti a rászorulókat.

Hétköznapi élet

1876-ban a Szabadkai Közlönyben jelent meg Székely Simon reklámja. A könyv-, papír- és írószer-kereskedése az Oskola téren, a főgimnáziummal és törvényszékel szembeni Geiger Adolf-féle házban volt. Júliusban a gimnázium épületében levő Bauer-féle boltba, majd novemberben

a Városháza alatt levő Kunetz testvérek kereskedésébe is betörnek. Landauer Lipót mérlegeket árult dr. Schlesiner Simon Széchenyi téri háza üzletében. Schosberger ügyvéd októberben Szabadkán telepedik le, és saját irodát nyit a sétatéri Milkó-házban. Oblath Leo kölcsönkönyvtárat üzemeltet Palicson és Szabadkán. A szabadkai üzletében 25 forintért kapható Deák arcképe. Márciustól dr. Fischer Lajos volt a Szabadkai Közlöny szerkesztője.

1879 januárjában Böhm Sándor fér-fiszabó házat adott ki. Márciustól már itt található Fröhlich Hermann férfitöltő-raktára is. Presburger Fülöp szabadkai lakost februárban megállította egy ismeretlen katolikus pap és 3 forintot adott neki, mert gyónt nála valaki, akinek a lelkét nyomta a tartozás. Presburger végül a gyónási titoktartás miatt nem tudta meg ki volt ez a lelkiismeretes bűnbánó. Míg Presburger pénzt kapott, addig Szabadka másik felében Körpel Ignátz boltjában tolvajok jártak és egy egyéves borjútól, valamint 70 font marhahústól szabadították meg a hentest. Áprilisban a főtéri Weisz Mihály-féle üzletben vászon, posztó, divatáru végkiárúsítása zajlott. A Szieger-féle házban Hoffman Mihály kárpitosüzletet nyitott, miután 8 évig Berlinben, Párizsban, Londonban és Bécsben tapasztalatokat szerzett. Panasz érkezett Klein Lipót, Eugler Ignátz, Geiger Gáspár és társaik ellen, mert április 7-én a piacon rendetlenkedtek, és a veszeke-dés közben egymás sátrait feldöntötték.

A Szabadkai Ellenőr 1880 januárjában közölte a hírt, mely szerint Reiner Fülöp és Grünfeld Mór kereskedők „bécsi sors-húzáson” ötvenezer forintot nyertek.¹⁰ A nyertes szelvényt Blau Simon nagykereskedőnél vásárolták. Deuts Jakab kereskedelmi tanár szeptemberben indítja könyvelési tanfolyamát. Weisz Mátyás 6. köri lakos istállója december 7-én este kigyullad és leég. A Szabadkai Ellenőr 1880-as számaiban Blau Géza írásai jelen-

Dr. GEIGER MÓR
orvostudor
tudatja a t. közönséggel,
hogy itt Szabadkán le-
telepedett.
Lakása: Markovits-féle házban,
buzapiarozon.

Geiger Mór tudatja, hogy letelepedik Szabadkán – Szabadkai Közlöny, 1879. 10. 19.

nek meg: beszámoló Arany Jánosnál tett látogatásáról, valamint leírja fürdői élményeit is. Handelsmann József a felvidéki magyarosodásról, a szabadkai népiskolák értesítőjéről, antiszemita mozgalomról, polgári házasságról és a népnevelésről ír tárcáiban. Breuer István fogatot közlekedtet Szabadka és Palics között, kisebb csomagok szállítását is vállalja. Dr. Wilhelm Adolf szegvári orvos 1880 októberében letelepedik Szabadkán. Lakása 1883-tól Váli Béla Deák utcai házában található. Milkó Izidornak Mindenütt és sehol címmel jelenik meg Budapesten könyve, Aigner Lajos kiadójában. A könyv hírlapi írások válogatását tartalmazza. '79-ben még arról cikkeztek, hogy városunk szülötte, Lászlóffy Wenczel Mór a szabadkai színházban lép fel. Egy év sem telik el, s a hírlap arról tudósít, hogy színészi pályáját otthagynva apja üzletét veszi át Szabadkán. Spitzer Bernát honvédezred-orvos az általános sebkezelésről és a bőrbajok alkalmazásáról tart előadást a téma iránt érdeklődőknek. Az olvasói rovatban egy ismeretlen „jóakarató” figyelmezteti a közvéleményt, hogy Wilhelm János pesti és bécsi utazónak adja ki magát és cipőivel házal. Természetesen nem marad el a reagálás sem: Wilhelm kikéri a fenti vádakát és kijelenti, hogy ő nem házal, hiszen csak előkelő vevőkhöz megy házhoz.

Fuchs Ferenc postaszolga a Bácskai Ellenőr 1881. augusztus 7-ei számában köszöntet mond dr. Singer Sándor orvosnak, hogy őt betegségéből kigyógyította.

1883 áprilisában Groszman Margit táncoktatást indít a Hungária szálló nagytermében. Májusban Berger helyi lakosnak engedélyezték az emésztőgödrök légszivattyús tisztítását.

Az Eötvös utcában¹¹ 1881-ben épül fel Kunetz Mór bérháza. Wágner Nándor építész két terve közül a neoreneszánsz stílusú készült el. A homlokzat szimmetrikus, kocsí- és gyalogos bejáróval, emeleti erkélyekkel. A főkapu közepén álló ablak előtti kovácsoltvas túlélve a történelem viharait, ma is eredeti: felső részében egy Dávid-csillag található, melynek közepén egy korona van, ami a tulajdonos KM monogramján nyugszik. A korona amúgy a zsidó síremlékek egyik elterjedt szimbóluma, ott tudásra, előkelő származásra utal. A Talmud szerint: „három korona van: a Tóra koronája, a papság koronája és a királyi korona. Ám a jó hír koronája valamennyit fölülmúlja.”¹² Kunetz szabadkai tevékenységét vegyeskereskedéssel kezdte a XIX. szá-

1881 – az építés éve a Kunetz-ház kapuján; a szerző felvétele

zad elején. Palicson rövidáru-kereskedést nyitott, majd egy biztosítótársaság szabadkai fiókjának volt az igazgatója. 1890-ben a cégjegyzékbe úgy iktatják be, mint egy magánbank és egy pénzváltó tulajdonosát. 1888–1890 és 1881–1894 között a Hitközség, majd a Chevra¹³ elnöke. Kunetz azzal büszkélkedett, hogy ő volt az első szabadkai, akinek wertheim záras széfeje volt, amelyet természetesen bérelni is lehetett. A ház földszintjén két üzlethelyiség kapott helyet. A szárazkapu közepén, a két üzlethelyiség között található. Innen egyenesen az udvarba, vagy az oldalon elhelyezett lépcsőházon át az emeletre lehetett jutni. Pontosan nem lehet tudni, hogy eredetileg egy, az egész emeletre kiterjedő, vagy 2 darab 3 szobás lakás kapott-e helyet az emeleten.

Mellesleg Kunetz körül élénk vita folyt. A közigazgatási bizottság ülésén, 1880 februárjában szó esik arról, hogy Kunetz Mórnak nincs iparjoga, és hogy zug-zálogkereskedést üzemeltet, ahol uzsorát számol fel. Kunetz visszautasítja a vádakát, valamint leszögezi, hogy nem uzsorát, csak a zálogban levő tárgyak utáni kezelési költségeket: a tisztítás, szellőztetés költségeit számolta fel.

Sziklai (Steinfeld) Soma ügyvéd azzal hívta fel magára a figyelmet, hogy 1876-ban Széchenyi-ellenes epigrammát írt. A Bácskai Ellenőr 1881-ben Don Carlos aláírásával közöl egy gúnyos hangvételű tárcát, mely szerint: „Dr. Sziklai Soma nagyreményű ügyvédjelölt, lángeszű műfordító, korszakotalkotó színházi műtész, városunk legnagyobb fiatal óriása. (...) Dr. Sziklai (Steinfeld) Soma (rhinoceros szarvorrú) a négylábuak azon osztályába tartozik, melyek kiválólag zöldszéggel táplálkoznak, bőrök oly vastag, hogy semminemű érzés (még a szemérem vagy szégyen sem) azon körösztiül nem hatol, tulajdonságai közé tartozik a szemtelen tolakodás és a higvelejűség. Lakik szárazon és vízen, mindenütt a hol hívó bolondokra talál, kik

ostobaságait meghallgatják.”¹⁴ Szikali ügyvédi irodáját 1883 januárjában a Kazinczy utcában¹⁵, Holzer házában nyitotta meg, fél év sem telik bele és Holzert birtokháborítással vádolja.

1881 októberében dr. Milkó Leopold (Lipót) 32 évi működés után lemond kórházi főorvosi állásáról. Decemberben Berger Gábor felszereléssel együtt árulja fűszer- és rövidáruüzletét.

Weisz Ignác a pesti gyermekkórház volt alorvosa 1879-ben Szabadkán telepedik le. Gyorsan „sztárorvossá” válik, a szabadkaiak gyakran köszönik meg neki nyilvánosan, hogy meggyógyította őket: 2 öngyilkos tanonc gyomrát mosta ki, vagy pl. Háhn Sarolta zsírdaganatát

Kapurészlet a Kunetz-házon: Kunetz Mór monogramja; a szerző felvétele

távolította el. Már letelepedésekor „vilanygyógymódot” is alkalmaz. Lakása a Mukits Aurél-féle házban található. 1883-ban Szűsz Ede Torontál megyei nagykereskedő lányát, Rózát jegyzi el.

1883 novemberében Lów Max kereskedő egy pisztolyt ad el Péics Tukulyac Józsefnek. A vevő a fiával visszaküldi az árut, mondván, hogy az nem működik. Lów bizonyítani akarja, hogy működőképes – és mivel nem tudja, hogy golyó volt már benne – a bemutatóval megsebesíti Péics fiát.

Oktatás

1879-ben dőcögve megy a héber tantárgyak tanítása. A polgári iskola növendékeit Kutna rabbinak kellene oktatnia, de a főrabbit nem bízta meg a városvezetés, sőt el is veti Kutna kérését, hogy tiszteletdíjat kapjon munkájáért. A város így kinevezi Winternitzet. Ezzel pedig a kongresszusi törvényeket nem tartják tiszteletben, mely kimondja, hogy csak rabbi lehet hitoktató. Azért is fontos az ügy mielőbbi megoldása, mert az iskola 60%-a zsidó vallású. Márciusban már a hitközségi iskola is terítéken van. Zugiskoláról beszélnek, ahol nem megfelelő a tanítás. A tárca megjelenésére a tanfelügyelő is érdeklődést mutat az ügy iránt és látogatást tesz. Igaz, hogy a tanszerek

hiányosak, az egyik tanítónak nincs megfelelő képzése, és az is hátrány, hogy a tantermek üvegajtóval vannak elválasztva. De megállapítja, hogy a magyar nyelvet megfelelő módon oktatják. Weisz tanítónak van oklevele, a másik fél évet kap, hogy megszerezze. A cikkíró ügybuzgalmából megtudhatjuk, hogy a IV. és V. osztály óratervei a következők voltak: heti 2 óra hit és erkölcsstan: biblia és héber nyelv 7 órában, zsoltárok 1,5, héber olvasás 1, anyanyelv 4, olvasás-írás 3, számtan 4, történelem 2, természetrajz 1, természettan 1, földrajz 2, német nyelv 2,5 órában. Összesen 31 óra, amibe nem számítják bele a rajzórát. A heti 10 óra vallási tárgy a király által szentesített kongresszusi törvényekkel összhangban történik. A cikkíró megnyugszik, hogy az általa látott nádpálcát nem használják, csak megfélemlítésre szolgál.

Magyarosodás

1877 augusztusában a zsinagógában is megünnepelték Ferenc József születésnapját. A Szabadka és Vidéke tudósítójának nem volt meglepő, hogy Kutna főrabbi hazafias beszédet mondott, ahogy az sem, hogy áldást adott a királyra, a házra és a városra. Sokkal inkább azon lepődtek meg, hogy Kutna magyarul prédikált. A tudósítás szerint a rabbi magyar szavain nem sokáig elmélkedtek, mert a szertartás végén felhangzó osztrák himnuszra egyből magukhoz tértek és el is veszítették meghatódottságukat. Lehet, hogy ezért nem maradt meg a szabadkaiak emlékében a főrabbi ékes magyar szólása, és a

Szabadka, Strossmayer utca 20. – az egykori Kunetz-ház kapuja; a szerző felvétele

közlemékezet ezért véli úgy, hogy a ráv¹⁶ nem beszélt magyarul.

A szabadkai zsidóság magyarosodása nem ment könnyen. A Bácskai Ellenőr 1881 márciusában közli, hogy a hitközségben és a szentegyletben is mozgalom indult a magyarosodás érdekében. *„Ideje is már egyszer, hogy zsidó polgártársaink azt az istentelen csuf »jader« féle nyelvet kiküszöböljék.»*¹⁷

A Szabadkai Ellenőr tudatja, hogy belügyminiszteri engedéllyel Silbeberg Mór a saját és kiskorú gyerekei nevét Sziklaira magyarosította (1880). 1881 decemberétől Nimsgern Antalt és családját Vasvárinak hívják. De így lesz Spitzer Fülöp ügyvédből Szilasi, a szapanöntő Geiger Salamonból Geréb vagy Heppből Hidasi.

Türelmetlenség, antiszemitizmus – asszimiláció, recepció

Riadalom tör ki 1881 februárjában Szabadkán, hogy a barátok a gőzfürdő mellett telket aprópénzért eladták. Azután csillapodtak a kedélyek, amikor kiderül, hogy tisztességes áron kelt el a telek, és azt egy díszes palotával építik be.

1883-ban tárgyalják a tiszaeszlári bűnpert. Az ország számos pontján antiszemita kilengésekre kerül sor. Szabadka viszonylag békésen heveri ki ezeket a hónapokat. A Bácskai Ellenőr augusztusban Zsidóellenes zavargások címmel tudósít. A hírből kiderül, hogy ismeretlen tettesek az egyik szabadkai ház falára „*üsd a zsidót*” mondatot írták.¹⁸ Az esetnek sem megtorlása, sem folytatása nem lett. Azután tárca jelenik meg arról, hogy a recepció előtti időkben a zsidóság el volt nyomva, és gyermekeiket nem a társadalom hasznára nevelték fel, hanem abban a hitben, hogy őket elnyomják. *„A zsidó józan, nem dorbézol, nem kocsmáz, nem pazarolja el szerzett vagyonát”* - vélekedik a tárcaíró.¹⁹ Majd hozzáteszi, hogy az a közösség vallásosságra nevelte saját utódait. Nem szabad kollektivizálni, a bajt és forrását meg kell nevezni. A zsidó kérdést pedig hagyni kell, és segíteni kell az asszimilációjukat. Viszont a zsidóságnak is kötelessége az asszimiláció felé lépnie. Azután októberben jön egy gakovói hír: egy ottani zsidó család katolikusként keresztelkedett át. Hogy bújtatott reklámról lehet-e szó, és egyáltalán egy helyi lapban mit keres egy ilyen semmitmondó hír, ez már kifürkészhetetlen az utókor számára. Majd novemberben újra téma a Zsidókérdés, mely azt taglalja,

hogy komoly társadalmi visszhangja és érdeklődése van a témának.²⁰ A cikk írója megjegyzi, hogy a zsidósággal szembeni gyűlölet növekszik, és már semmi alapja nincs a valósággal. Erre a zsidóság radikálisan reagál és minden megnyilvánulást antiszemita jelzővel bélyegez. Az egyik témakör a gazdaság: egyesek azt állítják, hogy a zsidóság nagy tőkével rendelkezik. A valóságban az ő ingóságuk az alapanyagokban van. A zsidóságtól tanulni kell, és a munkába erőt és pénzt befektetni, hogy gyümölcsöző legyen. Amikor valaki egy uzsorásba botlik, akkor nem veszi észre, hogy a keresztények között sem mindenki makulátlan, van közöttük is uzsorás. De vannak olyanok is, akik nem tudnak belenyugodni abba, hogy velük együtt a zsidók is politizálhatnak. Viszont a francia forradalom óta a politika nem csak az arisztokraták kiváltásáért. És van, akinek egyénileg, személyre szabott problémája az, ha valaki zsidó vallású. Az intelligens réteg viszont azt kívánja, hogy a honi zsidóság „*mind szívében, mind nyelvén magyar legyen.*”²¹

Nekrológok

*„A mult héten az enyészet angyala ugyancsak megkivánta a maga áldozatait polgártársaink köréből.”*²²

A (szabadkai) hírlapok egyik érdekes mozzanatai a nekrológok. A mai, gyászkeretes hirdetésekkel ellentétben a korabeli sajtó a helyi híreknél közli.

Dr. Schlesinger Simon özvegye a Szabadkai Közlöny Nyílt-tér rovatában köszöni meg a honvéd zászlóaljnak, Kutna Mór főrabbinak és az izraelita szentegyletnek, hogy néhai férje temetésén megjelentek és közreműködtek. Dr. Schlesinger Simon, a magyar királyi negyedik honvéddal zászlósorvos 1848-as honvédorvos volt. *„Halála nejjén, gyermekein, s mindkét ágon levő rokonain kívül mindazokra is fájdalmasan hatott”*,²³ akik őt előtte ismerték és tisztelték.

Szigeti Sándorné, született Frölich Jozefa 1877. április 30-án, 26. életében, hosszas betegség után halt meg. A nekrológ megjegyzi, hogy *„Szigeti Sándor az elhunyt férje. Özvegy Frölich Józsefné az elhunyt anyja”*.²⁴ *„Béke és szeretet lengje körül porait”* – kívánja a Szabadka és Vidéke elhunyt Milkó Vilmos gyártulajdonosnak, aki tevékeny élete 68. évében, rövid betegség után hunyt el.²⁵ *„A mult héten az enyészet angyala ugyancsak megkivánta a maga áldozatait polgártársaink köréből”*²⁶ szófordulattal vezeti be Landauer Márton (†78) kereskedő és

Kunetz-ház – ablakrészlet; a szerző felvétele

több szabadkai polgár halálát. És nem ritka az olyan felsorolás sem, mint ami néhai Beuer Ignác jelentésénél maradt ránk: „folyó hó 13-án reggeli 3 1/2 óraker, tevékeny életének 44., boldog házasságuk 17-ik évében, hosszas betegeskedés után történt gyászos kimúltát”.²⁷

A Szabadkai Ellenőr 1880. január 11-én közli a hírt, miszerint Tauszig Dávid, „városunk öreg polgára” január 7-én, délelőtt 9 óraker elhunyt. Aztán a következő számból kiderül, hogy valójában Dávid édesapja, Tausig Lázár hunyt el, és nem Dávid.²⁸ Kunetz Sarolta családja köszönetet mond a zsidó nőegylet, a szentegylet és a hitközség részvételéért.²⁹ Spitzer Antalt Orosházán éri a halál, mert épp a gyerekeinél volt látogatóban.

Halbrohr János 1881 januárjában halt meg. Végrendeletében a szentegyletre, a Halbrohr család szegényebb gyermekeire hagy pénzt, illetve ingatlant. De meg-

hagyja, hogy a temetésekör a szegények között is osszanak pénzt, ahogy Kutna főrabbi is kap a hagyatékból. A hagyatékból Apostag (a szülőhelye) szegényeinek is kell adni, valamint adakozik az épülő Szent György- és Szent Rókus-templomok javára is. Merklev Ottó, tolnai születésű gyógyszerészgyakornok 1881. december 6-án, a Szarvas vendéglőben méreggel vet véget életének. A cikk azt is közli, hogy a Joó-féle gyógyszerárban volt alkalmazva a 17 éves tanonc, és a tulajdonos lopáson kapta.

A Bácskai Ellenőr hasábjain teszik nyilvánossá a hírt, miszerint az egyik hitközségi tag öngyilkosságot követett el, miután a rendőrség engedélyezte a temetést, viszont a Chevra Kadisa elnöke úgy döntött, hogy a szentegylet halottaskösziját nem bocsátja a család rendelkezésére.³⁰ A szentegylet a következő lapszámban tudatja, hogy az elnök megfelelően járt

el az ügyben, oly annyira, hogy az egylet rendezett anyagi ügyei a mostani vezetésnek köszönhetőek.³¹

A hírlapi tudósítások szerint a temetési szertartás délelőtt tízker vagy gyakrabban: délután kettő vagy három óraker kezdődtek a helybeli „mózes vallású sirkert”-ben, de gyakrabban az izraelita temetőben. ♦

Irodalom

BÁCSKAI ELLENŐR (1881, 1883), Szabadka

EGYENLŐSÉG (1883), Budapest

PRČIĆ VUJNOVIĆ, Gordana – ALADŽIĆ, Viktorija – GRILICA, Mirko

2008: *Városteremtők II.* Szabadka

SÁROS László – VÁLI Dezső

1993: *Tanú ez a kőhalom*; Új Mandátum, Budapest

SZABADKA ÉS VIDÉKE (1877, 1878), Szabadka

SZABADKAI ELLENŐR (1880, 1881)

SZABADKAI KÖZLÖNY (1876, 1879, 1880), Szabadka

Jegyzetek

1 A szabadkai illetve a városhoz köthető rendszeres napi sajtó 1876-tól maradt fenn. A szöveg egy készülő tanulmány részlete.

2 Kuttna Mór Lipót, szabadkai főrabbi. Nevét változó módon Kuttna és Kutna alakban is írják. A szabadkai zsidótemetőben levő síremlékén a Kutna vezetéknev szerepel.

3 2013-ban, Szerbiában 1797 dinárba került 100 kg. búza.

4 Gestett = geseft:üzletkötés, üzletelés

5 Szabadkai Közlöny, Szabadka, 1879. júl. 01. 3.

6 Szabadka, Kanizsa, Újvidék, Zombor, Topolya, Csonoplya volt jelen

7 Bácskai Ellenőr; Szabadka; 1881. márc. 20., 4.

8 pünkösöd

9 Szabadkai közlöny, 1879. febr. 9., 3.

10 Szabadkai ellenőr; 1880. jan. 11.; 3.

11 ma: Strossmayer utca

12 Avot 4, 17

13 Chevra Kadisha – arám kifejezés, jelentése: Szentegylet. Feladata a zsidó halott rituális temetése, temetőüzemeltetés.

14 Bácskai Ellenőr; Szabadka; 1881. febr. 20; 3

15 előtte Gombkötő, ma: Petar Drapsin utca

16 A ráv, a rabbi neve héberül, aki a hitközség vallási vezetője.

17 Bácskai Ellenőr; Szabadka; 1881. márc. 27.; 4.

18 Bácskai Ellenőr; Szabadka; 1883. aug. 19, 3.

19 Bácskai Ellenőr; Szabadka, 1883. szept. 23, 2.

20 Bácskai Ellenőr; Szabadka, 1883. nov. 11, 2.

21 U.o.

22 Szabadka és vidéke; Szabadka, 1877. szept. 13.; 2.

23 Szabadkai Közlöny; Szabadka; 1876.06.18. p.3.

24 Szabadka és vidéke; Szabadka, 1877.05.03.; p. 3.

25 Szabadka és vidéke; Szabadka, 1877.05.31; p.2

26 Szabadka és vidéke; Szabadka, 1877.05.31; p.2

27 Szabadka és vidéke; Szabadka; 1878.01.17. p. 3.

28 Szabadkai Ellenőr; Szabadka, 1880.01.11. p. 4.

29 Szabadkai Ellenőr; Szabadka, 1880.01.11.; p.4.

30 Bácskai Ellenőr; Szabadka; 1883.02.01. p.2

31 Bácskai Ellenőr; Szabadka; 1883.02.18. p.3

Bolsevik forradalom Csantavéren

Akik öntelten a háború gyors befejezésében bíztak, azok nagyot tévedtek. A több mint négy éve tartó világ-égés erkölcsileg és gazdaságilag tönkre tette Európát, és mindenki arra várt, hogy végre befejeződjön az öldöklés. 1917-ben a belső zavargások miatt Oroszország kilépett a háborúból, hogy az időközben kirobbant bolsevik forradalom miatt önmagán belül hadakozzon. Új politikai szelek fújtak északról, amelyek semmi jót sem ígértek, és a fogságból hazatérő magyar katonák magukkal hozták az új szovjet-orosz forradalom ideológiáját.

Szedlár Rudolf, Csantavér

A kezdetek

Szűkebb hazánkban, Bács-Bodrog vármegyében, már korábban is felcsaptak az elégedetlenség lángjai, mert a gazdagon termő vidéknek tetemes mennyiségű gabonát, kukoricát, vágójóságot és egyéb terményt kellett hadi célokra beszállítani. 1918 őszén a vármegyét négyezer vagon kukorica beszállítására kötelezték, ami a mezőgazdaságnak nagy érvágást okozott. A rekvirált termést az állam egy előre meghatározott áron megterítette, ám a kifizetés a gazdaság és a pénz romlása miatt késlekedett, arról nem is beszélve, hogy a térítés összege jóval alacsonyabb volt a piaci árnál. Ily módon az állam a parasztságra nemcsak nagy terhet rótt, de meg is károsította.

A nyár végén egy addig ismeretlen járvány ütötte fel a fejét, amelyet „spanyol náthának” neveztek. Ősszel az influenza egyre nagyobb számban szedte az áldozatait, közben a gyógyszerek megdrágultak. Nem lehetett sem petróleumot, sem pedig gyertyát kapni, a falvak és a városok éjjelre sötétségbe borultak. A sötétség leple alatt előjöttek a tolvajok, fosztogatók, valamint a katonaszökevények, akik fegyverrel a kezükben útonállósodtak. Sza-

badkán és környékén napirenden voltak a kocsmai verekedések és a gyilkosságok. A város központja hemzsegett az utcalányoktól, a nemi beteg férfiakat javasasszonyok „gyógyították”, a feketekezeskedelem és az uzsora felvirágzott.

Az általános munkanélküliség mellett az állami alkalmazottak, köztisztviselők, csendőrök rendszeresen megkapták a fizetésüket és az egyéb juttatásokat, míg a köznép nélkülözött. A korrupció a vagyonosabb körökben sikeresen burjánzott, ami jól megmutatkozott a katonaköteles ifjak besorozásánál. A tehetősebbek lefizették a köztisztviselőket – Csantavér esetében az anyakönyvvezetőt –, hogy a fiaik és testvéreik ne kapjanak behívót. A munkára alkalmas, felnőtt férfitakoság nagy részét már 1914-től kezdődően bevonultatták a hadseregbe és a frontra vezényelték. A háborús terheket viselő itthon maradt családtagoknak még a fronton harcoló hozzátartozókról is gondoskodniuk kellett folyamatos csomag és pénzküldeményekkel. A frontról érkező levelekben a katonák gyakran a rossz ellátásról és az éhezéssel, valamint a tisztálkodás hiányáról panaszkodtak.

Mindehhez hozzá kell tennünk a nemzetiségek magaviseletét, amely igen érzékeny téma volt a háború idején. A horvát-

bunyevác lakosságon belül sokan elleneztek a Szerbia elleni hadba vonulást, arról nem is beszélve, hogy maguk a bácskai szerbek és a szomszédos vármegyék szerb hadköteles férfiai inkább megszöktek, csak-hogy ne kelljen bevonulniuk a gyűlöletes Monarchia seregébe. A magyar részről eltúlzott nemzetieskedő, háborúra uszító propaganda, valamint az ellenség lenézése és becsmérlése már csak olaj volt a tűzre. A háború végéhez közeledve Szerbia nem titkolta, hogy a szláv nemzetiségű katonaszökevényeknek menedéket és biztonságot nyújt, sőt ösztönözte a dezertálást a magyar hadsereg kötelékeiből.

A hadiözvegyek és -árvák sorsa különösen nehéz volt, mert a számukra folyósított segély minimális összegből állt, s ezt inkább lehetett könyörömadárnak nevezni, mint segélynek. A pénzért sorban álló asszonyokkal szemben a falu hivatalnokai közömbösen, részvét nélkül, megalázóan viselkedtek, ami nem egy esetben jogos felháborodáshoz, lázongáshoz vezetett. Ez az állapot egyre jobban fokozta a gyűlöletet, és elmélyítette a gazdagok és a szegények közötti szakadékot.

A frontról szabadságra hazatérő katonák és a felgyógyult sebesültek egy része nem tért vissza a seregbe, hanem bujdosott, megkockáztatva a hadbíróági ítéletüket, amelynek értelmében a katonaszökevényeket kivégezték. A csendőrség valóságos hajszát indított a „lógósok” ellen, ahogyan akkor a dezertőröket nevezték. A háború utolsó évében már a kiskorúak is hadkötelesek lettek, akiket rövid kiképzés után azonnal a frontra küldtek.

A Galíciában (mai Lengyelország és Ukrajna) harcoló katonáink már a fronton értesülést szereztek az Oroszországon belül történő zavargásokról és a politikai változásokról. A háború borzalmaitól elcsüggedt katonákat is csak a változások érdekelték: mindenképpen haza akartak menni. Egy olyan hazába, amelyért éveken

A frontról hazatérő katonák

Csantavéri sebesült katonák...

át harcoltak, és amelyért az életüket adták. Olyan hazában bíztak, amely elismeri az érte hozott áldozatot, és amely egyenjogúságot és igazságot szolgáltat nekik. Ám a Csantavérre hazatérő katonák nem ezzel szembesültek.

A forradalom csantavéri lángjai

Az őszi események gyorsan peregnek. Október 25-én Budapesten nyilvánosságra hozzák a Magyar Nemzeti Tanács megalakulását. A közzétett programjában többek között Magyarország függetlenségének megvalósítása, a népek önrendelkezési jogának biztosítása az ország nem magyar ajkú lakosai számára a területi integritás megőrzésével, valamint az újonnan létrejött államok – lengyel, cseh, délszláv, osztrák–német – elismerése szerepel. Az elkövetkező napokban egymás után ala-

kulnak meg a Magyarországgal szomszédos államok Nemzeti Tanácsai, beleértve az ország vidéki városait és községeit, így Szabadkát és Csantavért is.

Az egykori Osztrák–Magyar Monarchia területén általános fejetlenség, Szabadkán és környékén „forradalmi hangulat” lesz úrrá. Ennek következtében először a hazatérő katonák kezdenek garázdálkodni és üzleteket fosztogatni, őket pedig a feltüzelt lakosság követi. Senki sem figyel a közelgő veszélyre, amely teljesen megváltoztatja az ország politikáját, közigazgatását és térképét. Ezekben a napokban Belgrádban Živojin Mišić szerb vajda készenlétben áll, hogy felsőbb parancsra, az Antant jóváhagyásával, az általa vezetett csapatokat azonnal átirányíthassa Ausztria–Magyarország déli területeire. Ezzel 1918. november első

heteiben a déli végeken megkezdődött az impériumváltás.

Csantavéren az események november 1-jén kezdődtek. A nép hangulata rendkívül feszült volt, a fölfegyverzett katonák előjöttek a rejtékhelyükről és a falu központjában szokatlanul nagy tömeg gyűlt össze. A reggeli órákban – a szentmise végén – egy csoport frontharcos azt híresztelte, hogy vége a háborúnak, a régi rendszer megbukott, és az egész országban a köztársaság kikiáltását követelik. A feltüzelt katonák elkezdtek először a közjegyző ellen lázítani. Botka József jegyző, a községi hivatal akkori főnöke, nem sokat tétovázott, hanem menekülésre adta a fejét. Ő már tudhatta, hogy az élete és a családja biztonsága forog kockán. A zűrzavart kihasználva, hívei támogatásával Zentára szökött és soha nem tért vissza Csantavérre. A tehetős és gazdag polgárok kétségbe estek és nem tudták, mitévők legyenek, miközben a csendőrök tanácstalanul szemléltek az eseményeket, és nem mertek szembeszállni a túlerővel. A felbőszült tömeg követelésére levetették magukról az egyenruhájukat és elmenekültek. Az elkeseredett nép ekkor erőszakkal feltörte az üzleteket és a gabonamagtárákat, majd fosztogatni kezdett. Lövések hallatszottak, és kisvártatva a jegyző lakása lángokban állt.

A történetekről a szabadkai Bácsmegeyi Napló napilap november 13-i számából idézünk: „A múlt heti országos nagy rumli idején Csantavérről is a legvéresebb hírek érkeztek. Jöttek a vészmadarak és azt hirdették, hogy a frontról visszatérő fellázadt

A csantavéri piactér 1900 körül

A Nemzeti tanács egyik plakátja

magyar katonák nekimentek a községnek s azt kirabolták, a jegyzői lakot felgyújtották, a jegyzőt pedig agyonverték s egyik gyilkosság a másikat éri.

Most, hogy a veszély elmúlt, teljesen tisztázhatjuk a csantavéri lázadást. A községet megtámadták a katonák, minden kereskedő üzletét kifosztották, a jegyzői laknak nekimentek s bizonyos, hogy agyonverték volna a jegyzőt, ha az idejében el nem menekül. Botka János csantavéri jegyző a családjával ma is Zentán rejtőzik és nincs nagy kedve még egyszer visszatérni Csantavérre. A jegyző tehát nem esett áldozatul.”

Mint már arról szó esett, Botka jegyző és anyakönyvvezető eléggé részrehajló volt, ami nem kerülte el a csantavérik figyelmét. Ő volt az, aki az anyakönyvi adatok alapján a járási katonai vezetésnek elküldte a hadkötelesek névsorát, akiket ezek után a szabadkai parancsnokság orvosi és alkalmassági vizsgára berendelt. Botka pénzbeli juttatás ellenében nem minden katonaköteles személy

adatait továbbította a parancsnokság felé, és az sem kizárt, hogy a közlendő adatokat megmásította. Így történhetett meg, hogy a befolyásos emberek férfi családtagjai elkerülték a frontszolgálatot, vagy pedig helyi, kevésbé veszélyes szolgálatra osztották be őket.

A frontról hazatérő katonák átélték a halál közelségét, megszokták az öldöklést, és ezt a lelki traumát magukkal hozták. Számukra a fegyverhasználat mindennapos rutin volt, éppúgy, mint valakit részegen, gondolkodás nélkül agyonlőni. A visszavonuló csendőrök ezt jól tudták, de nem úgy a szerencsétlen boltos, a felsőhegyi származású Ernyes István, aki a Keresz-

keket. Ernyes ennek védelmezése közben esett áldozatul.

„A fosztogatók be akartak hatolni a keresztény fogyasztók szövetkezetébe is, de útjukat állta Hernyes István üzletvezető, aki háromszor rálőtt a fosztogatókra, mire azok megvadultak és a bezárt ajtón többször belöttek. Az egyik lövés fején találta Hernyeset, aki azonnal meghalt. A katonák minden üzletet kiraboltak. Utána kimentek a vasúti állomásra, ahol az árukkal megrakott vasuti kocsiknak estek s azokat is fosztogatni kezdték. A csantavéri postaépületet nem bántották, de azért a postáról is elmenekültek a tisztviselők és nők, úgy hogy nem lehetett beszélni Csantavérrel.”

A bolt, amelyben a tragédia történt

tény Fogyasztási Szövetkezet alkalmazottja volt. Ezt a bolthálózatot 1910 körül a szegényebb sorsúak javára hozták létre, akik más boltoknál olcsóbban és kedvezményesen vásárolhatták meg a létszükségleti cik-

A falu központja 1900 körül

Ernyes István sírleléke

Az egykori vasútállomás

A *Bács megyei Napló* arról számol be, hogy a felfordulásban Horváth Péter szakaszvezető lélekjelenlétének köszönhető a dráma megfékezése. Kíméletlen fellépésével a fosztogató katonák egy részét elűzte, és nemzetőrséget szervezett, amely a község békéjére vigyázott. „A csantavériek egyelőre most nem a fosztogatóktól félnek, hanem a szerb megszállástól rettegnek s mindenki menekülésre gondol, pedig egyelőre elmúlt a szerb invázió veszélye is. Ma a csantavéri nemzetőrség elfogott egy gyilkost is. Pár nappal ezelőtt ugyanis a Zenta melletti Tornyos pusztán ismeretlen tettes agyonlőtte manlicherrel Hunyadi János tornyosi csendőrzásőrmestert. A csantavéri nemzetőrök elfogták a gyilkost, Homolya Péter 86-os katona személyében, aki a gyilkosság után Csantavérre menekült. Állítólag bosszútól lőtte agyon, mert régebben a csapattestől megszökött Homolyát elfogta a csendőrmester. A gyilkost Zentára szállították.”

Csantavéri bolsevizmus

Minden községben külön Nemzeti Tanács alakult, ám központosított irányítás és egységes célok hiányában mindegyikük valami mást akart, más törekvésekkel állt elő. A csantavéri Nemzeti Tanács egyértelműen bolsevizmusra törekedett. Másoktól való függetlenségüket egészében szovjet mintára képzeltek el, és szokatlan intézkedéseikből nagyon kiérződött az Oroszországból importált bolsevista ideológia. Egyébként, ha a *tanács* főnevet oroszra fordítjuk, az nem más, mint „sovjet”, vagyis szovjet, és így már sokkal érthetőbb a korabeli Nemzeti Tanács fogalma.

Idézet a *Bács megyei Napló* november 15-i számából: „A csantavéri Nemzeti Tanács

elnöke Csúry József hentesmester, aki maga alakította meg a Nemzeti Tanácsot, amely egy-két normális gondolkodású, tisztességes ember kivételével kétes emberekből verődött össze. A csantavéri Nemzeti Tanácsnak az a felfogása amit egyébként az elnök oktroyált (kényszerített – a szerző megj.) rá a tagokra, hogy neki van joga a házasségeket összeadnia s jövőben az anyakönyvvezető előtt kötött házasságok semmiesek. De nemcsak ezt csinálta Csúry hentesmester, hanem úgy lépett fel, mint egy független intéző szerv, egy magyar hetman (kozák atamán, vezér – a szerző megj.), és mindenáron keresztül akarta vinni, hogy a Nemzeti Tanács adót is vethessen ki a község lakosságára. A magyar embernek azonban az a természete, hogy adót nem szeret fizetni s az egész község oppozícióba lépett a tanács ellen.”

Miután a november elsejei zavargásokat megszüntették – hála a szakszerűen és gyorsan felállított 250 tagú nemzetőrségnek –, elrendelték, hogy az üzletekből elrabolt holmit mindenki szállítsa vissza. A bolsevista Nemzeti Tanács erre kido-boltatta a községben, hogy a zsákmányolt holmit senkinek sem kell visszaszolgáltatnia, egyben az illető fosztogatók teljes körű büntetlenségét élveznek. „Ezek után nem lehet az ember valami jó véleményvel ezekről a vidéki kis szovjet-bizottságokról, amelyek az 1200-as évek kiskirályainak képzelik magukat” – fejezi be a napilap az epés hangvételű cikket.

Végső rendteremtés

A csantavéri Nemzeti Tanács képtelen volt biztosítani a közrendet, valószínűleg ez nem is volt célja, annál is inkább, mert

a forradalmi zűrzavarban már nemcsak a szegény sorsú polgárok vettek részt, hanem a jobb módúak is. Személyes bosszútól indítva a gyűjtogatások is folytatódtak, és a község állapota egyáltalán nem volt megnyugtató. Végül Fratricsevic István, topolyai járási főszolgabíró érkezett Csantavérre, akinek első dolga az volt, hogy a bolsevikokat széttavarta.

Elmozdította a tanács elnökét, Csúry József hentesmestert, aki a községben már a bírói hatalmat (is) gyakorolta, és vele együtt az egész „népi szovjetet”. A község számára új bírót és esküdteket nevezett ki, ezek után radikális intézkedéseket tett. Kihirdette, hogy akiről kiderül, hogy gyűjtogatott, azt elvezetik a saját háza elé, a házat felgyújtják, őt magát pedig a helyszínen főbe lövik. Az eljárás és az ítélkezés nem egészen volt perrendszerű, inkább statáriális rendelkezés volt, de hatásosnak bizonyult, mert Csantavéren helyreállt a rend. Ezekben a napokban a szerb hadsereg már Észak-Bácska felé közeledett, és az elkövetkező új hatalom betiltott mindenféle gyülekezést, politikai megmozdulást, a nem szerb lakosságtól begyűjtötte a fegyvereket, és új vezetőségeket nevezett ki a városokban és falvakban.

Botka jegyző házának üszkös romja nyolc éven át gazdátlanul állt, mígnem Pálty Mihály, tehetős polgár megvásárolta a telket és egy nagy házat épített a helyén. Gyermektelen lévén, a házaspár egy fiatal lányra írta az ingatlant, amelyet a csantavériek Kucsera-házként ismernek. A Keresztény Szövetkezeti boltot Pásztor Mátyás vásárolta meg, és az ő neve után évtizedeken át Pásztor boltjaként nevezték a sarki üzletet. ♦

Irodalom

Bács megyei Napló szabadkai napilap 1918. okt. – nov. számai

Sajti Enikő: Impériumváltás a Délvidéken, 1918–1920, *MÚLT-KOR* magazin 2005. május 30.

Palić, Milenko – Kiss István: *FORRONGÓ FÖLDVI-LÁG*. Életjel, 1983.

Megjegyzés: Az újságcikkben szereplő *Botka József* jegyző nevét tévesen Jánosnak tüntették fel, valamint a csendőrmester neve is tévesen elírták Hunyadi Jánosnak.

A tornyosi halottak anyakönyve szerint *Hunyadi György*, 39 éves, 1918. november 6-án lőtt seb által elhalálozott.

Hernyes István hivatalos vezetékeve *Ernyes*.

A Csúry vezetéknév tulajdonképpen ragadvány-név. Eredetileg *Anitics* a hivatalos név.

„Fut a magyar honában...”

A madéfalvi veszedelem 250. és Sára Sándor születésének 80. évfordulójára

Halász Péter, Gyimesközéppok

Sára Sándor bukovinai székelyekről szóló dokumentumfilmjeit¹ már az 1980-as évek végén láttam, többször is megnéztem, megnéztük azokkal, akik akkor a moldvai csángók iránti érdeklődésünk egy részét a Tolnában, Baranyában, Bács-Kiskunban élő székelyekkel osztottuk meg. Nem is lehetett másként, hiszen ha Egyházaskózárra, Mekényesre, Szárászra utaztam hozzájuk, a székelyekkel 1945 után hazamenekült csángókat kutatva, lépten-nyomon Bukovinából hazatért székelyekkel is találkoztam. Hasonló volt a történelmük, a hagyományos kultúrájuk, sokszor egy családban is leltem őket. Már az 1941-ben visszacsatolt Bácskában összekeveredett a székelyek és a csángók sorsa, a menekülés irgalmatlan hónapjaiban akarva sem lehetett volna őket szétválasztani, a dunántúli újratelepülés folyamatai, mozzanatai, vergődései pedig éppenséggel közösek voltak. Amit néprajzgyűjtőként az egyik népcsoportról megtudtam, abból a másikra vonatkozó ismereteim is gazdagodtak. Hiszen egy töről fakadtak ők: az 1764. január 6-án, Madéfalván eldőrdült ágyútűz együtt vetette ki őket sok évszázados, vagy tán évezredek szülőföldjükről.

Az egykori Etlközben való bujdosásuk is a közös sors jegyében zajlott. Csak az után vált ketté a főként Csíkból Moldvába bujdosott székelység, amikor az 1780-as években egy részük föltelepedett a töröktől akkor elvett Bukovinába, más részük pedig odalent maradt, a továbbra is török birodalomhoz tartozó Moldvában. Az itt létrehozott Tázló a Tatros mentén, valamint a Szeret jobb oldalán fekvő településekkel, elsődleges és másodlagos migrációikkal, a már korábban ott élő csángó települések magyar lakosságát gazdagították. Belőlük jött létre a moldvai csángó etnikum úgynevezett *székelyes csángó* csoportja. Csakhogy amíg az Ausztriához csatolt Bukovinába, majd az ellenségeink által „népek börtönéként” emlegetett Osztrák–Magyar Monarchiába került székelyek magyar nyelvű tanítóik és papjaik révén megőrizték székely-magyar nyelvüket és identitásukat, a türelmetlen, nyugat-európai jellegű nacionalizmussal

mindinkább átítatódott Románia részévé vált Moldvában az anyanyelvű oktatás és vallásgyakorlás lehetőségétől megfosztott madéfalvi menekültek hamarosan a már évszázadok óta ott színlődő csángók nehéz sorsára jutottak.

A 250 esztendeje Madéfalván *hazát-lanságba* üldözött székelyek egyik része tehát, egy-két évtizedes moldvai hontalanság után, Bukovinában talált otthonra. Kezdetben még azon keseregetek:

*Mikor Csíkból elindultam,
Szívem se volt, úgy búsultam,(...)
Elszakadtam szép hazámtól
Mind a levél az ágától.*

És Bukovinába érve is úgy érezték egy ideig, hogy:

*Idegenség az én hazám,
Idegen mindenki hezzám.
Idegennek, jövevénynek,
Nincs becsüje a szegénnek.*

De aztán, ahogy a tájat képükre formázták, szorgalmukkal kivívták az ott élő román és német szomszédok megbecsülését, hallhatták a moldvai bojárok – ahová summásnak jártak – már-már hízelgő véleményét, miszerint ha ők nem volnának, „ott veszhetne lábán minden gabonájuk, mert a saját népüket nem lehet munkára használni”.² Hamarosan úgy tekintettek a hagymát, pityókát áruló útjaik, a moldvai, búzát arató, cukorrépát egyelő, törökbúzákat kapáló summáséletük során a Szucsáva és a Moldva folyók közötti tájra, ahogyan egy, már Tolna megyében gyűjtött dalban énekelték:

*Andrásfalva, édes hazám,
Bárcsak határodra látnám (...)*

Mert ebben a *hazátlan hazában* aztán a székelyek történelme is folklorizálódott. A Bukovinába érkezés, a megtelepedés, az öt falu – Andrásfalva, Fogadjisten, Hadikfalva, Istensegits, Józseffalva – elnevezésének mondája, legendája, Molnár Péter Bécsbe menetele, Volánszky földbirtokos viselt dolgai idővel megszépültek, mesészerű hagyománnyá váltak. A székelyeknél, ahol a kiváltságos múlt emléke évszázadok óta élt a családi szájhagyományban, mindez nem volt újság, hiszen nemzedékek során ebben nőttek föl. De a népi emlékezés célszerűen rostálja az eseményeket, még egy-egy embernél is, hát még nemzedékek során. Orbán Balázs azt írta, hogy a Kárpátok vízválasztójától keletre eső Gyimes a Székelyföld múzeuma; fokozottan érvényes ez a megállapítás a Bukovinába szakadt székelységre, akik az amúgy is peremvidékről még tovább futva, földrajzilag, etnikailag, nyelvileg és vallásilag elszigetelve őrizték a XVIII. század végén magukkal vitt kultúrát. Kodály Zoltán jól gondolta, hogy – Mátyusföld, Zoborvidék után – náluk is megtalálja a magyar népzene archaikusabb rétegeit. Nagy kár, hogy rajta kívül eredeti lakóhelyükön nem járt köztük magyar néprajzkutató. A Székelyfonó című daltéka anyagának több mint háromnegyede innen származik, s mennyi összeszednivalója maradt még az Al-Dunához települtek között dolgozó Kiss Lajosnak, a Lészpeden maradtakat felkereső

Kallós Zoltánnak, a Baranyába kerültek között gyűjtő Domokos Pál Péternek, Várnai Ferencnek és másoknak.

Zárt közösségeikben, Bukovina többi népével nagyjából azonos eséllyel éltek az életüket, egyenlők voltak a szegénységben és a lehetőségekben is. 1920-ig csak társadalmi és vagyoni szempontból voltak közöttük kiemelkedők, etnikailag nem, de akkor aztán minden megváltozott. Az addig, ha nem is kiváltságos, de hátrányosan meg nem különböztetett, Osztrák–Magyar Monarchiabeli székely-magyarból akkor lett Moldvában maradt testvéreikhez hasonló sorsú, elnyomott, romániai csángó-magyar.

Arra a többé-kevésbé öntörvényű világra, a későbbi időkhöz képest elviselhető évtizedekre még az 1980-as években is szívesebben emlékeztek vissza a Tolnába, Baranyába került székelyek. Sára Sándor Sír az út előttem című filmjében bizonyos nosztalgiával emlékezik azokra az időkre, amikor az iskolákban még naponta volt magyar és román óra, s hetente kétszer németül is tanultak, hiszen a bukovinai lakosság jelentős részének ez volt az anyanyelve. Lehet, hogy a székely nebulók közül nem mindenki örült ennek a nyelvi sokszínűségnek, de bezzeg visszasírták ezeket az időket később, amikor 1920 után, immár Romániához tartozva, minden tantárgyat románul kellett tanulniuk. Az első években heti két órában a magyart is oktatták, később azonban már ennyit sem. Csak Andrásfálván, a református felekezeti iskolában tanítottak hetente három napon magyarul, három napon pedig – ahogyan ott mondták – oláhul. És ahogy Európa nyugati részében a bretonok, az írek, illetve a katalánok körében, a bukovinai székely falvakban is csupán családi körben tanulhattak meg a gyermekek – ha megtanultak – anyanyelvükön írni és olvasni. Már ahol a román csendőrök nem égették el a székelyek félte őrzött magyar nyelvű könyveit.

Mert 1920 után a Romániához csatolt Bukovinában is megkezdődött a székelység elcsángósodása, jobban mondva *elcsángósítása*. A szegényebb rétegek megélhetésének alapjait jelentő *móduvázás* – a moldvai bojároknál való summásság – a Bukovina és Moldva közti politikai határ megszűntével nemhogy könnyebben volt, de a moldvai román birtokosok gyűlölettől átítatott magatartása miatt gyakorlatilag lehetetlenné vált. A második bécsi döntést követően ugyanis a román bojárok meghirdették, hogy *magyarnak többé nem adnak munkát*. A Szovjetunió által elfoglalt Észak-Bukovinából és Besszarábiából Bukovinába menekült románokat

A kosnai határállomáson, 1941. május (Bognóczy Géza felvétele)

a kormány a Németországba visszatelepített németek házaiba és birtokain helyezte el, s hogy több férőhelyük legyen, a magyarok kitelepítését is követelték, nem ritkán fenyegetően léptek fel a székelyekkel szemben.³

Csak a templomi igehirdetés maradt még egy ideig magyar nyelven, pedig a közigazgatással együtt a római katolikus egyházközségek is átkerültek a jászvásári egyházmegyéhez. A Szabófalván még Rab Mihálynak született, de nevét Mihai Robuként használó csángó püspököknek még gondja volt rá, hogy a székely falvakban lehetőleg anyanyelvüket ismerő papok szolgáljanak, mert egyik napról a másikra mégsem akarták a székelyt őseredeti románna nyilvánítani. Ezért a klézsei születésű, tehát magyar anyanyelvű Demse Pétert küldte 1937/38-ban a bukovinai Hadikfalvára plébánosnak. Ezekből az

időkből magyar nyelvű hittan tanítására is emlékeznek a székelyek.

Románia fasizálódásával azonban egyre lehetetlenebbé vált a bukovinai székely magyarság helyzete. Nemcsak Sára Sándor filmjéből, de moldvai csángók visszaemlékezéseiből is tudhatjuk, mit műveltek a Besszarábiába bevonuló román csapatok az ott talált, nagyszámú zsidó lakossággal. Ahelyett, hogy megvédték volna őket a gázkamrába hurcolástól – mint a sokak által még most is gyalázott Horthy kormányzó tette –, nem várva a Gestapóra, maguk igyekeztek megsemmisíteni zsidó állampolgáraikat. A hamarjában Transznisztríának – Dnyeszteren-túli területnek – elnevezett térségről kapásból kimutatták ősi román jellegét, s a vasgárda pribékjei a robogó vonatablakon dobálták ki a zsidókat, máshol pedig szabályos körvadászatot rendeztek a falvak melletti legelőkre kihajtottakra. Így

a magyarok érzékelhették, milyen sors vár rájuk Romániában, már-már beszédjüket is tiltották: „menjete Budapestre!” – ripakodtak a Bukovina román megszállása előtt ott élő magyarokra. Az elfoglalt területeken végrehajtott etnikai tisztogatás akkor még inkább csak a zsidókat⁴ fenyegette, de már erőteljesen követelték a németek távozását is. A Bukovinában talált magyar, lengyel, orosz és zsidó lakosság egy részét munkaszolgálatra hurcolták. „Minden nap rosszabb lett a sorsunk”, „kialakult a gyűlölet” – emlékeztek Sára kamerája előtt azok, akik már felnőtt fejjel éltek meg azt a gyászos időszakot. A madéfalvi veszedelem után százötven esztendővel az Erdélyből Bukovinába menekült székelyek ismét átérezhették, hogy mi magyarok itt Európában valamiért mindig útban vagyunk valakiknek.

A Sír az út előttem című filmet író és rendező Sára Sándor mesterien bontja ki a kamera elé ültetett székelyek tudatalattijából a megüledett vagy éppen eltemetett emlékeket. Az arcok gyakran hamarabb vallanak, a szemek sokszor már akkor megszólalnak, amikor a száj még nem akar, vagy nem mer szóra nyílni. Példa erre a Bukovinából való menekülési hangulat érlelődésének, elharapózásának aprólékos és gondos kibontása, amikor – mint mondták – *jöttünk volna, nem is*. Vessünk, vagy ne vessünk? A *ganyéhordás* mint a bizalom, vagy éppen a bizonytalanság jele! Fogunk-e mi még arról aratni, törökbúzáat szedni? Aztán kitört az elszánt költözési láz, s az óvatos latolgatást felváltotta a szinte már meggondolatlan kapkodás, a lavinaszerű mehetnék. A szétszedett csűr deszkáiból ládákat készítettek, Andrásfalván tizenkét pár esküdött össze lóhalálában, amikor híre ment, hogy a családások házat kapnak majd Magyarországon. Különös jelenetekre került sor. Csóóri Sándor írta meg valahol, hogy a karélieiak – a finnek csángói – Finnország szovjet lerohanásakor még a temetőben nyugvó halottaikat is fölszedték és magukkal vitték új lakóhelyükre. A bukovinai székelyek azonban nem hozhatták el a harangjaikat sem, de Andrásfalván mégis összepakolták, s mikor tűz ütött ki, nem volt mit félrevern. Végül is vissza kellett szállítani a harangot a vasútállomásra, a templomi stációkat azonban magukkal hozhatták.

Később különös sorsa lett Hadikfalva ottmaradt, Szent István magyar királyt ábrázoló oltárképnek. A Tázló menti Pusztina – lakói éppen olyan madéfalvi veszedelemkor menekült székelyek, mint a Bukovinába kerültek – XIX. század elején

épült temploma 1932-ben, Domokos Pál Péter ottjártakor már meglehetősen rossz állapotban volt. A helybéli születésű Ósz Erőss Péter 1992-ben a következőképpen emlékezett róla: „Bútorzata kevés, néhány patinás zászló, egy kopott orgonácska az igen szerény méretű kórusban, egy kopott gyóntatószék. Volt két régi kép is: az oltár fölött »Szent István király följánlja országát a Boldogságos Szűznek«...”⁵ Ezt a fából készült kicsi templomot az 1950-es években lebontották. Az új templom még évtizedekig épült, amikor végre az 1970-es években végeztek el rajta az utolsó simításokat. Csakhogy a régi oltárkép már „nem volt meg”, a jászvásári püspökség ugyanis itt is meg akarta változtatni a templom magyar szentre utaló titulását. A pusztinai hívek azonban nem adták be könnyen a derekukat, küldöttség járt Bukovinában, mégpedig Hadikfalván. Megkeresték, elkérték és elhozták a székelyek által 1940-ben otthagyt, Szent Istvánt ábrázoló oltárképet, és akkori papjuk, Benke Szilveszter segítségével elhelyezték a végül mégiscsak első királyunk nevére újraszentelt templomban.

A visszaemlékezések szerint a hazatérő székelyek 1940. december 23-án lépték át az akkori román–magyar határt, szinte pontosan 176 esztendővel a madéfalvi veszedelem miatti menekülésük után. A pillanat emelkedettségét jelzi, hogy a hazatérő székelyek Kosnya határállomásán leborultak és megcsókolták az anyaföldet, amely visszafogadta bujdosó fiait. Persze tudom, hogy akadtak – miért ne akadtak volna? –, akik a filmet látva kifogásolták ezt a „földcsókolást”, mondván, hogy alighanem erre kényszerítették őket. Ezek az urak bizonyára el sem tudják képzelni, milyenek azok a magyar emberek, akik nem estek át kétnemzedéknyi internacionalista agymosáson, és éppenséggel ez a szívük legbelső kamrájában őrzött *hasaszeretet* tartotta meg őket magyarnak a több mint másfél évszázados idegenségben. Mert ezek a Bukovinából hazatért székelyek nemcsak a kosnyai vasútállomás földjén mutatták ki a haza iránti szeretetüket és ragaszkodásukat, hanem négy esztendő múlva is, amikor kivert kutyaként bolyongtak Dunántúlon, s a német katonaság rá akarta venni őket, hogy meneküljenek tovább, „nyugatra”, ők azonban nem akarták elhagyni azt a *hazát*, amely akkor már hónapok óta vonakodott befogadni őket. Olyannyira nem, hogy egy székely asszony már a családja élete árán is maradni akart, s azt kiáltotta oda az őket hurcolni akaró katonának: – *Uram, nem megyünk! Megfizetjük a német hadsereg-*

nek a hét golyót, és löjjenek le, hogy legyen vége immá!

Megérthetjük a székely asszony méretetlen elkészeredését. Hiszen új otthonukban, Bácskában, 1944. október 8-a után, amikor – mint mondták – „*ránk jöttek a partizánok*”, nem sokára beteltek rajtuk Illyés Gyula róluk írt *Csángók* című versének sorai:

*Szól az ágyú kelet felől,
feldörög rá nyugat felől;
ide-oda a csapdában
fut a magyar a honában.*

Mert a nyomasztó, de mégis megnyugvást jelentő jó három és fél esztendő, a jó bácskai földön való gazdálkodás ideje úgy múlt el, mint az álom, amiből aztán égszakadás-földindulás verte ki őket. Hiába óvta 1940-ben Domokos Pál Péter Teleki Pál miniszterelnököt a hazahozott székelyek Bácskába telepítésétől, intelme – „*a terv rossz, ott ismét határszélre kerülnek, s minden kezdődik előlről*” – 1944 őszén beteljesedett. A magyar kormány mélységes felelőtlenséggel az utolsó percig – nemcsak halogatta, hanem kifejezetten – tiltotta a székelyek menekülésre való felkészülését, s a mégis készülődőket csendőrökkel fenyegette. A rádió csak a legutolsó nap legutolsó órájának legutolsó percében – vagy tán az után – hirdette ki a veszedelmet, s recsegte világá a kiűritési parancsot, ami pontosan úgy érte őket, mint 176 esztendővel korábban, nagyapjuk nagyapjának idején, Madéfalván a hajnali ágyútűz. A rájuk zúduló, magyar vérre szomjas szerb partizánok a kezükbe kaparintott székely családokon töltötték ki a bosszújukat, mintha legalábbis azok üldözték volna ki őket az 1920 után elfoglalt magyar házakból. Hiába verték félre a harangokat, hiába kapkodták össze, amit hirtelenjében szekérre rakhattak, a legtöbbben éppen a legfontosabbakról, a legértékesebbekről feledkeztek meg. De hát mi is fért föl egy-egy szekérre a sokszor 8-10 gyermekes székely család „vagyonából”? A nagy sietségben voltak, akik gyermeküket felejtették a bölcsőben, mások az izgalomtól már a szekéren születtek; lelketlen visszavonuló magyar és német katonák szorították le őket az útról, részeg szerb partizánok fosztogatták és gyilkolták a menekülőket, nem egyszer az orosz katonák védtek meg őket az emberi mivoltukból kivetkőzött szerbektől; vagy a visszavonuló katonaság közé keveredve, román repülőgépek géppuskázták soraikat. A közülük való Tamás Menyhért *Temetetlen temetők* című versének sorai így emlékeznek azokra a borzalmas napokra, hetekre, hónapokra:

Vánszorgó kocsik hosszú sora
mentünk sehonnan valahova
döcögünk sárban úttalan utakon
a beszegzett ég alatt vakon
amerre vitt vezetett a nyom
keresztül a csont halottakon
felsebzett répföldeken át
ahol fáig nőtt az iszonyúság
szürke koponyák kövekké dermedők
köröttük temetetlen temetők
felidézésüktől ma is remegek
döcögünk sárban úttalan utakon
a kifosztott ég alatt vakon
s a semmibe zuhanó testek felett
árkok tömjén-párolgása lebegett!

De jött még ennél is rosszabb! Mikor a Dunán átvirgódva, mint a Jeruzsálemben szállást kereső szent család, házról házra járva, fogyó reménnyel, egyre kilátástalanabbul könyörögték végig befogadó szállásért esdekelve a sváb és – bizony még – a magyar falvakat is. Egy-egy magyar néha beengedte őket, de a német még vizet sem adott – emlékeznek a székelyek. A szerb partizánoktól – mondták – nem esett olyan rosszul a bántás, mert „azoknak az volt a dolguk, hogy partizánok – majdhogy azt nem mondták: olyannak teremtette őket az Isten –, de mikor a svábok s a magyarok nem engedtek be a házukba, hogy a gyermekek meg ne karcolják a bűnt – az nagyon rosszul esett...”

Utóbb már abban reménykedtek az emberek, hogy utoléri őket, s átcsap rajtuk a front. De hát ebben sem volt köszönet! Tőlük ugyan már nem lehetett mit elvenni, s az oroszok bizonyos igazságszolgáltatást is jelentettek, mert egyformán zabráltak, erőszakoskodtak magyarral, svábbal és székellyel. „Vitték az embereket – emlékeztek –, vadászták a fehérnépeket... Fekete vagonokban szállították őket Oroszországba.” Tolnában fukar svábokra emlékeznek, de Zalában derék magyar emberekkel találkoztak, itt aztán meglapulhattak, amíg át nem bukott rajtuk a háború szökőárja.

De mi történt azokkal, akik nem tudtak idejében elfutni az oroszok nyomában megérkező partizánok elől? Mi történt a nagy menekülés után Bajmoknál csapdába ejtett és elhurcolt 42 székely emberrel? Hogyan is következtek be az újvidéki „hideg napok”-hoz hasonlítható – vagy talán nem is hasonlítható – bácskai „meleg napok”? Amikor az 1960-as évek második felében, Moldvába készülve, a Tolna megyében élő székelyek között ismerkedtem a csángók sorsával, történelmükkel, hagyományos kultúrájukkal, akaratlanul is találkoznom kellett a „bajmoki vérengzés” titokzatos emlékével.

Szolnok, 1941. június 9. (Bognóczy Géza felvétele)

Titokzatosnak mondom, mert bár számos székely családdal kerültem szoros, baráti kapcsolatba, ezt a témát olyan kínosan kerültek, olyan szűkszavúan emlegették, mintha legalábbis nem a szerb partizánok mészárolták volna le a 42 hadikfalvi székely férfit, hanem ők követték volna el a gaztetteket. „Arról nem tudunk semmit – hajtogatták lehalkított hangon –, hogy mi lett velük, hogy hová vitték őket, azt senki sem tudja.” Akkoriban – nem is ez volt kutatásaim fő célja – tudomásul vettem tehát, hogy ez a téma is a XX. századi magyar történelem azon zugai közé tartozik, amiről – mint a felvidéki magyarok körében az 1946. évi kitelepítésük idejéből való hamis bűntudat miatt – maguk az áldozatok sem mernek őszintén beszélni. De hát nem is „bűntudatról” volt itt szó, hanem a beljük égetett félelemről, a szörnyűség megismétlődésétől való rettegésről.

Ilyen előzmények után igazi megrendüléssel és tagadhatatlan csodálattal néztem Sára Sándor filmjének *Keresztúton* című epizódját. Ahogy valódi mágusként szóra bírja, majd lépésről lépésre, képsorról képsorra, érzésről érzésre, szívdobbanásról szívdobbanásra kibontja az emlékek rég eltemetett burkaiból azt, ami korábban oly sokáig rejtve maradt. Amire talán már maguk sem hitték, hogy emlékeznek. 42 elhurcolt, maguk ásta gödörbe géppuskázott székely férfi özvegye nyílik meg lassított felvételleként a kamera előtt, s mondja el az elmondhatatlant, hogy lelki szemünkkel elképzelhessük az elképzelhetlent. Sára azt írja valahol, hogy ha a filmben „erős történetek hangzanak el, a nézők elkezdik látni a hallottakat...” Nos, ebben a filmben, kiváltképpen a *Bajmoki*

veszedelem szörnyűségeit idéző részben, ennek az érzékszervi átváltásnak lehetünk tanúi. Különösen a közeli arcképek rendkívül beszédesek, a szemek többször elmondanak az emberi szenvedés mélységeiről, mint a szavak. Amik pedig „mint alvadt vérdarabok, úgy hullnak elénk!” Valósággal érezzük a hatalmas lelki erőfeszítést s az ezzel járó szenvedést, amivel az emlékek behantolt temetőjéből napvilágra nyögik, kinlódják a velük történt borzalmakat.

„Jaj, úgy össze van az elmém keveredve – sóhajt az egyik asszony – két hazát is el kellett hagynunk.” S az ezután megszólaló hadikfalvi sirató valósággal föloldást, lelki megkönnyebbülést hoz, akárcsak a valóságos siratás a hagyomány világában. Ahol ugyanúgy nem a halottat siratják elsősorban, hanem saját nyomorúságukat, akiknek itt kell maradniuk az életben, apa vagy anya nélkül, társ nélkül, gyermek nélkül. Fokozza gyászuk mélységét, hogy náluk évek teltek el a szeretett férj lemészárlása és a szörnyű hír tudatosodása között, hosszú éveken át kapaszkodtak a szalmaszálba, reménykedtek, hogy valahonnan talán majd előkerülnek az ártatlanok. *Jaj, temető, temető, de messze vagy...!* – jajgat az egyik özvegy, s itt már valóban látja a film nézője azt, amit hall.

Mint minden történelmet feldolgozó alkotásban, ahogy közeledünk a jelenhez, úgy kezd torzulni a látás. Mint a képnél, ha egyre közelebről nézzük, könnyen összemossódnak, életlenné válnak a részletek. A *Hazatérés* utáni időszak felelevenítésénél növeli a rövidlátás veszélyét az a körülmény, hogy ugyanannak a diktatúrának a puhább korszakában készült a film, amelynek gyilkosabb részét igyekezett fölleveníteni. Lehet optikai csalódás, de mintha ezekben a kegyetlen esztendőkből, a kuláku dözsések, a kíméletlen beszolgáltatások, majd az erőszakos kollektivizálás időszakában a Bukovinából érkezett székelyek már kevésbé szenvedtek volna, mint annak előtte. Talán a másoktól kapott föld elvétele, kolhozosítása nekik kevésbé fájt volna, mint akiket elődeiktől örökölt, vagy a maguk verejtékével szerzett földtől, vagyontól fosztottak meg? Vagy mintha már megkérgesedett volna a lélek, mintha elvesztették volna szenvedésre fordítható tartalékaikat.

Vagy beletanultak a szenvedésbe?

Belefásultak a történelmi megpróbáltatásokba?

Vajon?

*Minket anyánk megátkozott
Mikor a világra hozott*

*Azt az átkot tette reánk
Ország-világ legyen hazánk*

– énekelte a székely asszony meneküléseik előtt, meneküléseik után és meneküléseik közben.

Minket anyánk... megátkozott? Lehet, hogy igen, de a bukovinai székelyeknek újra és újra sikerült megszabadulniuk az átok alól. Háromszor születtek újra: 1764 után Moldvában és Bukovinában, 1941-ben Bácskában, és 1945 után, amikor dr. Bodor György letelepítette őket a Völgyesség szelíd dombjai között. Végső soron erről a hármasság újjászületéséről is szól, erről is ír a Csíkból, Bukovinából, majd Bácskából menekült székelység sorsát megelevenítő film. Hiszen minden születés vérrel, szenvedéssel és jajszóval jár, még az újjászületés is.

Ne tekintsük hát őket átok alatt élő népek, még ha ők maguk így is éneklék keserveseikben. Mert bár az egyes emberek, családok szenvedése semmivel se mérhető, a bukovinai székelyek többszörös menekülése, megmenekülése, sőt többszörös földönfutásuk is – diadalmenet volt, mint a keresztútját járó Krisztusé, aki szenvedésének minden lépésével közelebb került az üdvösséghez.

Mert mi lett volna a Bukovinába menekült székelyek sorsa, ha Madéfalván nem szólnak meg az osztrák ágyúk, s nem kell elmenekülniük a szülőföldjükről? Akkor

ott élnének ma is Románia kellős közepén, gazdaságilag tönkretéve, önrendelkezésüktől megfosztva, nemzetiségükben veszélyeztetve, s a lelkük mélyén talán azt fontolgatnák, hogy miként és hová kellene elmenekülniük őseik földjéről, miként kellene elhagyniuk a számukra oly kedves havasokat, a borvizes fenyeveseket, templomaik harangzúgását, őseik sírját.

S mi lett volna a sorsuk, ha 1941-ben nem hagyják ott a 157 esztendőn át megszokott és végül mégiscsak megszeretett Bukovinát, amiért oly sokat fájt az ott születettek szíve? Akkor ma a moldvai csángó magyarok megalázott, keserves sorsa lenne osztályrészük, anyanyelvű iskoláikat már régen megszüntették, templomaikból száműzték volna a magyar szót. Fízett béréncék brossúráikban bizonygatnák, hogy Andrásfalva, Hadikfalva, Istensegits, Józseffalva és Fogadjisten – Maneuți, Dornești, Țibeni, Vorniceni és Jacubești – lakossága nem is magyar, hanem őseredeti román, akik a „magyar nacionalizmus” elől menekültek Erdélyből Bukovinába.

És mi lett volna a sorsuk, ha 1944-ben Bácskában maradnak? Akik túléltek volna a „meleg napok” vérengzéseit, részben vendégmunkásként szóródtak volna szét a világban, részben pedig ott szorongnának a „háborúba ájult Szerbia” túlélői között.

Minket anyánk – megátkozott?

Hát átok alatt van az a nép, amelyik három évszázad alatt háromszor képes kibújni a történelem halálosan szorító markából? Nem! Ez a nép sokkal inkább a gondviselés által helytállásra, hagyományait gyökerezve, fönixmadárként újjászületésre való, istenáldotta közösség.

Sára Sándor róluk szóló filmje pedig nem más, mint a 250 esztendeje Madéfalván született székely népcsoport apoteózisa. ♦

Jegyzetek

¹ A *Sír az út előttem* című dokumentumfilmje a bukovinai székelység történelmi kálváriáját idézi. Az 1987-ben bemutatott, négy részből álló filmfolyam fejezetei: *Hazátlanak, Hadak útján, Keresztúton, Hazatértek*. Írója és rendezője Sára Sándor, dramaturgja Csoóri Sándor, operatőre Kurucz Sándor.

² László Mihály: A moldvai csángók eredete. Bp. 1882. 11.

³ Sebestyén Adám: A bukovinai székelység tegnap és ma. Szekszárd 1989.125.

⁴ Különösen Észak-Moldva és Bukovina városi lakosságának túlnyomó része a XIX. sz. második felében ún. „mózes hitű” volt. De még Bákó megye városi népességének is 37,6 %-a zsidó nemzetiséghez tartozott. (Halász Péter: Csángók Románia Nagy Földrajzi Szótárában. In.: Uő.: Bokréta kötögetem vala. A moldvai magyarok néprajzához. Bp. 2002. 84–85.)

⁵ Ösz Erőss Péter: Orgonailatú májusi vecsernyék. Moldvai Magyarság. 24. sz. 1.

Nagyvárad, 1941. június 9.
(Bognóczy Géza felvétele)

Bepillantás egy telepfelügyelő munkájába

Horthyvára, Hadikhalom és Hadiktelke telepfelügyelőjének 1942-es jelentései¹

Valastyán Balázs, Szarvas

Ezerkilencszáznegyvenegy április 11-én a magyar honvédség csapatai átlépték a magyar–jugoszláv határt, mellyel megkezdődött a trianoni békevel² a történelmi Magyarországtól elcsatolt délvidéki területek egy részének visszacsatolása. Az időszak katonai és politikai eseményei mind a magyar, mind a nemzetközi történetírásban kiterjedt szakirodalommal rendelkeznek, illetve a dobrovoljacok ki-, és a székelyek betelepítése is a jól kutatott témák közé sorolhatóak.³ Tanulmányomban – elsősorban eddig publikálatlan levéltári források alapján – az ún. székely telepeken szolgálatot teljesítő telepfelügyelők munkáját kívánom bemutatni. Mielőtt a dokumentumok bemutatására rátérnék, szükségesnek tartom, hogy röviden szójak a forrásokról.

Elsődleges forrásaimat az 1941. november 10-én életre hívott Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség iratai képezték. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a Kirendeltség iratai közül mindössze egy doboznyi található (levéltári jelzet: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL-OL) a Földművelésügyi Minisztérium iratai (továbbiakban: FM) K202 – Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség iratai – Vegyes, szám nélküli iratok), a Kirendeltség többi irata Újvidéken, a Vajdasági Levéltárban kutatható. (Levéltári jelzet: Arhiv Vojvodine [továbbiakban AV] F150, Madjarsko Kraljevsko Ministarstvo Poljoprivrede – Ispostava za Agrarnu Politiku – Novi Sad; A Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztérium Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltség iratai, Újvidék [1941–1944], 56., 57., 59. dobozok).

Mint utaltam rá, 1941. április 11-én a magyar honvédség csapatai Horthy Miklós⁴ kormányzó hadparancsára⁵ átlépték a magyar–jugoszláv határt, mellyel megkezdődött az utolsó revízió végrehajtása.⁶ A Magyarországhoz visszacsatolt területéről a következő néhány hét leforgása alatt kitelepítettek minden olyan személyt, aki 1918. október 31-e után lett a területre telepítve. A kitelepítettek helyére bukovinai széke-

lyeket, hősi halottak rokonait, vitézeket, illetve moldvai csángókat telepítettek 1941 májusától kezdődően.⁷

A telepítésre vonatkozóan a magyar politikai körökben több elképzelés is élt az általam tárgyalt időszakban. 1941. február 4-én a magyar kormány lakosságcserét javasolt a román kormánynak, míg Teleki Pál a szatmári, addig Németh Kálmán⁸ a bihari telepítés tervét tartotta elfogadhatónak, illetve Werth Henrik totális kitelepítési

terve is támogatásra lelt, elsősorban katonai körökben. A magyar kormány számára sürgető volt a bácskai telepítés kérdése, mivel Németország a Bácska 1941. áprilisi elfoglalásával Magyarországra hárította a korábbi Jugoszlávia gazdasági terheit.⁹

Egy hónappal később, május 11-én Magyarország és Románia megkötötte a székelyek áttelepítéséről szóló szerződést. A letelepítést az időközben megalakított Külföldi Magyarokat Hazatelepítő Kor-

Az első szentmise a bácskai telepen

A telepesek megérkezésük után a Himnuszt éneklik új lakóhelyükön

mánybizottság végezte, melynek vezetője Bonczos Miklós¹⁰ lett, székhelye pedig Újvidéken volt. 1941. május-júniusban 3279 családot (13200 fő) telepítettek le 35 ezer kat. hold földre, több lépcsőben.¹¹ Az átköltözés során a bukovinai magyarok kétnapi élelmet, valamint némi poggyászt vihettek magukkal. A két állam között megkötött egyezmény értelmében gazdasági felszerelést, gabonát, takarmányt, illetve állatokat nem vihettek magukkal új lakóhelyükre.¹² Az öt székely község lakóit 14 telepre helyezték el, ahol a letelepítés során figyelembe vették a családok bukovinai anyagi helyzetét, és ennek alapján juttattak részükre ingóságokat, illetve házakat. Gondot okozott azonban, hogy a jugoszlávok a zárt telepek „mezőgazdasági ingatlanait nem egy helyen, egy tagban adták ki, hanem parcellánként szétszórva és összekeverve a helyi agrárjuttatottak földjeivel [...] az lenne a legelső teendő, hogy a zárt telepek összes földje a település mellett mindenütt egy tagban adassék ki.”¹³ Emellett problémát jelentett, hogy a helyi magyar lakosság sem fogadta osztatlan örömmel a külföldi magyarok hazatelepítését. Ennek hátterében az állt, hogy a délvidéki magyarok „azt hitték, hogy az idetelepített és részben őslakó szláv telepeseiktől és helyi juttatottaktól elveendő föld mind az övék lesz...”¹⁴

Mátéfalvy Elek 1941. június 8-i jelentésében kiemeli, hogy a Ferenc-csatornától Északra rendkívül „nyomott és elkeseredett a nép hangulata” amiatt, hogy nem látják biztosítottak földszükségleteik kielégítését. A külföldi magyarok hazatelepítése ellen nincs kifogásuk – mint írja: „osztatlan megelégedést keltett” –, azonban a helyi magyarság földhöz juttatása, szociális felemelése is szükséges volna. „Az itt élő magyarság az uralomváltozással kapcsolatban azt remélte, hogy az ő életérdekei is azonnal a magyar állami gépezet megindulásakor figyelembe vétetnek. Ezen a téren – folytatja – azonban nehézségek mutatkoznak, mert a magyar községekben nincs elegendő föld, amelyből a helyi szükségletet is már most ki lehetne elégíteni.”¹⁵ A helyzet megoldását azért is tartja fontosnak Mátéfalvy, mert „nem közömbös, hogy az őslakosságnak ez a rétege a magyar kormányhatalom szociális gondoskodásáról milyen benyomásokat szerez az első időszakban. [...] nem elhanyagolandó kérdés, hogy itt a jövőben egy elégedetlen és szélsőséges politikai irányzatokra hajlamos, vagy pedig megelégedett és jogaiban magát sértve érzett magyarsággal kell számolnunk.”¹⁶

Mint utaltam rá, a térség gazdasági termelésének fenntartása fontos szempont

volt a magyar kormány számára. Ennek érdekében Mátéfalvy már 1941. május 16-án javasolja a letelepítettek mellé négy telepfelügyelő alkalmazását. Véleménye szerint a „legjobb az lenne, ha a telepfelügyelők agilis, nőtlen, fiatal okleveles gazdák lennének, akiknek lehetőleg központi elhelyezkedéssel a teleses községekben kellene lakni.”¹⁷ Amíg ezek a telepfelügyelők nincsenek kinevezve, a teleses községeknek egy „értelmes vezetőembert” és egy háromtagú bizottságot kellett választaniuk, akik a központi utasításokat végrehajtják. Erre azért is szükség van, mert „sürgősen meg kell szüntetni azt az állapotot, hogy a telesesek munka hiányában egész nap a házak előtt ácsorognak és csavarognak”, ugyanis telepfelügyelő hiányában „hózzászoknak a tétlenséghez, és mindig az államtól fogják várni eltartásukat”.¹⁸

A letelepítés után a székelyek gazdálkodásának irányítására 10 telepfelügyelőt neveztek ki, ezek közül azonban három fő meg sem kezdte a munkáját. Az újonnan kinevezettek közül is csak egy látott munkához, így a Kirendeltségnek újabb telepfelügyelőket kellett alkalmaznia.¹⁹ 1941. október 25-én jelölték ki a telepfelügyelők működési helyét, mely az alábbi volt (1. táblázat).

Telep neve	Telep területe	Telepfelügyelő neve
Horthyvára Hadikhalom Hadiktelke	8281 kat. hold (más forrás szerint 9870 kat. hold)	H. Horváth Gyula
Hadiknépe Hadikföldje	5404 kat. hold	Agócs Sándor
Istensegits Istenvelünk	5418 kat. hold	Szilágyi Lajos (később Náray Antal)
Andrástelke Andrásszállás Andrásmező Istenhozott	4112 kat. hold	H. Kiss Imre
Istenáldás Istenföldje Székelytornyos Bács-Andrásháza	2456 kat. hold	Szabó István
Bács-Andrásfalva Andrásföldje Andrásmajor Adjisten	3594 kat. hold	Sáfrán Károly
Bácsjózseffalva Istenes	3309 kat. hold	Barabás Mihály
Hadikfalva	2241 kat. hold	Szilágyi Lajos
Hadikújfalú Hadikkisfalú Hadikórs	5835 kat. hold	ifj. Papp János
Hadikliget Hadikszállás	2247 kat. hold	Tótik Károly

A kinevezett telepfelügyelők és működési helyeik²⁰

A telepfelügyelők 200 pengős havidíjban részesültek, illetve házat juttattak nekik azon a telepen, ahová kinevezték őket, valamint 25 kat. hold földet kaptak haszonbérbe, ellenben semmilyen más jövedelemszerzési tevékenységet nem folytathattak.

Feladatuk az alábbiak szerint alakult: a telesesek gazdálkodásának irányítása, ismeretterjesztő előadások tartása a letelepítetteknek, azok szükségleteinek beszerzése, valamint a megtermelt javaiknak szövetkezeti úton való értékesítése. Ügyelnie kellett a telesesek házainak rendjére, a telesesek által fizetendő részletek, haszonbérek és közterhek ellenőrzését is végre kellett hajtania. Ezen kívül a telesesek mindennapjait is figyelemmel kellett követnie, mely az alábbi feladatokban merült ki: a juttatott ingatlanokról való lemondások, halálozások, az új birtokszerzők nyilvántartása, az esetleges hozzáépítések felmérése.

A magyar hatóságokat támogatnia kellett a rendeletek végrehajtásában: például az 5280/1941 M.E. rendelet esetében pénztári naplót kellett vezetnie, negyedévente részletes beszámolót kellett benyújtania, melyben a népesedési adatokra is ki kellett térnie. A telepfelügyelők mellékállást nem vállalhattak, önállóan nem cselekedhettek, csakis előzetes egyeztetés alapján végezhet-

ték feladataikat, melyet kezdetben a katonai közigazgatással, később pedig a Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltséggel kellett végrehajtaniuk. Bármikor áthelyezhetőek voltak más telepre, a feladatukat az egyes telepfelügyelők 65 éves korukig láthatták el. A munkaviszony azonnal megszűnt, ha a telepfelügyelő bűncselekményt²¹ követett el, valamint ha olyan betegségben szenved, mely tartósan távol tartja a munkától, illetve kötelességteljesítését megtagadja.²² Mint látható, a telepfelügyelők feladatköre meglehetősen kiterjedt volt.

Horthyvára település a jugoszláv időszakban Máriamajor névre hallgatott, majd 1935-től átnevezték Stepanovícévrá, ettől az időtől kezdve pedig önálló községként működött. Az előzőekben említett visszacsatolás után rövid ideig Bácsbadikfalva, a székelyek letelepítése után pedig Horthyvára lett a település neve. Hadikhalom (Tankošicevo) és Hadiktelke (Újkiszács) Kiszács település részei voltak. 1941-ben előbbi településre 42, utóbbira pedig 132, Horthyvárára pedig 329 székely családot telepített a Külföldi Magyarokat Hazatelepítő Kormánybizottság.

A telepek életét, mindennapjait rekonstruálhatjuk H. Horváth Gyula telepfelügyelő havi jelentéseiből. Mint láttuk, Hadikhalom és Hadiktelke egyaránt Kiszács településhez tartoztak közigazgatásilag, gazdaságilag azonban Horthyvárához. A telepek egészségügyét szintén Horthyváráról látták el, a helyi orvos hetente egyszer tett látogatást a két telepen. A két telep egybe volt építve, mintegy 3 km-es út kötötte össze őket. Hadikhalmon és Hadiktelkén 12 – más adatok szerint 14 – családot a helyi szlovákok közé telepítettek, „mely állapot csak még nagyobb szétszórtságot ad a telepeknek.”²³ A januári jelentésében megemlíti a telepfelügyelő, hogy „a lakosság sokat szenvedett a hideg miatt, mert annyi pénze nincsen, hogy a téli tüzelőanyagot megvegye...”²⁴

Ezt az állapotot megszüntetendő kérte H. Horváth Gyula 1942. január 22-i beadványában, hogy a helyi székelyeknek a Bácskai Cukorgyár Rt. által felajánlott szerződés megkötésében segédkezhesen. Ennek oka, hogy „a gazdák nagy százaléka még nem foglalkozott önálló cukorrépa termeléssel [és] volt már eset /gyümölcsfa rendelés/ arra, hogy a telepesek megkérdezés nélkül írtak alá rendelést, és a végén merőben más volt a leszállítás, mint a rendelés”, ráadásul „a gazdák nagy része teljesen analfabéta [...] éppen ezért akarom, illetve szeretném a szerződést magam készíteni minden egyes termelővel, hogy ne használhassák ki ezt a fogyatékoságot idegen emberek a saját

Megérkezésük Kosnánál a magyar határra

javukra” – írja a telepfelügyelő.²⁵ A Kirendeltség engedélyezte számára a szerződések megkötésénél való segítségnyújtást, azonban felhívták a figyelmét: „*semmi néven nevezendő prémiumot, vagy jutalmat nem kérhet, és el nem fogadhat*” – mint ahogy azt az előzőekben a telepes-felügyelői munkakör leírásánál is láthattuk.²⁶ A telep lakossága végül leszerződött 216 kat. holdon cukorrépa termelésre. A székelyek pénzhíánya miatt kieszközltek, „*hogy minden kat. hold után 50 P. előleget fizessen ki a gyár a leszerződött termelőknek.*”²⁷

Horthyvára telep – mint az előzőekben már láttuk – önálló községként üzemelt, vezetését 1 vezetőjegyző, 1 segédjegyző látta el. Ezen kívül a telep rendelkezett 1 önálló bírával, 1 albírával, 4 esküdttel, illetve 20 képviselő-testületi taggal is. Az oktatást – melynek önálló épülete volt – 5 tanár látta el, melyek közül kettő férfi, három pedig női tanerő volt. Az egészségügyet a feljebb már említett orvos látta el, rajta kívül egy védőnő dolgozott még a községben. A telepen „*járványos betegség nem igen fordul elő [...] elterjedt betegség itt is – mint általában a székelyek között – a trachoma és a tüdővész.*”²⁸

A község lakóházai jó állapotnak örvendenek, „*hála a bevonuló honvédség előrelátásának itt a bevonulás alkalmával nem történtek nagyobb mérvű rongálások.*”²⁹ Az utcák rendezettek, az árkok még a nyár folyamán ki lettek tisztítva, így az olvadás sem okozott problémát a víz elvezetésében.

A letelepített székelyek körében megindultak a különböző tanfolyamok is, melyek segítségével mindennapi életüket teheték könnyebbé: ilyen volt például a főzőtanfolyam, „*melyen 30 növendék lett*

kioktatva a takarékos főzés tudományára.” Ezen kívül gondot fordítottak azokra is, akik Bukovinában nem tudták befejezni az elemi iskolai képzést, valamint megindult az analfabéta tanfolyam is.³⁰ Összességében tekintve H. Horváth véleménye szerint a lakosság elégedett, hangulata pedig jónak mondható.

Hadikhalmon és Hadiktelkén 231, Horthyvárán pedig 3185 kat. hold földet osztottak ki a telepeseknek.³¹ Ezek a területek néhány kivételtől eltekintve egy tagban helyezkedtek el, így mindhárom telep „*gazdaságilag egynek tekinthető*”, a földek termőereje pedig jó.³² Mint az előzőekben már utaltam rá, a kormánybizottság különböző segélyeket nyújtott a térségbe érkező telepeseknek – többek között haszonállatokat, illetve gazdasági eszközöket is biztosítottak a letelepülőknek. Az 1942. januári kimutatás szerint Hadikhalom – Hadiktelke telepeknek 38 ló, 38 szarvasmarha, 40 sertés jutott, baromfi pedig minden egyes háznál volt. Horthyvára esetében ezek a számok az alábbiak szerint alakultak: 127 darab ló, 239 szarvasmarha, 268 sertés, 88 juh lett juttatva a lakosoknak. A juhok esetében azonban a tényleges számot nehéz megállapítani, mert „*a juhok hűlés következtében állandóan elhullanak.*”³³ A bukovinai székelyek a letelepítésük után oktatást kaptak az egyes állatnemek gondozását illetően, ennek köszönhetően „*a közelmúltban megtartott állatvizsgálaton a lovak majdnem mind jó kondícióban vannak.*”³⁴ Ahol mégis elhanyagolt állatra bukkantak, „*tulajdonosát utasítottam a helyes állattartásra és tisztaságra*” – írja a telepfelügyelő. Meglátása szerint ennek oka abban rejlik, hogy „*a telep lakói otthon teljesen nincstelen emberek*

voltak, akik favágással és alkalmi munkával keresték meg kenyerüket, és így a most hirtelen kapott állatokat elhanyagolják.³⁵ Gazdasági eszközök terén mindhárom település egyrészt a helyszínen találtakból, másrészt pedig juttatások útján tudta kielégíteni igényeit.

A telepfelügyelő 1942. februári kimutatása alapján Horthyvára rendelkezett 93 darab ekével, 96 darab kocsival, 40 szecskavágóval, 9 darab vetőgéppel, a hiánytalanon azonban szerepel még 74 darab eke, 122 darab kocsi, 18 szecskavágó, 2 darab répavágó, 1 darab láncborona, 2 darab sorvetőgép, melyek pótlásáról gondoskodni kellett. Hadikhalom és Hadiktelke esetében is hasonló hiányok olvashatóak ki a kimutatásból. H. Horváth ugyanebben a jelentésében elkeseredetten számol be arról, hogy a gépeket a Weiss Manfréd és Hoffherr gyártól próbálták beszerezni olyan módon, hogy „engedjék meg az aratás és őszi termény betakarítása utáni fizetést két részletben”. A gyárak ezt a kérését nem teljesítették, így a kezdeményezés kudarcba fulladt, ezért kéri a földművelésügyi minisztert, hogy segítsen a gépek beszerzésében, különösen „a tavaszi talajmunkák gépek hiányában hátrányt szenvednek”.³⁶

A tavasz beálltával gondot jelentett a telepesek számára a földjeiken felhalmozódott vízmennyiség, annak elvezetése, illetve a térségben pusztító árvíz okozta nehézségek. Kezdetben – mint H. Horváth írja – a Horthyváran „a juttatott zárt terület mintegy 60%-a víz alatt állott”, de amint az időjárás lehetővé tette, megkezdtek a víz elvezetését, melyet árkok ásásával oldottak

meg, valamint a levezető csatornák kitisztítását is megkezdtek.³⁷

Az olvadás azonban nemcsak a földeken, hanem a lakóházak esetében is okozott nehézségeket a telepek lakóinak. Horthyváran 3 házból ki kellett lakoltatni a székelyeket, 12 házat pedig alá kellett falazni, az összeomlást megelőzendő.³⁸ A falak átnedvesedésének okát abban látja a telepfelügyelő, hogy az itt élt dobrovoljácok „sok helyen hidak helyett egyszerűen csak földhányást használtak és így a házak előtt mindenütt megállott a víz, és a víz felszívódott a házak falaiba.”³⁹ Mint utaltam rá az előzőekben, Hadikhalom és Hadiktelke egyaránt Kiszács községhez tartozott közigazgatásilag, így ennek a két településnek a területét érintő vízelvezetési munkákat csak a községi előjáróság beleegyezésével lehetett végrehajtani.⁴⁰ Az 1942. április 9-i gazdaköri gyűlésen H. Horváth azonban kijelentette, hogy „ne másra várjon mindenki, hanem saját erejéből is igyekezzen a víztől megszabadulni.”⁴¹

A telepek épületeiben – annak ellenére, hogy gyengék, ugyanis „a telepen végighúzódik egy szennyos mocsár” – az oladás nem okozott jelentős károkat⁴², mert a telepesek körültekintően megelőzték a bajokat.⁴³ Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap⁴⁴ 1942 májusában kezdte meg a károsultak összeírását, illetve juttatott azoknak építési segítyt. Ennek segítségével lehetővé vált, hogy „a megrongált házakat aláfalazzák és szigetelik, a teljesen összedőlteket pedig újjépítik.”⁴⁵ 1942 júliusában kezdetét vette a tényleges munka, melynek során a megrongálódott házakat kijavították – ez

azonban nem volt ingyenes, ugyanis az ONCSA-nak „mint középkezelési költségek formájában kötelesek a juttatottak visszatéríteni.”⁴⁶ Mint fentebb utaltam rá, a székelek a letelepítésük során részükre juttatott segélyeket rövid idő után anyagi formában kérték realizálódni. Az ONCSA építkezései, az építőanyagok szállítása kiváló pénzkereseti lehetőséget biztosított számukra. H. Horváth Gyula véleménye az volt ezzel kapcsolatban, hogy „a nagy pénztelenség, ami érezhető volt június hónapban, egycsapásra megszűnt. Már látni, hogy a telepesek a fuvarozás árából lovat, tehenet és a szükséges, de még hiányzó felszerelésüket pótolják.”⁴⁷

A telepfelügyelő – mint a településekért felelős személy – igyekezett a fentiekhez hasonló eseteket megakadályozni, adott esetben megelőzni. Ennek érdekében – mint az szeptemberi jelentéséből kitérünk – már augusztusban megkezdtek a tavasszal hasznos szolgálatot teljesítő árok- és csatornarendszer rendbehozatalát, tisztítását két, ilyen irányba szakképzett személy vezetésével. A földmunkák elvégzésére a telepesekből alakítottak munkáscsoportokat – „az árokhálózat rendezésével minden emberileg lehető intézkedés megtörténik az árvizek és vadvizek levezetésére, hogy azok a lemult vizes esztendő tapasztalatai alapján kárt ne tehessenek.”⁴⁸

A Külföldi Magyarokat Hazatelepítő Kormánybizottság nemcsak székelyeket, moldvai csángókat, hanem boszniai magyarokat is telepített le a Bácskában.⁴⁹ Először 1941 decemberében merült fel a boszniai magyarok áttelepítése, majd 1942. február 25-én indult meg a tényleges hazatelepítési akció megtervezése – partizánveszélyre hivatkozva.⁵⁰ 1942. április elején kötötte meg a magyar és a horvát kormány az áttelepítésről szóló megállapodást, melyben a horvátok vállalták a hazatelepülők vagyonának megvásárlását, valamint a magyarok némi élőállatot is hozhattak magukkal új lakóhelyükre. A megállapodás három boszniai települést érintett, mely később még egy településsel kiegészült.⁵¹ A boszniai magyarok áttelepítése – szemben a székelyek Bácskába történő telepítésével – nem ünnepélyes keretek között zajlott le. 1942 szeptemberéig húzódott a letelepítés, melynek során Horthyvárra, Hadikligetre és Hadiknépére telepítettek le 395 családot, 1552 fővel.⁵² A letelepítés szervesen érintette Horthyvára község életét, így H. Horváth Gyula telepfelügyelőnek is adtak feladatot a boszniai magyarok.

1942. április 24-én a településre érkezett 63 család a dárdai menekülttáborból.⁵³ Kezdetben a székelyek által nem használt

Bárdossy László miniszterelnök felesége és vitéz Bonczos Miklós államtitkár, telepítési kormánybiztos kíséretében megtekintik a bácskai telepesfalvakat

szobákban szállásolták el őket, ahol – előzetes egyeztetés alapján – a tulajdonossal kötött megállapodás alapján bért fizettek, májustól kezdve pedig átlagosan 10 pengőt.⁵⁴ Az ONCSA június elején kijelölte ugyan a telepeseknek építendő házak helyeit – a kimutatás 100 házat említ –, az építkezés azonban még július 1-jén sem kezdődött meg.⁵⁵ A késlekedés ellenére novemberre a házak elkészültek, és „ha az ősz hosszú lesz, úgy hogy a bevakolás lehetséges lesz, akkor még ez évben beköltözhetőek lesznek”, ellenkező esetben azonban csak a következő év tavaszán képzelhető el a házak birtokba vétele.⁵⁶

A boszniai magyarok kezdésként ideiglenes földjuttatásban részesültek, melynek mértéke 2 kat. hold volt családonként. Ezeket a földeket elsősorban olyan szerb és sváb származású bérlőktől vették el, „akik 20-50 kat. holdat béreltek” – kötelezték őket ugyanis a földek átadására.⁵⁷ 1942 szeptemberében lezárult a földek tulajdonba adása.

A juttatást a Külföldi Magyarokat Hazatelepítő Kormánybizottság részéről dr. Kiss István törvényszéki bíró végezte. A juttatás mértéke a kezdeti 2 kat. holdról 4 kat. holdra nőtt házaspáronként, illetve minden gyermek után még 1 kat. hold illette meg a családokat. Ha a kapott föld egy része olyan terület volt, mely víz alatt állt, akkor az illető „arányosan nagyobb terület juttatásában részesült.”⁵⁸

Hasonlatosan a székelyek pénzbeli segélyezéséhez – mint azt fentebb láttuk –, a boszniai magyarok is fejenként napi 2 pengőt kaptak, valamint kenyérsegélyben is részesítették őket. A telepfelügyelő a tájékoztatójában kiemeli, hogy az „új telepesek között sok a maláriás beteg”, valamint néhány kisebb betegség is előfordult köztük, melyeket a községi orvos lát el.⁵⁹

H. Horváth Gyula mint telepfelügyelő jelentéseiben a telepek fontosabb napi eseményeit, az embereket érintő problémákat is leírta, melyekből rekonstruálhatjuk a telepek hétköznapijait. A márciusi helyzetjelentésében megemlíti, hogy március 23-án megindult Horthyvárán a hetipiac tartása, melyet nemcsak a három telepes község lakossága keres fel rendszeresen, hanem Újvidékről és Temerinből egyaránt érkeznek eladók. A legnépszerűbb árucikkek a tejtermékek és a tojás voltak.⁶⁰ A tanítás ezekben a napokban szünetelt Horthyvárán, ugyanis nagyfokú tűzfahiány lépett fel, előreláthatólag „csak a húsvéti szünet után indul meg ismét a tanítás, ha az idő melege fordul” – írja a telepfelügyelő. Március hónaptól kezdve indult meg a községben a gazdaköri élet, melynek keretein belül

minden kedden és pénteken tanácsadást végzett a telepesek számára H. Horváth. A március 8-i gazdaköri gyűlésen az egészségügyi kérdések kerültek előtérbe: az olvadás beállta után sok gyermek mezítláb járkált az utcán, melynek megszüntetését azok szüleitől várja el. Megemlíti, hogy házszemlék alkalmával „nagyon sok helyen az ágyak alja tele van burgonyával, mely egy része rothad és bűzt terjeszt”, mely nem higiénikus és betegségeket is hozhat magával.⁶¹

Ezeket kívül a tetvesedés is sok kellemetlenséget okozott a lakosságnak, mely a tisztálkodás hiányos mivoltára utal. A telepesek javarészt – még ha felszólítás után is – alávetették magukat a szükséges tisztálkodási folyamatoknak, egy esetben azonban szigorúbb eszközökhöz kellett folyamodnia a telepfelügyelőnek: „egy telepes asszony, dacára a sok és szigorú figyelmeztetésnek, egy heti időhaladék után sem tisztította meg sem magát, sem családját, és ezért az előjáróság kénytelen volt a tetves család haját lenyírtni”, mely pozitívan hatott az addig vonakodókra is.⁶² Az 1943 januárjában megtörtént ellenőrzés után a telepfelügyelő az alábbiakat írta a tetvesedés kapcsán: az előző évben foganatosított intézkedések eredménye a „fokozott tisztálkodás és kevesebb tetű”.⁶³

A tél beköszöntével egyre több lett a beteg gyermek, mely a tüzelőanyag nagyfokú hiányának tudható be. Ennek következményeképp 1942. november 24-től az iskolai tanítás szünetelt, néhány hétig azonban fűtetlen iskolában is folyt a képzés, „de amint a gyerekek kezdtek köhögni és betegedni, a tanítást be kellett szüntetni.”⁶⁴ A tüzelőanyag hiánya azonban nemcsak az oktatásban érezte hatását, hanem – mint

ahogy H. Horváth írja – „ennek tudható be a hónap folyamán beállott nagy gyermek-halandóság” is.⁶⁵

A kellemesebb időjárás érkezése is tartogatott nehézségeket a telepesek számára. A gazdák figyelmét felhívta a telepfelügyelő, hogy amint a termés aratható állapotba kerül, ne késlekedjenek a munka megkezdésével, „nehogy valami elemi vagy emberi kár miatt a gabonatermés részben vagy egészben megsemmisüljön.”⁶⁶ Az esetleges merényletek⁶⁷ megakadályozása érdekében az aratás idejére a honvédségtől kölcsönkapott fegyverekkel a telepesek fegyveres őrseget alakítottak, mely kezdetben 24 órás, augusztus hónaptól kezdve pedig csak éjszakai szolgálatot látott el. A kezdeményezés sikerét mutatja, hogy szeptemberrel bezárólag mindössze egy tüzesetet regisztrált H. Horváth.⁶⁸

A mindennapok gondjai mellett a források megőrizték a telepesek napjainak naposabb oldalát is. 1942 áprilisában került sor a székely telepesek első táncmulatságára, „mely anyagilag és erkölcsileg a legjobban sikerült.”⁶⁹ 1942 nyarán a Bácskába költözött székelyek megünnepelték letelepítésük évfordulóját, melynek alkalmából Bonczos Miklós kormánybiztos és Antal István nemzetvédelmi miniszter látogatást tett mind a 28 telepen, így Horthyvárán, Hadikhalmon és Hadiktelkén is. A székelyek – mint írja a tudósító – „igen meleg fogadtatásban részesítették s nagy szeretettel vették őket körül”. Az érkezés után tábori misén vettek részt, majd szemrevételezték a falut, végül Antal „meleg szavakkal köszöntötte a bukovinai székelyeket régi hazájukba való visszatérésük első évfordulóján”, mely beszédet „Horthyvára székely

lakossága szűnni nem akaró tetszéssel és éljenzéssel fogadta”.⁷⁰

Tanulmányomban Horthyvára, Hadikhalom és Hadiktelke székelytelepek telepfelügyelőjének 1942-es jelentései alapján próbáltam bemutatni a telepesek életét, a mindennapi kihívásokra adott válaszaikat. Mint láthatuk, a telepfelügyelő munkája a telepesek életének gyakorlatilag minden szegmensét érintette: a gazdasági ügyekben, az egészségügyi kérdésekben, vagy pedig az újabb telepesek életfeltételeinek megteremtésében egyaránt segítő kezet kellett nyújtaniuk. A telepfelügyelő munkája a Bácskában 1944 őszeig tartott, ekkor ugyanis az ide telepített bukovinai székelyekre újabb költözés várt: ezúttal Magyarországra, Tolna és Baranya megyékbe voltak kénytelenek települni.⁷¹

Az archív felvételek a Visszatér a Délvidék című könyvből valók
A fotókon a csatlajai Székely Helytörténeti Gyűjtemény látható (fotó: Szanyiné Szabó Katalin).

Jegyzetek

¹ „A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.”

² A trianoni békedöntéssel Magyarországtól 1920. június 4-én elcsatolták a Bácskát, a Bánát egy részét, a baranyai háromszöget, a Muraközt és a Murán túli területeket (20551 km²). 1941 áprilisában ebből a területből 11475 km² került vissza Magyarországhoz.

³ A székelyek telepítésére vonatkozóan lásd: A. Sajti Enikő: *Székely telepítés és nemzetiségpolitika a Bácskában, 1941.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984; Merk Zsuzsa: *Bukovinai székelyek a Délvidéken (1941–1944).* In: Migráció és település a Duna-Tisza közén. II. 1997; Vincze Gábor: „Bukovinai magyarok. Mind egy szálig hazahozni őket!” *Hogyan kerültek 70 éve a bukovinai székelyek a Bácskába?* In: Visszatér a Délvidék, 1941. Budapest, 2011; Németh Kálmán: *Százezer szív sikolt. Hazatért és hazavágyó magyarok verőfényes Golgotája.* Bácsjózseffalva, 1943.

⁴ Nagybányai vitéz Horthy Miklós (1868–1957): tengerésztiszt, Ferenc József szárnysegédje, 1920. március 1-től 1944. október 16-ig Magyarország kormányzója.

⁵ A proklamációt „válaszként a magyar határon bekövetkezett jugoszláv felvonulásra, a határincidensekre és a magyar területen végrehajtott bombaledobásokra”, valamint „a délvidéken élő magyarságnak az anarchiától való megóvására” fogalmazták meg. Kun József: *A német hadvezetés magyarországi politikájához, 1941. március-június.* Századok, 1965/6, 1234. A kiáltvány olvasható: MNL-OL K-428 a) sorozat, MTI Könyvtáros, Napi tudósítások (1920–1944) 1941. április 10.

⁶ Az első bécsi döntéssel a Felvidék magyarlakta része került vissza Magyarországhoz (1938. november 2.), a következő év elején a Kárpátalja, 1940. augusztus 30-án pedig Erdély lett visszacsatolva.

⁷ A Bácskába a jugoszláv kormányzat egyes adatok szerint 6175, más adatok szerint 6912 ún. dobrovoljac – eredetileg katonai önkéntes – családott telepített, nagyjából 53465 kat. hold területre.

⁸ Németh Kálmán (1897–1966): józseffalvi plébános, aktívan részt vett a bukovinai székelyek bácskai telepítésében.

⁹ Az 1941. áprilisi német–magyar gazdasági tárgyalások során a németek világossá tették a magyar képviselők előtt, hogy a volt Jugoszlávia gazdasági terhei, a területi gyarapodásért cserébe, Magyarországot illetik. A Bárdossy-kormány ezután hozzájárult a bácskai terményfelesleg németek és olaszok részére történő átadásához, a háború időtartamára. A németek igényei elsősorban búzára, kukoricára és kenderre vonatkoztak, ezen kívül a korábbi német–jugoszláv olajgyezmény területre eső részét is követelték. A. Sajti: *Impériumváltások...* id. mű 209. o.

1941 tavasza kifejezetten csapadékos időjárást hozott, mely megnehezítette a termelést a földeken: „A most elmúlt esős időszak után a legnagyobb valószínűség szerint szárazabb időszak következik, amikor a még elmaradt vetési munkálatokat a leg-sürgősebben foganatosítani kellene. Itt rámutatok arra, hogy a zárt települések/volt dobrovoljac telepek/ingatlanait képező területeknél a tengerivetés elmaradása mintegy félmillió mázsa tengeri termés kiesést jelentene [...] Az ide gazdasági évre vonatkozólag a legfontosabb kormányzati célkitűzés [...] a termelés folytonosságának fenntartása...” Mátéfalvy Elek, telepítésügyi főfelügyelő hozzátesszi még: „Szíveskedjék sürgősen és nyomatékosan utasítani a volt szerb telepekben még bent lakó dobrovoljac és egyéb telepeseket – a kimozdítástól függetlenül – hogy a még vetetlen területeket büntetés terhe mellett haladéktalanul vessék el. A kitelepítésnek természetesen ettől függetlenül tovább kell haladni.” AV-F150-3-6/1941 59. d.

¹⁰ Bonczos Miklós (1897–1971): politikus, ügyvéd. 1938 és 1942 között országos árvízvédelmi és menekültügyi kormánybiztos, belügyi államtitkár, 1942 és 1944 között igazságügyi államtitkár, 1944. augusztus 7-től 1944. október 12-ig belügyminiszter.

¹¹ 1941. május 17-ig 1328 család 5786 fővel, május 27-ig újabb 270 család 1085 fővel, június 4-ig még 232 család 1320 fővel, június 14-ig 480 család 2166 fővel, végül június 18-ig még 611 család 2843 fővel lett letelepítve. MNL-OL-FM-K184-137-1941-135280 I-VII. tájékoztatók. A telepítésen kívül történtek „beszívárgások” is a telepekre. Agócs Sándor

¹² A. Sajti: *Impériumváltások...* id. mű 211. o.

¹³ AV-F150-3-8/1941 59. d.

¹⁴ Uo.

¹⁵ AV-F150-2-38/1942 56. d.

¹⁶ Uo.

¹⁷ AV-F150-3-9/1941 59. d.

¹⁸ Uo.

¹⁹ MNL-OL-FM-K202-1942-1944/10510

²⁰ Uo.

²¹ „...büntetért, az állam ellen, nyereségvágyból, vagy szemérem ellen elkövetett vétségért jogerősen elítélik.” Uo.

²² Uo.

²³ AV-F150-2-12119/1942 56. d. 4. o. A telepfelügyelő 1942. március 30-i jelentésében az alábbiakat jelenti: „A telepesek között vannak beékelve szlovákok, akik csak rossz szemmel nézik a magyar telepeseket.” A későbbiekben problémát jelentett, hogy a telepesek gyermekei kénytelenek voltak szlovácul megtanulni, ráadásul 1942 áprilisától a településeken nem volt magyar nyelvű tanító. Mint 1943. januári jelentésében írja H. Horváth Gyula: „Nagyon szükséges volna a nevezett két telepre tanerő sürgős kirendelése, mert a szlovákok közé beékelte családok gyermekei már-már többet

beszélnek szlovácul, mint magyar nyelven.” AV-F150-2-30055/1943 57. d. 1. o.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. H. Horváth Gyula januári helyzetjelentése, 3. o.

²⁶ Uo. 1. o.

²⁷ Uo. H. Horváth Gyula februári helyzetjelentése, 1. o.

²⁸ Uo. H. Horváth Gyula januári helyzetjelentése, 5. o. A telepen 210 trachomás és 10 tüdővésztes beteg volt nyilvántartásba véve.

²⁹ Uo. A szerb csapatok kivonulása után a magyar katonaság egy részét Óbecsén a német származású Windpaszinger Béla által bérelt, moziként üzemeltetett épületben szállásolták el. Mint az előzőekben utaltunk rá, több, a magyar honvédség által elfoglalt városban, faluban a szerb lakosság közül rálóttek a bevonuló hadseregre. Így történt ez Óbecsén is. A lövöldözés után Windpaszinger moziját is átkutatták, melynek során jelentős kár keletkezett a felszerelésben. Windpaszinger ennek láttán, haragjában, igencsak dehonesztáló módon így fogalmazott a bevonuló magyar hadsereg vonatkozásában: „Elmentek a barbárok és bejöttek a tatárok, ezek még rosszabbak, mint amazok voltak.” Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára (MNL-CsML), Szegedi Törvényszék Iratai (SzTI) b/ Büntetőperes iratok, B1794/1942 66. d. Windpaszinger Béla esete, büntetésül 200 pengő megfizetésére kötelezte a bíróság.

³⁰ Az első tanfolyamot 28, a másodikat 19 növénydék látogatta a januári jelentés alapján. AV-F150-2-12119/1942 56. d. H. Horváth Gyula januári helyzetjelentése

³¹ Horthyvára településhez ezen kívül tartozott még 6685 kat. hold föld, melyet egy évre haszonbérbe adtak. Ezek között voltak ún. szupermaximum földek, melyek nem tartoztak a jugoszláv érában az ún. zárt telepekhez, azonban tulajdonosaik az impériumváltás után elmenekültek a térségből. E földek után – mint H. Horváth Gyula írja – a környéken élő német gazdák élénken érdeklődtek, ő maga azonban nem javasolja azok eladását számukra, mert „félő az, hogyha ezek a nevezett földeket megvásárolják, akkor idővel az egyes bajba jutott, vagy nehézségekkel küzdő székely gazdáktól megváltják a szomszédos földeket...” Ezzel pedig a telepítés valódi célja, a magyarság megerősítése szorulna háttérbe. AV-F150-2-12119/1942 56. d. H. Horváth Gyula januári helyzetjelentése

³² Uo.

³³ Uo.

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ AV-F150-2-12119/1942 56. d. H. Horváth Gyula februári helyzetjelentése

³⁷ A csatornák tisztítását Horthyvára község fizette, naponta 5-6 pengő napibért fizettek ki a munkásoknak. Ennek segítségével „azok a telepesek, akik teljesen pénz nélkül állanak, juthatnak egy kis keresményhez, amellel a víz levezetéséről is gondoskodunk.” AV-F150-2-12119/1942 56. d. H. Horváth Gyula márciusi jelentése

³⁸ Uo.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo. Kiszács – a jelentések alapján – zömében szlovák nemzetiségű község volt, így annak lakói „kevés közösséget éreznek” Hadikhalom és Hadiktelke lakóival szemben. Ahogy H. Horváth Gyula írja, Kiszács és Horthyvára községházája egyaránt azonos távolságra van a két teleptől, így „több esetben elhangzott az a kérelem, hogy mind a két telepet csatolják Horthyvárához.”

⁴¹ AV-F150-2-12119/1942 56. d. H. Horváth Gyula áprilisi jelentése

⁴² Szabó Zoltán, a zentai járás főszolgabírója Istenföldje, Istenáldás és Székelytornyos telepek kapcsán írt hasonló problémákról 1942 júliusában. „[Istenföldje] telepen a belvíz következtében több ház összedőlt, aminek felépítésére [...] még semmi látható intézkedés nem történt.” Véleménye szerint ezekben az esetekben sürgős intézkedés szükséges, „mert a telepítés eredményével kapcsolatos propaganda lehet szép és üdvös hatású az országnak a való helyzetet nem ismerő lakossága körében, de a sok csalódáson keresztül átment telepesek és a való helyzettel ismerős környékbeli lakosság részében ez a propaganda képmutatónak és túlzottnak tűnik fel és bennük leírhatatlan lelki destruktív és elégedetlenséget idéz elő.” AV-F150-2-20263/1942 57. d.

⁴³ AV-F150-2-12119/1942 56.d. H. Horváth Gyula márciusi jelentése. A telepesek házaiban az esőzések, olvadások által keletkezett károk mellett a szél is okozott kellemetlenségeket: „...a két esetben előfordult szélvihar sok tetőről leszedte a zsindelet” – olvashatjuk a jelentésben. Valamint „az erős széllel sok házon a fedőcserepek eltörték és ezért az eső befolyik a padlásra.” Uo. 32–33. o.

⁴⁴ ONCSA: Országos Nép- és Családvédelmi Alap, melyet az 1940. évi XXIII. törvénycikkkel hívtak életre. Létrejöttére, működésére vonatkozóan lásd: Berey Katalin: Szociálpolitikai kísérlet Magyarországon a 40-es évek elején. Budapest, 1981 (Szociológiai füzetek 25.), valamint Szociális kérdések és mozgalmak Magyarországon (1919–1945). Szerkesztette: Szilágyi Csaba. Budapest, Gondolat Kiadó, 2008.

⁴⁵ AV-F150-2-12119/1942 56.d. H. Horváth Gyula május jelentése

⁴⁶ AV-F150-2-12119/1942 56.d. H. Horváth Gyula júniusi jelentése. Ez az egyes juttatottaknak 20 évet jelentett.

⁴⁷ AV-F150-2-12119/1942 56.d. H. Horváth Gyula augusztusi jelentése

⁴⁸ AV-F150-2-12119/1942 56.d. H. Horváth Gyula októberi jelentése

⁴⁹ A telepítésen kívül történtek „beszivárgások” is a telepekre. Agócs Sándor, Hadiknépe és Hadikföldje telepek telepfelügyelője 1942 februárjában tájékoztatta arról a Délvidéki Földbirtokpolitikai Kirendeltséget, hogy 21 székely család 1941 nyarán, őszén és telén „minden hatósági intézkedés nélkül jöttek Temerinbe illetve Hadikföldjére.” Jelentése szerint egyes családok Macedóniából, mások pedig „Erdélyből, Turtarebesről jöttek ide”

és „a már letelepített székely családokhoz költöztek be, kiknek részben közeli vérrokonai vagy ismerőseik.” AV-F150-2-12270/1942 56. d.

⁵⁰ A. Sajti: *Impériumváltások...* id. mű 225–226. o. A boszniai magyarokra vonatkozóan: Makkai Béla: Magyar szórványgondozás Bosznia-Hercegovinában. In: Regio. Kisebbségi Szemle, 1995. 3. szám. Letöltés ideje: 2014. április 10.

⁵¹ A négy település: Gunja, Vučinjak (Vućjak), Brčko, Bijeljina. Forrás: A. Sajti: *Impériumváltások...* id. mű 226. o.

⁵² Uo. 228. o.

⁵³ 1942 októberében is érkeztek még Boszniából telepesek a Bácskába, őket azonban Ókér és Petróc községben helyezték el ideiglenesen. Ennek az volt az oka, hogy „az itt lévő és lakással nem bíró telepesek is székely családoknál laknak, de tapasztalat szerint az ilyen együttlakás perlekedésre ad alkalmat...” AV-F150-2-12119/1942 56.d. H. Horváth Gyula novemberi jelentése

⁵⁴ Ezt az összeget községi előjáróság határozta meg, azért, hogy visszaélések ne történjenek az új telepesekkel szemben. AV-F150-2-12119/1942 56.d. H. Horváth Gyula májusi jelentése

⁵⁵ AV-F150-2-12119/1942 56.d. H. Horváth Gyula júliusi jelentése

⁵⁶ AV-F150-2-12119/1942 56.d. H. Horváth Gyula novemberi jelentése

⁵⁷ AV-F150-2-12119/1942 56.d. H. Horváth Gyula májusi jelentése

⁵⁸ AV-F150-2-12119/1942 56.d. H. Horváth Gyula szeptemberi jelentése

⁵⁹ AV-F150-2-12119/1942 56.d. H. Horváth Gyula áprilisi jelentése

⁶⁰ AV-F150-2-12119/1942 56.d. H. Horváth Gyula márciusi jelentése

⁶¹ Uo.

⁶² AV-F150-2-12119/1942 56.d. H. Horváth Gyula májusi jelentése

⁶³ AV-F150-2-30055/1943 57. d. 3. o.

⁶⁴ AV-F150-2-12119/1942 56.d. H. Horváth Gyula decemberi jelentése

⁶⁵ AV-F150-2-30055/1943 57. d. 1. o.

⁶⁶ AV-F150-2-12119/1942 56.d. H. Horváth Gyula júniusi jelentése

⁶⁷ Szabotázscsakiók, merényletek a magyar csapatok 1941-es bevonulása után fordultak elő, melyek hátterében a bácskai kommunisták álltak. Ahogy A. Sajti Enikő írja Délvidék című monográfiájában, 1941 júliusa és októbere között 35 akcióra került sor, például 1941. július 25-én a hadikligeti bukovinai székely telepesek búzáját gyújtották fel. Forrás: A. Sajti Enikő: *Délvidék, 1941–1944: A magyar kormányok délszláv politikája*. Kossuth Könyvkiadó, 1987, 135–136. o.

⁶⁸ „...egy szalmakazal esett a tűz áldozatául. A gyújtogatást gyermekek okozták.” Forrás: AV-F150-2-12119/1942 56.d. H. Horváth Gyula októberi jelentése

⁶⁹ AV-F150-2-12119/1942 56.d. H. Horváth Gyula áprilisi jelentése

⁷⁰ MNL-OL K-428 a) sorozat, MTI Könyvnyomtatás, Napi tudósítások (1920–1944), 1942. július 7.

⁷¹ A. Sajti Enikő: *Impériumváltások...* id. mű 219. o.

Bukovinai székek Bajmokon

Hadikkisfalú és Hadikújfalú története

Ráta és Mišicevo volt a két új falú, ahová a bukovinai székeket betelepítették – Mindkettőt az első világháború után alapították.

Mojzes Antal, Bajmok

Ráta

A földesúri jogokat élvező Szabadka Bajmok újratelepítésekor saját részére 1000 hold földet hasított ki, majd a legelő-elkülönítéskor, 1853–1864 között ehhez még hozzácsatolt 5000 katasztrális hold földet saját céljaira Bajmok területéből. Ezek voltak az ún. uradalmi földek, amelyen uradalmi ház, malom, vendéglő épült. Az uradalmi földek keletről Tavankúttal, északról Kunbajával és Bácsalmással, nyugatról a Tarackos határrésszel, délről pedig Bajmokkal voltak határosak. Amikor az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc idején megszűnt a hűbéri rendszer, ezeket a földeket magyar kincstári földekké nyilvánították, Bajmok pedig megszűnt jobbágyfalunak lenni. A kincstári földek a Pesti Bankhoz kerültek, ettől vette bérbe Sári báró. Halála után a bank 30 katasztrális holdnyi parcellákat adott ki bajmoki bérlőknek 25 évre. A letelt idő után a bérlő földtulajdonossá vált.

Az első világháború után, amikor Bajmok a SZHSZ Királysághoz került, a földbérletet egy tollvonással megszüntették. Rátát betelepítették. Az első telepesek 1921-ben a bajai háromszögből (Gara, Bikity, Bácsalmás) érkezett optánsok, valamint katymáriak voltak. Velük egy időben Tavankútról néhány horvát-bunyevác és bajmoki bunyevác nincstelen család is letelepedett Rátán. 1924-ben a szaloniki front szerb önkéntesei (dobrovoljac) közül is többen jöttek ide. Még abban az évben temetőt létesítettek, 1930-ban pedig iskola épült. Ráta lakosai jelenleg szerbek, bosnyákok, montenegróiak, horvátok, bunyevácok és van néhány magyar család is.

Mišicevo

Szabadka irányában, Bajmoktól keletre van mintegy 9 kilométerre. Bajmok község birtoka volt. Valamikor Nagyjárásnak hívták. A Nagyjárást nyugatról a Kisjárás – a volt Bagi-szállásig, illetve az azonos nevű dűlőútig –, délről Györgyénpuszta, kelet-

ről Kaponya határrész, északról Tavankút határolja.

Az első világháború után tavankúti bunyevácokkal, a szaloniki front szerb önkénteseivel (dobovoljacok) telepítették be. Az első telepesek 1921-ben a bajai háromszög optánsai voltak, őket tavankúti bunyevác családok követték. Falujuknak a Mišicevo nevet adták.

Bajmoktól nyugatra is van egy új délszláv település: Sári- vagy Babapuszta. Új lakói Aleksa Šantićról (1868–1924) nevezték el. Korábban urasági, grófi földterület volt.

A földreform

A királyi Jugoszlávia földreformot hajtott végre. Bajmokra vonatkozóan a Dunai bánóság illetékes közigazgatási szervei bonyolították le 1934-ben, s csak a rátaí földeket érintette, amelyek összterülete mintegy 5559 katasztrális hold volt. Az önkénteseknek (dobrovoljacok) 2466, a helybeli szláv lakosságnak 3093 katasztrális holdat osztottak ki. Minden családtag egy katasztrális hold földhöz jutott. A földosztásból kihagyták a magyarokat. Az 1934-es határozat alapján a rátaí, egykori uradalmi földek megszűntek magyar kincstári földnek lenni. A törvények úgy rendelkeztek, hogy a magyarok 50 kilométerre az országhatártól nem vásárolhatnak ingatlant.

Egykori Nagyiskola Dejan Mrkić gyűjteményéből

A második világháború

A harmincas évek végén háborús előkészületek lázában állt a világ. Nem kerülhette ezt el Magyarország és a Jugoszláv Királyság sem, amely 1939-ben Magyarország felé védelmi vonal építésébe fogott.

Bajmokon sok kubikost, valamint tartalékos katonát alkalmaztak a földmunkák végzésére. Lóval vontatott kisvasutat építettek a vasúti teherpályaudvartól a határban folyó munkálatok színvonaláig, ahova emberi erővel csillékben hordták az építőanyagot, a cementet, a sódert stb. A védővonal a Dunától a Tiszáig, helyenként az országhatárhoz igazodva épült.

A magyar honvédség Bajmokra való bevonulásáig sok megrázó és félelmes időszakot kellett megélniük a helybeli magyaroknak, akik várták a bejöveteleket, ugyanakkor tudva a helybeli csetnik századról, attól tartottak, hogy atrocitásokat követnek el. Rettegtek attól a 40 szerb személytől is, akik fegyverrel felszerelve határőr-kisegítést láttak el. A katonai és a helyi rendőrpáncsnok azonban idejekorán átvezényelte őket Szenttamásra, az ott létesített védvonalhoz. Akadt azonban néhány „hazañas asszony”, aki azzal fenyegetőzött, hogy a honvédek bevonulása előtt Rátáról eljönnek Bajmokra, hogy minden magyar nyelvét az asztalhoz szegezzék. Ez a kijelentés nagyon merész volt.

A Jugoszláv Királyság idején a kettős birtokosok engedéllyel közlekedhettek a határon át és művelhették földjüket. Így a madarasi lakosok, akiknek a bajmoki határban volt földjük, és fordítva, a bajmoki birtokosok, akiknek a madarasi határban volt földjük. Voltak bajmokiak, akik ezt a helyzetet és lehetőséget egyébre is kihasználták.

Ráta és Mišicevo kitelepítése

Ráta és Mišicevo lakosai közül sokan már a honvédek bevonulását megelőzően elmenekültek Szerbiába rokonaikhoz vagy ismeretlen helyre. A magyar honvédek Bajmokra való megérkezését követően rendelet jelent meg, hogy azok a polgárok, akik 1918 után telepedtek le, hagyják el a települést. A magyar csapatok bevonulásától, április 12-től június 13-ig, a rátai dobrovoljacok internálásáig a települést zárlat alatt tartották, senkit nem engedtek a faluba, a helybeliek közellátását azonban biztosították. A mišicevói szerbek deportálásuk előtt elégedettek voltak Herczeg Kálmán karpaszományos főhadnaggyal, a bajmoki parancsnokkal.

1941. június 13-án kidobolták, hogy június 14-én a dobrovoljac lakosok a legszükségesebb poggyászukkal és több napra való étellel gyülekezzenek az iskolaudvarban. A vasútállomáson marhavagonokból álló hosszú szerelvény állt. Ezekbe terelték be a rátai szerbeket. Ez történt a mišicevói szerbekkel is. Őket gyalog kísérték a bajmoki vasútállomásra. Amikor Bajmokon haladt át a menetoszlop, megszólaltak a harangok. A mišicevóiak azt gondolták, hogy Hegedűs Lénárd esperesplébános értük kongatta meg. Később kitudódott, hogy azon a napon több halottért harangoztak Bajmokon. A katonaság senkit nem engedett a vagonok

közelébe, pedig sok bajmoki szeretett volna elbúcsúzni ismerőseitől.

A hosszú szerelvény Barcs és Sárvár felé vette az irányt. Menet közben felvették a babapusztai, illetve Sári-pusztai szerb telepeseket, valamint Rastinje (Haraszti) szerb lakosait is.

Az ún. optánsokat és a katymáriákat Horvátországba, a Bjelovar melletti Kokinjeci faluba telepítették. A kitelepített bajmokiakat ismerőseik, rokonaik fogadták be.

Az optánsok, a menekültek jól beszélték a magyar nyelvet. A dobrovoljacok alkalmazkodása a helyi lakossághoz nehezen ment, azonban a határ megvonásától a magyar bevonulásig 21 év telt el. Ez idő alatt az őslakosok: magyarok, németek, horvátok, zsidók szinte teljesen összeszoktak a „jövevényekkel”. Cindel Lajos – Lojzi –, bajmoki bíró ezt vette tekintetbe, amikor munkatársaival mint küldöttség felutazott Budapestre az illetékesekhez, hogy ne telepítsék ki, ne deportálják, azokat a bajmoki polgárokat, akik 1918 után telepedtek le Bajmokon. Azonban küldöttségük nem talált kellő megértésre, így a küldetésből eredménytelenül tértek vissza. Mondták is Cindeléknek, hogy ez a kitelepítés nem csak Bajmokra vonatkozik, hanem az egész Délvidékre – hallottuk Cindel Lajos leszármazottaitól. Nem csak a szerbek kilakoltatására került sor, hanem erre a sorsa jutott minden bunyevác és több magyar család is, akiknek június 17-én el kellett hagyniuk Rátát.

A táborban nem volt könnyű az élet. A fiatalok munkára mehettek a környékbeli gazdákhöz, csak az idősek, betegek, gyerekek és a várandós nők maradtak. Voltak, akik több napra vagy hosszabb időre jelentkeztek munkára, ők kiköltöztek a táborból. Előfordult, hogy a gazda fiaival együtt mentek a bálba szórakozni a szerb fiúk. Többen a háború végéig

gazdáiknál maradtak. Sok táborlakónak eltávozást is engedélyeztek, s hazalátogathattak Bajmokra ismerőseikhez. Közülük többen nem tértek vissza, hanem beálltak partizánnak, 59 ilyen személyről tudunk. Ők később Szerbiában lelték halálukat, 19-en másutt haltak meg. Barcson és Sárváron 52-en, csecsemők, gyerekek és idősek természetes halállal hunytak el. Volt olyan bajmoki, aki a tábort látogatta, élelmet és ruhaneműt vitt a táborlakókknak. Ezt tette Beslity Lázár bajmoki községi képviselő is, Sári-pusztai földbirtokosa, akinek 500 katasztrális hold földje volt. A táborlakók 1945 márciusában szabadultak, azt követően, hogy a Vörös Hadsereg felszabadította őket. Sokan visszajöttek Bajmokra. Akadtak, akik azonban előbb, már 1944. október elején Bajmokon rejtőzködtek.

A bukovinai székelyek betelepítése Rátára

A bukovinai székelyek, amit csak lehetett, mindent magukkal hozhattak. Szegeden több mint két hetet vártak, hogy kijelöljék részükre azokat a településeket, ahol letelepedhetnek. Köztük volt Ráta és Mišicevo is.

Sok bajmoki várta a vasútállomáson a bukovinaiakat, akiket Rátára és Mišicevora kísértek. Bajmokra 301 család érkezett. Miután a bukovinaiak elfoglalták új otthonaikat, a bajmoki piactéren, a Szentháromság-szobornál fogadást tartottak részükre. A bukovinaiak Rátáról feszes sorrendben, nemzeti zászlóval érkeztek a terített asztalokhoz. Czindel Alajos bíró köszöntötte őket, majd Hegedűs Lénárd esperesplébános kívánt nekik boldogulást új otthonukban. A bukovinaiak, akik Hadikfalváról érkeztek, mindenért köszönetet mondtak, majd visszatértek új lakhelyükre, Rátára, amit Hadikújfalunak neveztek el.

Hadikújfaluban mindenki kapott házat kerttel, valamint minden családtag egy hold földet. Volt hét vitézi renddel kitüntetett bukovinai is, ők egyenként tanyát, körülötte 15 katasztrális hold földet kaptak. Velük jöttek papjaik, tanítóik, a jegyző, a bíró és minden olyan személy, aki részt vett korábban a közigazgatásban. Megkezdődött a tanítás is az iskolában, az első évben Szöcs tanítóval. Haranglábat állítottak. Az iskola tantermében tartották az istentiszteletet, ami minden alkalommal a Székely himnusszal ért véget. Az utcáknak olyan neveket adtak, mint amilyen utcanévek voltak Bukovinában.

Nehezen szoktak hozzá az új körülményekhez. Kevés volt a kapcsolat a helybeliek és a székelyek között. Tudomásunk szerint

mindössze három vegyes házasság jött létre (a nők bukovinaiak voltak). Később két család maradt csak Bajmokon, egy pedig, a Kóka család – ahol a nő volt bajmoki – elhagyta a falut. A háború után két, a Palkó és a Váry család nem hagyta el Bajmokot. A változásokkor nem történt bajuk, befogadták őket. Dolgoztak és nyugdíjaztatásukat is megérték. A bukovinaiak, amikor csütörtöki napokon bejöttek a bajmoki piacra, visszafelé leginkább Farkas Vencel Bözsi néni nevű vendéglőjében megálltak. Előfordult ilyenkor, hogy összetűzésre került sor a tavankúti bunyevácokkal. Olykor csoportos verekedés is volt.

Hadikújfaluban egy Kiss nevű család volt a szomszédunk. Fiukat, Kiss Ferencet 1942-ben behívták a honvédséghez. A keleti frontra került, ahol hősi halált halt. Halottaikat, a Felső-temetőben (ma: Központi) helyezték örök nyugalomra. Természetes halállal 87-en haltak meg. Első halottjuk, közvetlenül ideérkezésük után, Jakab Anna volt. Tüdőbajban hunyt el.

A doni katasztrófa után a szovjetek gyorsan haladtak Magyarország felé. 1944. szeptember végén, rádió értesítették a Délvidékre telepített bukovinai székely magyarokat, hogy azonnal hagyják el otthonukat és a vidéket, s minden ingóságukat vigyék magukkal. A bácsalmási országúton katonai kísérettel vonultak az anyaországba. Baranyában, Bonyhád környékén telepedtek le.

A bukovinai székelyek betelepítése Mišićevóra

Mišićevora is a Bajmokon letelepedett székelyekkel együtt érkeztek a bukovinai székelyek, amit a Magyarokat Hazatelepítő M. Kir. Kormánybizottság 952/1941. rendeletével rendelt el. Új településüket Hadikkisfalunak nevezték el. A visszafoglalt Délvidéken fekvő Hadikkisfalu telepés község az 5280/1941. m. e. számú rendelet alapján végrehajtott földbirtokszerezés során a kormánybiztosi kiküldött, a hazatelepített bukovinai magyarok földhöz juttatása tárgyában a helyszínen tartott tárgyalást, és az arról felvett jegyzőkönyv alapján határozott a községben kiosztásra kerülő ingatlan és ingó vagyronról, ami korábban a deportált mišićevói szerbeké volt. Bajmok elöljárósága több alkalommal járt a betelepítés színhelyén, mielőtt a faluban letelepedtek volna, hogy ellenőrizze, van-e illetéktelen, aki „megdézsmálja” a deportált szerbek vagyonát.

Az ide telepített bukovinai székelyek új településüket illetően Hadikkisfalu névben

állapodtak meg. Itt kaptak házat belterülettel (udvart és kertet), valamint szántóföldet a határban. A megmaradt jószágállományból és a földműveléshez szükséges eszközökből is jutott nekik. Minden bukovinai családtag egy katasztrális hold szántóföldet kapott.

Hadikkisfaluba összesen 124 család telepedett le. A bukovinai telepeseeknek mindenük megvolt, amire egy településen szükség volt (iskola tanítóval, községi bíró elöljárósággal, orvosi ellátás stb.). Közös legelőnek 15 holdat választottak le. Az ifjúság részére leventeotthont, kultúrházat, községházat, jegyzőlakot, orvosi lakást és rendelőt, napközi otthont, levente gyakorlóteret, templomot, temetőt, sintértelepet és mást terveztek létesíteni. Halottaikat az akkor már meglévő pravoszláv temetőbe helyezték örök nyugalomra. Három és fél év alatt 17-en haltak meg természetes halállal.

1944-ben, a harcok közeledtével rájuk is ugyanaz a sors várt, mint (Ráta) Hadikújfalu bukovinai székelyeire. Szeptemberben rádió értesítették őket, hogy hagyják el Bácskát. Katonai kíséret mellett vonultak Bácsalmásra, onnan Baranyába mentek, Bonyhád és Szekszárd környékén telepedtek le.

A bukovinai székely magyarok elvándorlása után előbb a helyi bunyevácok, néhány magyar, majd szerb család visszatelepedett ingatlanába, amit a Dunai bántáság még 1936-ban államosított, majd földosztás során kiosztott. Sokan nem éltek ezzel a lehetőséggel, többek között Mojzes Mihály sem. A mišićevói szerbek, miután 1945-ben szabadultak Barcsról és Sárovról, azonnal visszajöttek hajlékukba. Voltak köztük, akik már előbb is ezen

Dejan Mrkić gyűjteményéből

a vidéken találtak maguknak menedéket, mint pl. Božo Sunjka. ♦

Jegyzetek

¹ Gyengén termő, gázos, gyomos terület. Megművelés után kitűnő termőföld lett.

² A bérletet részletekben (rátában) fizették, 1906 óta innen a terület elnevezése: Ráta.

³ Bácsbokod

⁴ Említésre méltó, hogy a bajmoki és a dobrovoljac családok – amelyek nehezen alkalmazkodtak a helyi körülményekhez – férfi tagjai között húsz év alatt nem jött létre házasság.

⁵ Az új hatalom el akarta nevezni Novo Selonak (Újfalut), a térképeken így is tüntették fel, de nem honosodott meg. A szerbek azt is indítványozták, hogy változtassák meg Bajmok nevét is, mégpedig Nenadovóra, Jovan Nenad cár emlékére és tiszteletére. A felsőbb szervek elvetették a kezdeményezést. Jovan Nenad a szerbek vezére volt Magyarországon a 16. században. Származása ismeretlen. 1526-ban sikerrel küzdött a török ellen és gyorsan népszerűvé vált. Fekete arcbőréről Crni Jovannak, Fekete Embernek nevezték, császárnak kiáltotta ki magát. Mozgalmának központja Szabadka volt. Belekeveredett a Habsburg Ferdinánd (1503–1564) és Szapolyai János (1487–1540) közötti viszályba, és az előbbi támogatása, amiért Török Bálint (?–1551), Szapolyai híve 1527-ben Tornyoson megölte. Szabadkán 1927-ben szobrot állítottak neki, amit 1941-ben, a rendszerváltozást követően eltűntettek a város főteréről, majd az 1944-ben bekövetkezett újabb rendszerváltás után Petar Palavičini (1887–1958) szobrász alkotását 1991-ben ismét felállították.

⁶ A szerb önkéntesek először a Bánságban, Banatski Arandelovacon (Oroszlámos) telepedtek le. Mivel a termőföld szikes, agyagos, megművelhetetlen és terméketlen volt, ezért kérték a kormány betelepítési bizottságát, valamint Banatski Arandelovac község vezetését, hogy telepítsék őket át jobban megművelhető és termékenyebb földterületre. Az illetékesek 1925-ben úgy határoztak, hogy Bajmokon, a Nagyjárás területén adnak nekik letelepedési engedélyt.

⁷ Szerb költő. Mélyen hazafias indíttatású költeményeket írt. Kitűnő német fordító volt. Versei népszerűek.

⁸ Ma művelődési háza, iskolája, temetője stb. van. Szerbek, horvátok, bunyevácok lakják, s él itt néhány magyar család is.

⁹ Politikai közigazgatási kerület, magába foglalta a Szerémséget, Bánátot, Bácskát és Baranyát, valamint majdnem az egész Šumadiját.

¹⁰ Mojzes Antal: Bajmok a családnevek tükrében. Grafoprodukt, Szabadka, 2004. 152–160.

¹¹ A Magyar Párt kezdeményezésére a bajmoki fiatalok 1934-ben Magyar Keresztes Egyletet akartak alakítani. Küldöttségük – Herczeg Ilona, Skobrák Vera és testvére: Lala, valamint Cindel Piroška – Szabadkán felkereste Budánovich Lajos (Lajčo Budanović 1873–1958), bajmoki születésű horvát-bunyevác püspököt, hogy adja hozzájárulását. Nem volt ellenvetése, de megjegyezte: „Ti, magyarok, ismét emelitek a fejetekeket.” Az november 19-én megalakult Magyar Művelődési Egyesületnek szüksége lett volna saját otthonra. A vezetőség tagjai – Herczeg Kálmán, Szakács Károly, Hajnal

Lajos, Ingrid Emil, Herczeg János, Cindél János, id. Szakács Károly, Tóth Imre, Révész Ottó, Odry Sándor és mások – elhatározták, hogy megoldást találnak. Volt a tagok között egy Marko Probojčević – Prljo – nevű szerb ember, aki a nevét adta a kiszemelt épület megvásárlására, s amikor lehetőség adódott az átíratásra, a telekkönyvezést az egyesületre végezték el – díjtalanul. Az épület (Moša Pijade u. 19.) azóta is a művelődési egyesület tulajdona. Itt említem meg, hogy ebben az otthonban működött az 1928-ban magyar és német fiatalok által közösen alapította cserkészegylet is.

¹² Kollár Sándor, Orosz János, Prauda Sándor, Juhász Sándor is járt Madarásra földjét művelni. Kerékpárral közlekedtek oda és vissza. Amikor mentek, a kerékpár kormányában többnyire mindig vittek feljegyzést, térképet, információt, amit Madarason átadtak valakinek. Egyik alkalommal azonban rajtaveszttek, s kémkedésért 7-7 év szigorított börtönbüntetésre ítélték el őket, amit 1940 második felében kezdtek letölteni. Az 1941. március 27-i belgrádi eseményeket követően, és a magyar honvédség küszöbön álló bevonulása folytán a börtönlakók, velük együtt a bajmokiak is, kiszabadultak és hazatértek. A honvédek Bajmokra való bejövetele után Prauda Sándor, Orosz János és Juhász Sándor nyolc katasztrális hold földet kapott, Kollár Sándor pedig a bajmoki mozi tulajdonosa lett.

¹³ Ezt később úgy próbálták meghálálni, hogy Mišićevón utcát akartak elnevezni róla. Nem került rá sor. Szerzők csoportja: Sećanje na logore Barč i Šarvar. Kiadja a Szocialista Szövetség Bajmoki Helyi Szervezete, 1985.

¹⁴ Barcsra, Sárvarra és Nagykanizsára 654 személyt internáltak Rátáról.

¹⁵ A plébánia adatai szerint 1941. június 13-án haltak nevei: Szabó Klára, 89 éves (sorszáma 96.), Amstadt János, 33 éves (sorszáma 97.), június 14-én Szolák János, 81 éves (sorszáma 98.), június 15-én Huth József, 26 éves (sorszáma 99.) bajmoki lakos.

¹⁶ Mojzes Mihály magyar ember lévén, négy apró gyermekével nem költözött ki Bunyevác utcai házából. Dél előtt tíz óra körül megjelent két lovas csendőr, s megkérdezte édesapámtól, mire vár. Édesapám azt válaszolta, hogy magyar. Erre megjegyezték, hogy ő is olyan feketehegyi (montenegrói/crnogorac), mint a többi. Meghagyták neki, hogy este hat óráig költözködjön ki, s a szobák legyenek kimeszelve. Édesapám elment anyai nagyapámhoz, a Paprenyacsza falurészbe a kocsiért és lóért, édesanyám pedig hozzáfogott a szobák meszeléséhez. Este a vacsorát már a nagyapáméknál fogyasztottuk el.

¹⁷ Lazar Bešlić nagybirtokos. Tökéletesen beszélt a magyar nyelvet. Községi képviselő volt már a Monarchia, a Jugoszláv Királyság és a magyar közigazgatás idején. Sári-pusztai birtokán, a kastélyban ő is fogadta és megvendégelte a magyar tisztet és csendőroket. Amikor tehette, élelemmel és ruhával látta el a Sári-pusztai szerbeket, akik Barcsra vagy Sárvarra gyűjtőtáborban voltak.

¹⁸ Felvettek minden helybeli iskolaköteles gyereket, a szülők pedig örültek, hogy gyerekeik magyarul tanulhatnak.

¹⁹ A család fő vadászpilóta tisztként szolgált Pápán a magyar légvédelem egyik alakulatában. Többször berepült Bajmok légterébe, s a magasból fehér lobogóval üdvözölte szüleit. Az amerikai és angol berepülésekkor megbízatást kapott azok lelövésére. 14 ellenséges repülőgépet semmisített meg. Az ő gépe is találatot kapott, és meghalt. A bajmoki halotti anyakönyvben van bejegyezve (1944).

²⁰ Amikor édesapám tudomást szerzett erről, Kisséknek kifejezte részvétét, mondván: „Szegény Ferenc, meghalt a fronton.” Erre Kiss szomszéd ezt válaszolta: „Nem halt meg, hősi halált halt. Nem szegény. A házáért halt meg.”

²¹ Jóval a második világháború után Pero Sunjka a mišićevóiak nevében javasolta, hogy a természetes halállal elhunyt 17 bukovinai székely magyar emlékére

a szerb temetőben emeljenek sírt. Támogatót talált az elképzelés megvalósításához e sorok írójánál, aki akkoriban községi képviselő volt. 2004-ben az elképzelés megvalósult, a sír a Tolerancia-sír nevet kapta. Pero Sunjka akkor elmondta, hogy mind a két nép, a mišićevói szerbek és az ide telepített bukovinai magyarok is a második világháború idején egyaránt szegények, hazátlanok voltak, áldozatai az igazságtalan háborúnak. Kóka Rozália pedig úgy nyilatkozott, hogy a bukovinai székelyek, amikor a szegedi vasútállomáson vártak a betelepítésre az új hazájukba, s tudták volna, hogy a szintén földönfutóvá vált szegény szerb lakosok helyére költöztetik őket, nem fogadták volna el a házakat.

²² Sírja megvan, a bajmoki Dózsa György MMK hagyományápoló bizottsága tartja rendben.

²³ A bukovinai székely magyarok központja ma is Bonyhád. Lásd: Mojzes Antal: Bajmok a családnevek tükrében. Szabadka, Grafoprodukt, 2004.

²⁴ Azelőtt a bajmokiak ezt a területet Nagyjárásnak nevezték.

²⁵ A magyar közigazgatási és állami szervek ellenálltak a német követelésnek, hogy a ráiai és mišićevói szerbeket ismeretlen irányba deportálják, mert Bácska akkor már az anyaországhoz visszacsatolt terület volt. Jobbnak látták a háború végéig munkatáborokba helyezni őket. Így kerültek Barcsra és Sárvarra.

²⁶ Később a deportáltak azt híresztelték, hogy az illetéktelenek a bajmoki előjáróság tagjai voltak. Hogy eltulajdonítás volt az éj leple alatt, ezt nem titkolta senki, de nem tudni, hogy kik voltak a tettesek. A bajmoki előjárók jómódú és tekintélyes emberek voltak, sem anyagilag, sem erkölcsileg nem voltak érdekeltek a lopásban, nem bántották a szerb vagyont.

²⁷ A név nem honosodott meg.

²⁸ Hányan voltak egy családban, azt csakis a kapott föld alapján lehet megtudni. Ezen kívül nyolc vitézi renddel rendelkező személyt a Magyar Országos Vitézi Rend 15 katasztrális hold földhöz, házhoz vagy tanyaához juttatott.

Középkori vár vagy római erőd?

Lappangó romok a Mohácsi-szigetről

Konkoly Sándor, Pécs

Egy korábbi számunkban már említésre került, hogy a Mohácsi-sziget északi részén lévő Vári-pusztá területén egy alaphegységi kibúvás, vagyis az allúviumból előtörő terjedelmes méretű mészkőszirt emelkedett a Duna ártéri szintje fölé. A szigetrög közvetlenül az Öreg-, vagy korábbi nevén a Baracska-Duna partján helyezkedett el, amely a történelmi időkben a fő Duna-ágat képviselte. Ez a triász időszakos kristályos szövetű dolomitos mészkőből álló szirt kiváló építőkönek bizonyult, emellett számos forrás tanúsítja, hogy már a XV. században mészégetésre is felhasználták „márványként” becsben tartott rétegeit (Zichy Okm. XI. 382, XII. 309). Sajnos az évszázadokon át tartó fejtes következtében a földtani képződmény mára teljesen megsemmisült, csupán elszórt közettörmelékek jelzik egykori helyét a holt Duna-ág jobb partján.

Újabbban előkerült irodalmi adatok, régi térképek, régészeti célú légi fotók, valamint a területről nemrég begyűjtött és feldolgozott régészeti leletek arra engednek következtetni, hogy a középkori Sembech (Szembécs) vára – a korábbi elképzelésekkel ellentétben – nem (Duna)Szekcsővel szemben, a Szekcsői-Duna bal partján, hanem a Baracska-Duna jobb partján, az említett sziklaszirten állhatott. Földrajzi megfontolások és logikai következtetések alapján sem gondolhatnánk másra, mint hogy a vár – amely talán a folyami átke-lőhelyet védte – a sziget alluviális síkjából kiemelkedő, a Duna magas ártéri szintjét képező egyetlen szilárd aljzatú pontjára épülhetett. A geográfia kutatási módszereinek bevonása új lendületet adott a lappangó erősség lokalizálásához, és ennek tükrében már egészen más megközelítésbe került a legtöbbet idézett „... *castellum Sembech vocatum ex opposito Zegcheu...*” középkori forrás értelmezése csakúgy, mint más esetekben a Duna mentén, a szigeten, vagy Szekcsővel szemben említett, és a bátmonostori kerületben jelölt vár lehetséges építési helye (Zichy Okm. V. 171, 228; VIII. 100).

Ugyancsak geográfus kutató tollából származik az egyetlen hiteles, ám annál értékesebb tudományos közlemény, amely

„nagyobb várszerű építmény” alapjait említi a szirt területén. Ifj. Lóczy Lajos 1912-ben látogatott el az akkor már hírből ismert Mohácsi-szigeti mészkőkibúváshoz. Szabó József geológus jegyzetére hivatkozva keresi fel a képződményt, aki ugyan nem járt a szigetrögnél, de erről hallomásból, mint a „geológok előtt ismeretlen, de érdekes tényről” írásában megemlékezik (Szabó, 1865). Jelenlegi ismereteink szerint Lóczy volt az utolsó, aki még látta az ismeretlen vár éppen fejtés alatt álló alapfalait (Lóczy, 1912). Közleményében hatalmas méretű kváderkövekből álló alapokat említ, amely akár döntő bizonyítékként is szolgálhatna a régóta keresett erősség sikeres lokalizációjához, de inkább a kutatás további irányát készíti elő, és új hipotézis felállítását szolgálja. A középkori források szerint Töttös szembécsi vára fából épült, és nincs adatunk arról, hogy később kővár épült volna a helyébe (Zichy Okm. VIII. 614). A limes közelsége és a korábbi fő Duna-ág jobb partján leírt, római építészetre jellemző méretes kváderek ugyanakkor felvetik egy szirtre emelt ókori eredetű erősség gondolatát. (A nagyméretű kváderek lehetnek korábbi sír- és oltárkövek is, amelyeknek másodlagos, építőanyagként való felhasználására számos példát tudunk a késő római időszakból.) Lehetséges, hogy az alapok egy lappangó római védmű maradványai, és csupán

alapjául szolgálhattak a középkori favárnak? Lóczy közleménye sajnos nem jutott el időben a régész-történész társadalom felé, bár írása több, történeti szempontból jelentős információval szolgál. Megemlíti, hogy a nagyméretű kváderek kőzetanyaga ún. guttensteini mészkő, amely megegyezik a szirt karbonátos összetételével, vagyis a tömböket helyben faragták. Fontos adat a betemetődés mértéke is. Lóczy szerint másfél méter „dunahordalék” fedi a romokat, amely hasonló vastagságú allúvium lerakódást mutat, mint a közeli dunafalvai ókori romok esetében, melyet ma Contra Florentiam néven ismerhetünk. Az egész Mohácsi-sziget területe ártéri síkság, ahol az allúvium egyenletesen terült szét mindaddig, amíg a folyót a vizsgált szakaszon 1882–1885 között gátak közé nem szorították. Egyező mértékű üledéklarakódás megközelítőleg azonos kort feltételez a betemetett romok esetében. Lóczy megemlékezik a „hatalmas méretű” tömbök feletti téglalapozásról, amelyet „későbbi keletűnek” vél. Sajnos semmit nem ír a téglák alakjáról, méretéről és az építés módjáról sem, így nem tudhatjuk, hogy valóban egy újabb kultúrszint emlékeiről van szó, vagy csak az egyes falszakaszokat kitöltő téglasorokról. Limeskutatók szerint római vonatkozása nincs, vagy legalábbis nem ismert a területnek. A szirt környezete a 380 m²-es területű sziget legmagasabb

Óskori, népvándorlás kori, Árpád-kori és egyéb középkori szórványleletek Vári-pusztáról (A szerző felvétele)

pontjaként mindig is lakott térszín volt, melyet a felszíni szórványleletek kétséget kizáróan igazolnak. A bronzkortól kezdve folyamatosak az emberi megtelepedés nyomai. Amióta a terület mezőgazdasági művelés alatt áll, különösen mélyszántást követően kerülnek elő újabb leletek, zömében kerámia- és téglatöredékek. A korábbi feltárást gátolta az elhagyott bányagödrök befedő sűrű lágyszárú és cserjés vegetáció. Az egyetlen régész, aki valaha személyesen is megfordult a területen, Kőhegyi Mihály volt, bár ő csupán néhány bronzkori, középkori és péceli kultúra kerámatöredékeit gyűjthetett az erősen bolygatott terepen. Mindez a '60-as évek elején történt, azóta

A késő római éremleletek Valentinianus és Constantinus dominanciát mutatnak
(A szerző felvétele)

régészgenerációk nőttek fel, és a lelőhely lassan feledésbe merült.

Újabb kutatás keretében kerültek elő a római kort reprezentáló leletek, köztük szarmata kerámiák, római szürke provinciális házikeramia-fragmentumok, csatok, szegek, emailos ruhadíszek, hajtűk és a legfontosabb datáló „terminus post quem” értékű éremleletek.

A begyűjtött éremanyagot egyértelműen a késő római kori dominancia jellemzi. Néhány kisbronz igen rossz megtartású, és bár rómainak tűnnek, azonosíthatatlannak. Az érmeformák alakulásából arra következtethetünk, hogy a római kori telep a Kr. u. 3. század végén, vagy a 4. század első felében alakulhatott ki, és a 4. század végéig fennállt. Az éremanyag keltezése alapján megállapítható, hogy a római jelenlét fő fázisait a Constantinus fiak időszaka és a Valentinianus-dinasztia adja. A római éra a 4. század végén Valensszel hirtelen megszakad, melynek oka talán egy szarmata-kvád betörés lehetett, amikor az erősség végleg feladásra került. A viszonylagos gyér római leletanyag is rövidebb idejű területhasználatra utal. Az erősség ókori kötődését a szórványleletek mellett a dűlőnév-kutatások eredményei is alátámasztják. Dűlőneveink mindig fontos információkkal szolgálnak egy térség múltjával kapcsolatban. Az alaphegységi kibúvásunk környezetét évszázadok óta „Vár, Vár dűlő, Vári dűlő” néven említik. A 19. század végén itt létesült tanya, majd tanyaközpont neve, nem meglepő módon Vári-pusztá lett. (Néhol ugyanez Vár-pusztá, ill. Várpusztá, esetleg Várdomb-pusztá.) A birtokrendezések előtt még a sűrű erdővel

Római kori szórványleletek a hajdani mészkőszirt területéről (A szerző felvétele)

Vári-pusztán gyűjtött római kori kerámatöredékek (A szerző felvétele)

Vár dülöl a várral. Az 1886-os kataszteri térkép még jelöli a sarokfalat a Baracska-Duna partján (Forrás: BML BIU-159)

borított magaslatot „Vár-erdőnek” hívták, a kibúvást nyugati oldalról elkerülő – ma már feltöltődött – morotvatavat pedig „Vár tavának” jelölik a régi térképek.

A szekcsői szigetrészt felmérő 1886-os kataszteri térkép vonatkozó szelvénye nem csak a „Vár” feliratot tünteti fel e helyen, hanem ábrázolja is egy szakaszát a falaknak. Ez azt jelenti, hogy a 19. század végén a falak egy része még a felszínen is látható volt. Némi meglepetést okoz, hogy ezek a falak a környező terep morfológia felvázolt elemeinek egymáshoz viszonyított arányát figyelembe véve akár a 3-4 méteres vastagságot is felülmúlhatták. Ilyen vastag kőfalakra csak a növekvő barbár fenyegettség idején, a késő római korban épített, ill. átépített erődöknél, burgusoknál találunk példákat. Nem valószínű, hogy egy 15. századi nemesi birtokközpont, amelyet az okmányok következetesen mindig csupán castellumnak neveztek, olyan erős, kőből épített védőfalakkal rendelkezett, amelyek még a középkori castrumokra sem jellemzőek. Sebastiano Compagni 1509-es, Magyarország várait is felsoroló földrajzi leírása sem emlékezik meg Mohácsi-szigeten álló várról. Nem szerepel Vályi András 1796-os „váras” térképén sem, amely a régi várainkat külön szimbólummal jelöli, a maiakat pedig „egyszerű” vagy „erős” jelzőkkel különíti el (Vályi, 1796). Az egyre alaposabban feltárt későbbi évszázadok időszakából egyetlen forrás sem említ épített erősséget az északi szigetrészben, a népvándorlás korában pedig nem élt a Kárpát-medence területén olyan népcsoport, amely kővárakat emelt. Ugyanez a később beérkező magyar csoportokra is igaz. Számtalan régészeti feltárás igazolja, hogy a betelepült avar lakosság, vagy éppen a magyar törzsek szívesen telepedtek le a limes-objektumok közelében, de katonai célokra nem használták azokat. Hazánk

területén a kőből épített erősségek csak a 13. század második felében terjedtek el, amelyet IV. Béla reformjai alapoztak meg. Írott forrásaink azonban e várépítési hullámot követően, sem azt megelőzően nem említenek kővárat Szekcsővel szemben a Mohácsi-szigeten. A középkori források által említett kőbányászat és mésztégítés inkább a meglévő romok pusztítását, mintsem új erősség állítását feltételezi a mészkőszirten (Zichy Okm. XI. 382).

Egy, a mészkőszirthoz kötődő kőből épített ókori erősség lehetőségét a 18. századi német dülönév-kiosztások is alátámaszthatják.

A török hódoltságot követő 18. századi német betelepítések újabb impulzust adtak a hazai dülönévkincs bővülésének. Az 1700-as évek elejétől több csoportban érkező, és többségében a Duna vonala mentén letelepedő németesség tájhasznála-

tára a dülönévek kiosztásából következethetünk. Sajnos a török idők és az azt követő zavaros évek éppen a tolnai és a baranyai régióban okozták a legnagyobb rombolást, így a korábbi lakossággal együtt a régi dülönévkincs java része is elpusztult. A török pusztítás időszakát néha csak az épített erősségeink éltek túl, amelyek gyakran jelennek meg dülönveinkben.

A magyar nyelv nem tesz különbséget a várak, erődök, sáncok megnevezésében a keletkezésük ideje szerint. A német nyelvben a várakat, erődöket a Burg, Festung vagy Schloss névvel illetik. A hazai svábság viszont kizárólag a Schloss alakot használja a kőből épült, legidősebb ókori erődítések-re. Vári-pusztánál megtaláljuk a Schloss, Schlosswald, Schlossberg, Schlossberger-pusztá elnevezéseket (Weidlein, 1935; Pesti, 1982). Mindez csak úgy lehetséges, ha a név eredete átöröklődött, vagy a térségbe érkező németesség tapasztalata alapján – talán mert még látta a romok egy részét – kapcsolhatta őket a római korhoz. A Schloss és Schlossberg dülöl, várhegy, várdomb, vár, ill. vári dülöl névalak hazánk más tájain is gyakori, és szinte kivétel nélkül e nevek bukkannak fel ott, ahol a római időszak később feltárt, vagy már azonosított, kőből épített erősségeit találjuk. A Schloss és a vár elnevezés minden esetben kőépületet jelöl, a sánc pedig földből épített védvonalat. Az utóbbi német eredetűre a „Schanz” alak utal, amely egyes dél-német tartományokban kosarat, rőzseköteget jelent. (A sánc eredeti jelentése: vesszőfonadékkal megerő-

Légi felvétel a várhelyről. A kontúrokkal kiemelt mintázat orientációja, arányai és Dunához viszonyított helyzete egyezik a kataszteri térkép ábrázolásával (Fotó: FÖMI)

sített földvár.) A hazai dűlőnévkutatók művelői szerint ezek a vissza-visszatérő névtípusok már önmagukban kijelölik, hogy hol volna érdemes régészeti ásásokat végezni hazánk területén (Weidlein, 1967). Ma már légi felvételek alapján döntenek egy-egy régészeti objektum feltárásáról. A roncsolásmentes eljárások egyre népszerűbbé váltak, a magyarországi limes-objektumok nagy részét is légi fotók segítségével azonosították. A felszín alatt rejlő régészeti jelenségeket (falak, árkok, építmények, mélyedések) legegyszerűbb módon a levegőből észlelhetjük, hiszen a vegetáció segítségével jól elkülöníthetők a bolygatott és bolygatatlan területek, korábbi földmunkák, vagy ember alkototta műtárgyak fedezhetők fel. Kézenfekvő megoldásnak tűnt a területünket magasból is megvizsgálni, vajon észlelünk-e bármit, amely kapcsolatba hozható egy épített erősséggel. A hajdani mészkőszirt környezetről készített légi felvételek meglepő eredményt hoztak. Nagyobb erődítés nyomait ugyan nem mutatták ki a fotók, de az 1886-os kataszteri térkép vonatkozó szelvényén ábrázolt L-alakú falszakasz látszik a felvételeken. Korábban ezt a „Vár” felirat mellé rendelt L-alakzatot csupán idealizált szimbólumként tartották számon, amely talán a várak klasszikus ábrázolását követve utal egy erősség helyére. A légi fotó alapján azonban úgy tűnik, hogy az erőd egyik robusztus sarokfala mégis megmenekült a módszeres pusztítás elől. A kataszteri térkép által ábrázolt falszakasz orientációja és arányai egyeznek a légi fotón lévő

jelenség mintázatával, bár a légi felvételen kirajzolódó struktúra elmosódó kontúrokkal is markánsabban hat, a falak szárai jóval szélesebbnek és hosszabbnak tűnnek. Ez a falak bontása során keletkező bányameddő torzító hatása lehet, a megmaradt alapok valószínűleg vaskos törmelékhalomba ágyazódnak. Ha a derékszőgű falszakasz hiányzó részeit kiegészítenénk, négyzet vagy téglalap alaprajzú építményt kapnánk. Tudjuk, hogy a római erődített objektumok azonos tervek alapján készültek, és szinte minden esetben négyyszögletű alaprajzzal rendelkeztek. Az alaprajzi struktúra újabb közvetett bizonyíték, amely a romok ókori eredetét erősíti. Az építmény orientációja pedig a Duna egykori futásirányáról adhat némi információt, hiszen a római erődök falait mindig a folyóvíz partvonalával párhuzamosan építették. Az elfedett romok csupán 5 km-re fekszenek a tőle nyugati irányban lévő dunafalvi kikötőerőd maradványaitól, amely Lugioból, a későbbi Florentia erődjéből kiinduló szigeti átkelést biztosította. Contra Florentiam érintésével haladt tovább az a kereskedelmi és hadiút, amely a Mohácsi-szigetet átszelve a Maros torkolata (Partiscum) felé, majd a folyó völgyében továbbhaladva Dacia irányába tartott. Az út egyes alföldi szakaszait leletsűrűség alapján és légi fotók segítségével már azonosították. A szigeten áthaladó út nyomvonala azonban teljes egészében bizonytalan, a keleti Duna-ágon való átkelési pont ismeretlen. Elképzelt, hogy itt a mészkőszirt lábánál találták eleink a legoptimálisabb átkelési lehetőséget, magát

az átkelőt pedig egy szirtre emelt erősség védte. Ahogy a középkori vár esetében, amikor Töttös rendelkezett a révátkelés ellenőrzési jogával, úgy a rómaiak idejében is, amikor a kiemelt kereskedelmi és hadiút átkelőjét kellett biztosítani. A szirt tövében létesített átkelőhelyről írásos emlékeink és 19. századi térképeink is tanúskodnak, és gyanítható, hogy korábban azt évszázadokon keresztül használták, s talán már a római korban is létezett. Ha a római kereskedelmi és hadiút valóban ezen a ponton érte el a keleti Duna-ágot, akkor, ahogy a szomszédos Szekcső-Duna esetében, ezen az ágon is két hídfőállást, avagy megerősített falú burgust (kiserődöt) kell feltételeznünk. A kikötőerődöknek is nevezett Verőce típusú hídfőállásokat a Duna és a Rajna mentén többfelé megtaláljuk, ahol stratégiai jelentőségű átkelők létesültek. Szigeti átkelők esetében mindkét folyóágon, a jobb és balparton egyaránt épültek hídfők, vagyis egymással szemben két-két erősség biztosította a folyóvízi átkelés zavartalanságát. A központi őrtoronnyal, saroktoronyokkal és kerítőfalakkal ellátott hídfőállások a késő római időszak offenzív politikájának következtében terjedtek el a ripa mentén. A késő római határvédelem objektumainak legszebb hazai előfordulásait a régészeti szempontból legalaposabban feltárt Szentendrei-szigeten találjuk. Nem kétséges, hogy a kevésbé feltárt Mohácsi-szigeten is számolnunk kell átkelőhelyeket védő katonai objektumokkal. Mindenek előtt Lugio és Altinum esetében szük-

A Lugio-Partiscum római kereskedelmi és hadiút az egyik legkorábban azonosított közlekedési pálya, amely a szarmaták földjén keresztül Dacia irányába tartott
(Forrás: Magyar Limes Szövetség)

Révátkelő a Szekcsői- és a Baracscai-Dunán. Vári-pusztánál „Projectum Trajectus” felirat jelzi az átkelés lehetőségét és helyét a 18. századi térképen (Forrás: MOL S12 Div. XIII. No 0288)

hídfoállás központi tornyának északkeleti torzói lehetnek az alluvialis üledékek alatt. Az erősség pontos korára, típusára és rendeltetésére egy próbaátasatás adhat

séges vizsgálunk a kérdést, ahol a szigetet körülölelő Duna-ágak közül épp a keletre, a korábbi főágra fordítottak kevesebb figyelmet a történettudomány honi művelői.

Az irodalmi adatok és térképi ábrázolások, a szórványleletek, köztük a kiemelt jelentőségű, datáló értékű éremleletek, valamint a légi felvételek tanúsága szerint egy Valentinianus kori kikötőerőd megmaradt alapjaival számolhatunk Vári-pusztán. A fejtéstől megmenekült falszakasz struktúrája, Dunához viszonyított helyzete, mérete és falvastagsága alapján egy 4. század végén feladott

határozott választ, miközben kulturális örökségünk egy kicsi, de értékes szelete talán még megmenthető lenne. ♦

Irodalom

LÓCZY Lajos

1912: A Villányi és Báni hegység geológiai viszonyai. *Földtani Közöny*, XLII., 677–678.

PESTI János (szerk.)

1982: Baranya megye földrajzi nevei. II. kötet. Kiadja: Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 240–241.

SZABÓ József

1865: Földtani Jegyzetek Batina-Bán és a Mohácsi-szigetről. In: Magyarhoni Földtani Társulat Munkálatai III. Budapest, 133–141.

VÁLYI András

1796: *Magyar Országának leírása*. Megjelent Budán a Királyi Universitásnak Betűivel, I–III. kötet

WEIDLEIN János

1934: Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. *Századok*, pótfüzet, 664.

WEIDLEIN Johann

1967: *Dis Schwäbische türkei I*. Beitrage zu Ihnen geschichte und Siedlungs-geographie. München, 145–152.

ZICHY OKMÁNYTÁR

1871–1931: A Zichi és vásonekei gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I–XII. Magyar Történelmi Társulat, Budapest.

A Mohácsi-sziget ábrázolása egy 1685-ös francia térképen. Északi részén átkelőt találunk mindkét Duna-ágon (Forrás: OSZK TK 245/a)

A Kéri temető kápolnái

Csúszó Dezső, Szabadka

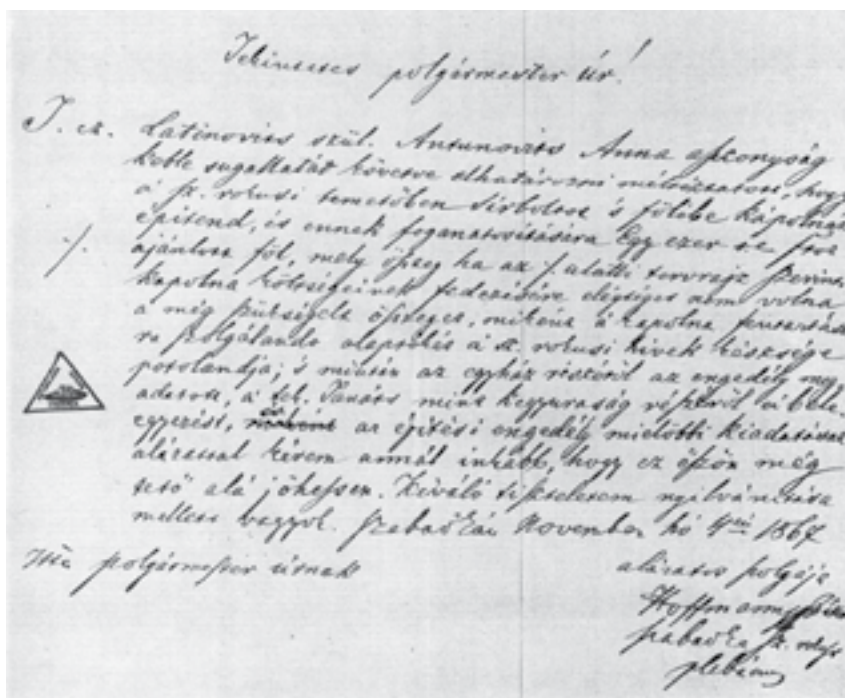
A megnyitását követően Topolyai úti temetőként említik az iratok. Nem tudjuk, mióta temetnek ide. Az 1777-es temetőrendezés nem tesz róla említést, valószínűleg azért, mert már korábban megnyitották. Az 1783-as katonai térképén a körülárkolt város délnyugati részében, a sáncon túl jelez egy temetőt, valahol a Jaša Ignjatović, Forrás és Jeszenyin utcák kereszteződésében (Györe Kornél). Iványi István írja, hogy „1786-ban a r. k. plébános a topolyai ut melletti már betelt temető helyett újat kért (ez a mai Kér külvárosi temetőnek egy része)”.¹ E szerint 1786-ig temetkeztek a fenti temetőben, a Nagykeresztjéről nincsenek adataink. Az idézet szerint a temető már akkor a jelenlegi helyén volt, erre utal az 1789-es térkép is. Az 1786-ban megnyílt temető helyének pontosítása még várat magára. A korabeli térképek csak arról tanúskodnak, hogy a városárok nyugati partjának közelében helyezkedett el. Demerác Alajos jelentése szerint a jelenlegitől délre vagy északra volt. A térképek a déli szomszédságot sugallják, de lehetséges, hogy a mai temető helyén volt. A temető 1874-es és a két háború közötti bővítéssel nyerte el jelenlegi nagyságát. 1856-ban Sárcevech Budincsevech Mária kökeresztet állított a temetőben – a később, 1868-ban épült Szent Anna-kápolna közelében. A temető külön színtöltja a Szent Anna-napi búcsú, amikor a kápolna oldalában felállított ideiglenes oltárnál tábori misét szolgáltatnak.

A Topolyai úti temetőt később a kerület névadójáról, Szent Rókusról nevezték el, de napjainkban Kéri temetőként emlegetik.²

Szent Anna-kápolna, Latinovitsné Antunovits-kápolna

A városi temetőkben 1867-ig nem voltak kápolnák. Mivel az emeltetésükhöz elengedhetetlen hivatali eljárás némileg különbözik a más helyen épültektől, az első ilyen jellegű esetében, egészében közöljük az eljárás ügyiratait.

Özv. borsodi Latinovits Lajosné Almási Antunovits Anna (1790–1876)³ 1867 folyamán fordult a rókusi plébánoson keresztül a felsőbb egyházi hatóságokhoz. A szabadkai Szent Rókus-temetőben építendő temetkezési kápolna emeltetésére kért engedélyt –

az építéskor kimérendő családi sírbolt fölé. A korabeli viszonyokhoz képest dísztelen temetőben az 1800-as évek közepén csupán két közkereszt magasodott a sírhantok egyhangú erdeje fölé – az 1856-ban emeltetett Budincsevech-féle kő-, illetve a Dulich család fakeresztje. Így az ide temetkező rókusi hívek is lelkesedéssel fogadták a kápolna építésének kezdeményezését, a plébánosuk is biztosította a későbbiekben a tanácsot, ha netán nem lenne elegendő az építtetőnek az e célra fordított 1000 forintja, a hívek önkéntes adományokkal pótolni fogják a hiányzó összeget.

A több évtizede özvegy asszony kérelmét,⁴ az egyházi engedélyezést követően a helyi plébános juttatta el a polgármesterhez.⁵

„Tekintetes polgármester Úr!

T. cz. Latinovits szül. Antunovits Anna asszonyság keble sugallatát követve elhatározni méltóztatott, hogy a' sz. rókusi temetőben sírboltot 's fölébe kápolnát építend, és ennek foganatosítására Egy ezer o.e. ftot ajánlott föl, mely összeg ha az % alatti tervrajz szerinti kápolna költségeinek fedezésére elégséges nem volna a még szükségelt összeget, miként a' kápolna fentartására szolgáló alapító-két a' sz. rókusi hívek készsége potolandja; s miután az egyház részéről az engedély megadatott, a' tek. Tanács mint kegyuraság részéről a' beleegyezést, és az építési engedély mielőbbi kiadását alázat-

tal kérem annál inkább, hogy ez öszön még tető alá jöhesse. Kiváló tisztelettel nyilvánítása mellett vagyok. Szabadkán November hó 4-én 1867

Tttes polgármester Úrnak alázatos szolgálja

Hoffmann Péter

Szabadka sz. rókusi plébános”

A címzett gyorsított eljárásban eljutatta a terveket Antunovits József tanácsnokhoz, a szépitészeti bizottmány elnökéhez, aki Scultety János építési felügyelővel néhány nap alatt elvégezte a helyszínelést, és a november 10-én leadott jelentésében a tervek szerinti kápolnaépítés engedélyezését ajánlotta a tanácsnak.

Az 1867. november 12-i tanácsülésen tárgyaltak a beadványról: „5735/886 Olvastatott Hoffmann Péter Rokus külvárosi plébánosnak jelentése, mely szerint özvegy Latinovits született Antunovits Anna asszonyság a szt. Rókusi temetőben sírboltot, 's fölébe egy kápolnát építtetni szándékozván, melynek foganatosítására 1000 ft szóval o.e Egy ezer frtokat ajánlott fel, mely összeg ha a bemutatott tervrajz szerinti kápolna felépítési költségeinek fedezésére elégséges nem volna, a még szükségelt összeget mint a kápolna fentartására szolgáló alapító-két a hívek készsége potolandja, s miután az egyházi hatóság részéről a megkívántató engedély már megadatott, a Tanács mint

fotó: Czékus Géza

kegyuraság részéről a beegyezést, és az építési engedélyt megadatni kéri, mely jelentés illetőleg kérelem a szépitészeti bizottmánnyal véleményes jelentéstétel végett közöltetvén, előterjeszti hogy a kápolnának a bemutatott terv szerinti felépítése sem rendőri sem pedig építészeti szempontból semmi észrevétel alá nem esik és e tekintetnél fogva az engedély megadhatónak véleményezik.” Tanácsi határozat: „Özvegy Latinovitsné született Antunovits Annának rokusi temetőben építendő kápolna iránt a hatósági engedély a jelentést tevő szépítő bizottmány előterjesztésére ezennel megadatik, és a Tanács a czélbavett építésre nézve beegyezését mint kegyuraság a közgyűlésnek ez érdembeni utólagos jóváhagyása reménye fejében örömmel kinyilvánítja; és ez ügyet a legközelebbi közgyűlésre ajánlólag beterjesztendi, egyébiránt az elnökség megbizatik, hogy nevezett s minden jó és nemes iránti kegyeletéről ismert asszonyságnak, e valóban vallásos érzőlet és felebaráti tiszta szeretet jellegét viszatükörző keresztényies elismerését és köszönetét levélben kifejezze - miről az elnökség kivonatilag értesítendő.”

A tanácsi határozat értelmében, információs jelleggel a soron következő közgyűlési ülésen, december 4-én is napirendre tűzték az építést: „5735/208 Szhoz Olvasztatott a városi Tanácsnak f. év november hó 12-én tartott üléséből 5135/208 sz. alatt beterjesztett jelentése, mely szerint özvegy Latinovits született Antunovits Anna a szt. Rokusi temetőben sírbolt s fölébe egy kápolnát építetetni szándékozván, melynek foganatosítására 1000 ft szóval ö.e. Egy ezer ftokat ajánlott fel,

mire nézve a Tanács mint kegyuraság beegyezését a közgyűlésnek jóváhagyása reménye fejében kinyilvánította; és azt jelen alkalommal ajánlólag előterjeszti.” Közgyűlési határozat: „Örvendetes tudomásul vételvére jegyzőkönyvbe igtatik.”

Iványi István félreérthető formában írja le a kápolnaépítő nevét, mintha felcserélte volna a férje utáni családnevét a születésivel: **Antunovics szül. Latinovics Anna úrhölgy 1868-ban a rókusi (Kér külvárosi) temetőben Szent Anna tiszteletére építtetett egy kápolnát, melyben csak e védszent napján mondatik szent mise.**⁶

A felépült kápolna néhány év alatt bekeült a városi adminisztráció mindennapi anyagába is. Az 1877-ben elvégzett háromszögelési felmérésben⁷ már felhasználják – az egyik mérési pontként (638.) határozzák meg: **638. Kápolnai torony, Kéri temető kápolna tornya.**

A temető keleti oldalának északi bejáratától vezető főút déli oldalán, 55 méternyire a bejáratról áll a 4,5x10 méteres kismélték, melynek bejárata keleti irányba van fordítva. A nyugati oldalán látható az alagsorában kialakított sírbolt bejárati ajtaja.⁸ Az elmúlt évtizedek folyamatos gondozásának köszönhetően jelenleg is a jól megőrzöttség benyomását kelti. Az első évtizedekben a család tulajdonában volt, majd a természetes örökösök birtokolták, míg az elmúlt évtizedekben a temetőt egyházilag felügyelő Szent Rókus plébánia tulajdonát képezi.

Néhány évtizede ravatalozóként is használják, és ennek szellemében alakították ki a belsejét. A beltér közepén van a ravatal, körülötte néhány pad. A nyugati oldalnál egykor meglévő oltár fölötti falrészén jelenleg is megvan a Szent Annát ábrázoló oltárkép.

1983-ban a faajtóval ellátott bejáratról balra, feltehetően az egyik belső felújításának (falburkolás fával) emlékére egy kis márványtáblát helyeztek el az anyagi támogatást nyújtó adakozó nevével: **USVETOJ GODINI 1983. DAR KAPELI SV. ANE GIZA VUJKOVIĆ.**

Jelenlegi állapotába a 2003-ban elvégzett, nagyobb méretű, külső-belső felújítással került – a kivitelezéshez szükséges anyagakat a Szent Rókus plébánia biztosította.

Az utóbbi évtizedekben július 25-én, Szent Anna és Jakab ünnepén a Szent Rókus plébánia szervezésében megtartják a temető-, illetve kápolnabúcsút. Különösen meghatározó színfoltja ez a temetőnek. „**Bucsu lesz folyó hó 28-án a rókusi temetőben levő kápolnában. E bucsuval sz. Anna napját fogják megünnepelni, a mely 25-én,**

pénteken lesz” – írja a *Bácskai Napló* 1912. július 21-én. A kápolna északi oldalánál kialakítottak egy díszes, szabadtéri oltárt (egyik díszítőeleme a kápolnából kihozott Szent Anna-kép volt), majd a helyi plébános énekes misét celebrál a több száz résztvevő előtt, akik nagy része csak a sírok közötti keskeny térségekben lelhet állóhelyre.

Stantić-kápolna

A temető keleti oldalán, közvetlenül a kerítés mellett áll napjainkban is a Stantić család sírboltja fölé épült kápolna, melyet az 1931-ben, a város építészeti hivatalában használatos térképen emlékkápolnaként jelöltek be (**kapelica kao monument**), míg a Latinovits-félt temetői kápolnának titulálták.

A kutatásaink szerint a györgyéni Stantić Lazar⁹ és felesége, Tumbas Kristina építtették a huszadik század első felében, feltehetőleg 1927–28 folyamán a korán elhunyt leánygyermekük emlékére. Erről vall a keleti oldalon lévő bejáraton elhelyezett felirat is (magát a bejáratot egy nagyméretű, fehér márványlapból alakították ki): **OBITELJ LAZE STANTIĆA OVDE ČEKAJU USKRNUČE NEZABORAVLJENE KČERI ROZIKA STANTIĆ ŽIVILA JE 16 GODINA. UMRLA JE 19. OKTOBRA 1915. GODINE MARIŠKA STANTIĆ ŽIVILA JE 17 GOD. UMRLA JE 25. JANUARA 1920. GODINE OVU KAPELU NA SLAVU BOŽIJU PODIŽE MAMA UD. STANTIĆ LAZE ROĐ. TUMBAS KRISTA ŽIV. 76 GOD. UMRLA 8. NOVEMBRA 1951.**¹⁰ Vagyis: Lazo Stantić családja. Itt várják a feltámadást a felejtethetlen leányok: Stantić Rozika, élt 16 évet, meghalt 1915. október 19-én, és Stantić Mariska, élt 17 évet, meghalt 1920. január 25-én. E kápolnát Isten dicsőségére emelteti édesanyjuk, öz. Stantić Lazoné Tumbas Krista, élt 76 évet, meghalt 1951. november 8-án.

Az utólag kiegészített feliratozás téves feltevéseket sugall, mert az özvegy édesanyát tünteti fel egyedüli építőnek. A temetőt felügyelő temetkezési közvállalat levéltárában őriznek egy okiratot 1931-ből (június 29.), amely szerint az építtetők a Györgyénpusztán lakó Stantić Lazo és felesége, Tumbas Kristina. A nyolcszemélyes sírboltban a jelzett napig két személy, Rozika és Mariska leányaik földi maradványai nyugszanak, az utolsó temetkezés (feltehetőleg a kápolnaépítést követően) 1928. március 5-én történt. Az okiratban olvasható további adatok: a **Stantić Lazo családjának kápolnája** megjelöléssel ellátott kápolna tulajdonosa és fenntartója Stantić

Lazo, a sírboltba pedig még ketten lesznek eltemetve, ő és a felesége.

A Šimunović utcai temetőbejárattól ötven méternyire északra, a keleti oldalon húzódó kerítéstől négy méter távolságra található a napjainkban romló állapotú, 4x4 méter alapterületű kápolna. A bejáratával keletnek fordított kisemlék sárga selyemtéglából épült és műköből kialakított, négyszelvényű, félgömbös tetőkupolája van. Egyetlen díszítőeleme a szintén selyemtéglából kialakított, oszlopszerű sarki kiszögelés és a tetőzet alatt körülfutó párkány. A déli és az északi oldalán egy-egy, egyszerű üveggel ellátott ablaka van.

A mai tulajdonos (Temetkezési Közvállalat) szerint az özvegy halála után került a birtokukba, és a nyolcvanas évek elején átalakították köztemetői ravatalozóvá. Nincs adatunk az eredeti berendezéséről, csak annyit tudunk, hogy a falak világosbarnára, míg a mennyezet kékre volt festve. A berendezését a ravatalozóvá való átalakítások alkalmával távolították el – a falakat átfestették (sárgára, a mennyezetet fehérre) és egy műköből készült ravalt helyeztek a beltér közepére, mellyel eltakarták a sírbolt beltérből nyíló lejárátát. Ekkor készült a bejárata előtti ötfokos betonlépcső is.

A kilencvenes évek végéig, az új közravatalozó felépítéséig töltötte be ezt a szerepet. Azóta nem tartják karban, így napról-napra romlik az állapota, néhány éve pl. a párkány és a tetőzet közötti részből nyárfasarjak nőnek a tetején. A temetkezési közvállalat jelenleg árulja a tulajdonát képező vallási kisemléket. ♦

fotó: Czékus Géza

Jegyzetek

¹ Iványi István: *Szabadka szabad királyi város története, II. rész.* Szabadka, 1892, 320.

² A bevezető szövege megfelel Csúszó Dezső: *Könyörgésünk színhelyei I.* Szabadkán megjelent kötetében olvashatóval (Életjel könyvek, 2003, 179.-180. o.).

³ Almási Antunovits Anna, a borsodi Latino-vits család fiatalon elhunyt tagjának, Lajosnak (1789–1818) volt mintegy hatvan évig az özvegye. Borsódi Latino-vits Lajos nagybirtokos, borsódi (Baja melletti Bácsborsód) nemes, bácsi esküdt, az 1719-ben nemességet szerző Latino-vits István György fiától (1712–1782), illetve István unokájától (1750–1789) származó dédunokája volt. A rövid házasságukban egyetlen fiúgyermek született, Gyula Fülöp (1816), akiről a családkutató Szluha Márton a születési adatán kívül mást nem jegyez le. (Szluha Márton: Bács-Bodrog vármegye nemes családjai, Budapest, 2002, 201.)

⁴ Az özvegy városi háza az I. kör 38. alatt volt a Wesselényi utca korabeli kezdetén – a huszadik század első felében bontották le a központi terek rendezésével a mai szökőkút helyén álló házat.

⁵ Szabadkai Történelmi Levéltár (SzTL) F.2. 5735/polg. 1867.

⁶ Rudinszki Ante műépítész szerint mindez 1869-ben történt – az általa közölt fényképen (1970-es évek) egy rozoga, alacsony léckerítéssel van övezve a kápolna.

⁷ SzTL, tervtár 3.1.2.53.

⁸ A sírboltban feltehetőleg csak az építetett földi maradványai nyugszanak, bár lehetséges, hogy az évtizedekkel előbb elhunyt férj maradványait is áthozatta az özvegy a kápolna alatti sírboltba.

⁹ SzTL F.2. 718/mérn.1930. – a városi tanács az 1930. március 26-án tartott ülésén engedélyezte a Györgyén 13. alatt lakó Stantić Lazarnak egy lakóház építését a Györgyénpuszta 36322-es telekkönyvi szám alatt vezetett parcellán (a puszta északi határvonalának közelében).

¹⁰ Az 1930-as évek elején a község plébániáin feljegyezték a hozzájuk tartozó temetőkben található kápolnák alatti sírboltok tulajdonosait, és a felvett jegyzőkönyvekbe minden más, jelentős adatot is bejegyezték. Külön köszönet a Temetkezési Közvállalat jogászának, Prčić Vesnának, aki önzetlenül segített a közvállalat tulajdonában lévő vallási kisemlékek kutatásában.

A kenyér

Nincs az esztendőnek egyetlen napja sem, amelyiken ne hallanánk a jól ismert szót: **kenyér**. Sokszor emlegetjük, és nemcsak az asztal mellett. „Úgy kell, mint a falat kenyér” – mondja a szó-lás-mondás arra, ami nagyon szükséges. A kenyér mellett ide tartoznak a **sütőüzemek** különféle termékei, a kiflik, zsemlek, perecek, zsúrkenyerek, fonott és más kalácsok, sütemények..., amelyek fontos szerepet töltenek be étrendünkben.

A **parasztháztartás**, a gazdasági termelés éves körforgásában általában hosszú időre ellátja magát élelemmel: gabonával, liszttel, főzelékkel, hússal, zsírral, s borral... Só nélkül éppen úgy nem élhet az ember, mint víz nélkül. Elég sok szó esik manapság az egészséges táplálkozásról, amelyben nálunk főltébb nagy szerepe van a kenyérnek. A **kenyér** mindig egy kicsit **jelkép**!

Nagyon ritka az a ház, s ahol még van tanya is, ahol ma otthon sütik a kenyeret. Egyáltalán van-e még kemencéjük? Szüleink, nagyszüleink idejében pedig ritka volt, ha valaki péknél vette meg a mindennapit. Esetleg cserekenyérért vagy bérsütésért elmentek az idősebbek, akiknek már nehe- zükre esett a kenyérsütés.

A jó kenyér előteremtése egy olyan rendszernek tekinthető, amely a termelési lánc szorosan egybefűződő szemeiből épül össze. A lánc első szeme a növény-nemesítő, aki létrehozza a természetdő fajtát. A következő a paraszt-gazda: az ő buzgólkodása nyomán beérik a termés, és megterem a kenyérnekvaló. Hasonlóképpen érdemi teendőket lát el a malom- és sütőiparos – pékek, a szállító és a kereskedő. A konyhaasztalnál ér véget ez a lánc.

A kenyér – a földművelés kezdeteitől egészen napjainkig – az emberiség nagy többségének fő, helyenként egyetlen tápláléka. Így nem csoda, hogy a kenyérral kapcsolatos hiedelmek és mágikus cselekvések száma óriási, s azok jó része ma is él.

Mai vallási szertartásokban is jelen van a kenyér. Például a reformátusok úrvacsorájában, vagy – egy kovásztalan kenyérféle – a katolikusoknál. Ez a szentelt ostya (latinul hostia, „áldozat”) a katolikus hit-tétel szerint Jézus Krisztus teste. Az utolsó vacsora ostyája egyébként a zsidó húsvét (pászka) szent kenyéréből ered: a zsidóknál az Egyiptomból való kivonulás emlékére tartott ünnepkor hét napra **kovásztalan** kenyeret rendel a törvény.

Nem árt megfigyelni (sajnos szégyenteljes arányban), a szemétké hajigált kenyerek véletlenül sem sötétebb árnyalatot képviselnek. Az emberek csak úgy maguktól nem fognak rászokni a barna kenyérre. Még a

fővárosban is esetleges az, hogy kapunk-e barna kenyeret.

Az egykori szántóvető ember fohásza – hálája és aggodása – aratás után épp úgy benne van **augusztus 20.** áhítatos világában, nemzeti ünnepünkön, mint az első nagy királyunk emléke előtti főhajtás, s a rendet, békét, szabadságot jelképező alkotmány előtt. A Duna mentén élők még valamit hozzá-gondolnak. Azt a régi kívánságot, amit az országhatárokon át hömpölygő folyó is jelent számunkra. A különböző nyelven beszélők, a nemzetek, népek összefogását, egyetértését, vagyis a „békévé oldja az emlékezés” költői óhajának a teljesülését. Amit ezen a tájon már valósággá érlelt a közös munka, egymás hitének, meggyőződésének, nemzetiességi hova-tartozásának tiszteletben tartása. A családok természetes és előítélet nélküli egybefonódása. Az otthonteremtés igénye és vágya, tehát a jövőt is építő és féltő hazaszeretet.

A kenyér készítésének ismerete, gyakorlata önmagában nem vall a kenyérfogyasztás mértékéről, rendszerességéről. A maihoz hasonló kenyér kezdetben bizonyára csak kisebb mennyiségben, ritkábban fogyasztott étel lehetett. A 16–17. században viszont már valóban mindennapi étel az ország jelentős részének. A központi területeken rövidesen a gabonátáplálék legfontosabb formája lett.

Népmeséink hamuban sült pogácsája nem mese csupán, valóság volt az bizony valamikor. A lepénykenyereket mindenfelé gyakran sütötték így, zárt sütőtér annak nem kell. Elengedhetetlen viszont a kelesztett, domború kenyérhez. Ennek a készítésénél nálunk korán kialakult az a munkabeosztás, hogy kenyeret egyszerre egy nagy kemencényit, 10-14 napra elegendőt sütöttek a háztartásban. Az asszony ilyenkor csak annyit aludhat, míg a kovász kel. A mai gyári élesztőt csak a múlt században találták fel. A vidéki háztartásokból csak az 1950-es években maradt el a kenyérsütés munkája. Hivatásos sütők a városokban a középkortól találhatók nálunk, de ők kenyérral később is csak szűk réteget láttak el állandóan és teljesen. A kenyérsütés a háztartásokra hárult, ami aztán a városokban változott meg legelőször.

Kenyeret sütni ma sem könnyű munka. Kivált nehéz lehetett hajdanában, amikor a tészta még nem volt olyan rugalmas, mint ma, hanem könnyen szétfolyt. Általában egyszerre három, nagyobb családban, nagy munkák idején öt-hat, kb. 5 kg-os kenyér és egy cipó készült. A gyermekek-

nek a maguk kis cipója. Lepényt is sütöttek ilyenkor, melyet zsírral megkenve melegen fogyasztottak. A sok kenyér a vége felé már száradt, ezért nedves ruhába takargatták.

A sütés a nagy munkák közé tartozik, s nem is könnyű. Már a nap délutánján készültek rá. Bekészítették a konyhába a **dagasztóteknőt** a dagasztószéklábbal és a lisztet. Télen különösen fontos volt, hogy átmelegedjen. Egy 4-5 kg-os kenyérhez kb. 3-4 kg liszt kellett. Ezt általában a szakajtóval mérték ki. Minden kenyérre egy szakajtóval. Megszitalás után öntötték a teknőbe, s úgy rendezték el, hogy a liszt a sütőteknő egyik oldalában legyen fölhalmozva. A teknő üresen maradt részében kovásztolták meg.

Estefelé langyos vízben beáztatták a **morzsótkát**. Volt, aki külön edényben áztatta, s csak kovászaláskor öntötte a teknőbe. Télen, amikor a teknő hideg volt, célszerű volt forró vizet önteni bele, s amikor már langyosodott, akkor áztatni benne a morzsótkát. A morzsótkához 1-2 dkg élesztőt is tettek. Kenyerenként egy marék morzsót használnak fel. Mindezt langyos vízzel és kevés liszttel, kis fal-apáttal jól felkeverték: **felkovásztoltak**. A kovász tetejét liszttel jól meghintették. A gazdasszony keresztet vetett rá, föléje, s a teknő szélére tette a **keresztfát** a szitával. Az egészet letakarta a **sütőabrosszal**, a tetejére párnát vagy öreg nagykabátot tett.

Hajnali három-négy órára megkelt a kovász. Ekkorára már a gazdasszony vizet melegített. Minden kenyérre fél marék sót tett a vízbe. Ezt a vizet a kovászba **bevegyítette**, és elkezdett **dagasztani**. Egy egész órahosszáig kellett dagasztani, ami csak a tészta le nem vált a kezéről. A rozsliszt pláne ragadós volt, viszont nyáron tovább áll el. Volt, aki krumplit, ill. kukoricalisztet is kevert hozzá. Ilyenkor az asszony gerincén folyt az izzadság – tehát nem ímmel-ámmal, hanem teljes erővel. Onnan tudja, hogy jó minden, amikor durrog, pattog a tészta. Ezután már **kiszakajthatta**, ügyesen meggömbölygette, ill. vekni alakra formálta a tésztát, majd beletette a lisztes szakajtóruhával bélelt szalma- vagy gyékényszakajtóba, felül meglisztezve. Melegen betakarva kelni hagyta. A **kenyérmag**-kovász erjesztő anyag, melyből az előző sütés alkalmából, még a dagasztás előtt félretesznek egy kis **kovászt**, ha hosszabb időre számítanak egy kis sörélesztőt is tesznek hozzá.

Morzsótkakészítés

Régen csak **korpaélesztővel** sütöttek. Ez évekig is eláll. Összel vagy tavasszal készí-tik. A szép, nagy szemű korpát szüret után musthabbal és anyakovással meggyúrják, majd kelni hagyják egy-két napig. Ezután a gombócokat kerek, aszaló vesszőkösár-

ba egy abroszra teszik és napon szárítják. Volt, aki komlóvirág főzetével forrázta le a búzakorpát. Különlegesen jó ízt adott a kenyérnek. Amikor teljesen megszáradt, szétmorzsolják, majd a padláson szellős helyre felakasztják zsákban. A **kovász** neve a szláv „kvász” (savanyított ital) nevének átvétele. Kenyérsütéskor, amikor a kovász megkelt, kivettek egy jó marékka belőle jól kilisztezett kistányérba, és meleg helyre tették érlelni – kemence tetejére. Két-három nap után már hidegre lehetett tenni. A kamrában várta a következő sütést.

Közben már begyújtották a bűbos vagy banyakemencét, mely minden házban és tanyán volt. Szalmával, szárízékkal, de sütéskor venyigével fűtöttek. Úgy volt jó, ha a kemence egyik-egyik felében égett felváltva a tűz. A fűtés eszközei a **piszka-fa** és a **szénvonó**. Fűtés közben **bodogot** süttöttek a **láng előtt**. Ha a kemence feneke szikrát vetett, feltolták a paraszat – a felét ugyan behúzták a hamulukba. Vizes ciroksőprűvel nagy hirtelen tisztára söpörték. Feltették a **tévőt** (vesszőből font, besaralt anyagból), hogy „leessen a heve” (5-10 perc). Közben odakészítették a **sütőlapátot**, egy kis tál vizet, és a szakajtókat. A **bevetés** nagy ügyességet igényelt. A sütőlapátot a kemence szájába tették, a végét egy székre támasztották, vagy a gyerekek fogták. A szakajtókból a lapátra fordították a kenyeret, majd egy hirtelen mozdulattal **megmosdatták** – tetején luk, felénél bevágás – és szép sorjában bevetették.

Ezután a gazdasszony keresztet vetett rájuk, és feltette a tévőt. Egy óra múlva kivette a cipót és megforgatta a kenyeret. Újabb egy óra és kisült a kenyér. Ahol nem volt óra, ott az árnyékot figyelték. Kiszedték, az alját **tollseprűvel** (a liba szárnya vége) lesöpörték, és újból megmosdatták. Ha kihűlt, behordták a kamrába és felrakták a kisgerendára erősített **kenyerrácsra**, nehogy megpenészedjen. Volt, ahol a ház alatti pincébe vitték. Ha megszáradt, a szobában a **kenyérkosárban**, vagy a konyhai **asztal mély fiókjában** volt a helye. Ma is pontosan így készül a házi kenyér, ha van még banyakemence. A bőséges kenyérfogyasztás mellett jellemző a **tésztás ételek** bősége is, főttek és sülték egyaránt. Tojással gyúrt – ma már kis gépek segítségével sok formában vágva – számtalan levestésztának egyáltalán nincs párja. Minden gazdasszony ismeri a **liszt aprólékos tulajdonságait** (színe, szemcséje, szaga, síkértartalma stb.), tudja miféle liszt kell a kenyérnek, kalácsnak, rétesnek, tésztának, tarhonyának, galuskának...

Rendszerint az **édesanya szegte** meg a **kenyeret**, gyerek semmi esetre sem. Először a kenyér fenekére a nagykéssel **háromszor keresztet rajzolt**. A felső

harmadánál vágott bele. Ez a pille. Előbb ezt fogyasztották el. Ha **domó** is volt, szégskor úgy fordították, hogy a gyermekek kedves falatjára mindjárt sor kerüljön. (A kemencében néha kiforr a kenyér, ez a kis dudor a **domó**.) A kenyér teteje a kenyér magasa. Belseje a bele. Külseje a kenyér alsó és felső haja. A sarkáról vágják ma is a **karéjt**, a szeletet, tehát rendetlenül kis darabokat kanyarítani nem szabad. Ha valaki leejtette, meg kellett csókolnia és enni tovább, vagy tűzbe dobni. A kenyér sokféle változatban fogyasztható még: rántott levesbe kiskocka, pirítós, fokhagymás zsírban pirított, bundás kenyér... tésztájából lángos, bodag, guba... Tejbe aprítani csak kézzel volt szabad. Késsel a világért sem, mert véres tejet ad majd a tehén.

A kenyérnek nem lehet hazudni. Akkor jó, ha foszlós, zsemlyebélű, olyan, mint a tüdő. Megmaradnak a gázbuborékok helyei, a lyukacsok. Ha szalonnás volt, akkor nem sikerült! Elég volt sokszor csak egy mozzanatot rosszul végezni, hogy az eredmény árulkodjon. A fűtésen is sok múltott. Ez egy óra után látszott, amikor forgatni kellett a kenyeret. A szénvonóval ilyenkor beljebb tolták a kenyeret és előttük, úgyszólván a kemence szájában még fűtöttek valamennyit. Addig nem mehetett férjhez a lány, míg meg nem tanult kenyeret sütni.

Befejezésül szabad legyen a kenyérről kapcsolatos néhány a faluban közszájon forgó **szólást** és **babonát** felsorolnom.

- Ha a paraszt nem volna, kenyerünk se volna.

- Megette kenyérének javát. (Idős)
- Külön kenyérre ment. (Elváltak)
- Kölcsön kenyér visszajár.
- Keserű a más kenyere.
- Kenyere a hazugság.
- Kódiskenyér¹ keserves.
- Madárlátta kenyér.
- Áldott, mint a falat kenyér.
- Ahol kalács nincs, a kenyér is jó.
- Együtt kenyereznek. Kenyeres pajtások.
- Befogta a kenyeres zsák száját.

Néhány babonáról is szöveg: Szalonnás a kenyér, ha a kenyérmagból, kovászból loptak. A dagasztóteknőt addig nem lehet kivinni a szobából, míg a kenyér a kemencében van. Ha kölcsönadnak kenyeret, a legközelebbi sütés nem sikerül. Dagasztás közben nem szabad köpködni, mert nyúlós lesz a kenyér. Nézni nem szabad idegennek a kenyérdagasztást, mert akkor nem fog megkelni a kenyér. (Ezért sütnék hajnalban.) Ha kenyeret bicskával aprítanak, akkor rúgós lesz a tehén. Kenyérrontás esetén a kenyérsütő teknőt kilenc vízben kell megmosni, és a vizet nyugat felé önteni. Gabonaaratás hetében nem sütnék kenyeret, mert üszögös lesz a búza. Kedden, pénteken és két karácsony között tilos kenyeret sütni, mert az aprójszág beteg lesz. Zivatarban nem

fűthetik a kemencét, mert behúzza a villámot. Pálinkás kenyeret kell adni a kappannak, hogy ne üsse a csirkéket. Ha sütés közben a kenyér feneke elreped, közeli hozzátartozó fog meghalni még a kenyér elfogyasztása előtt. Ótvaros gyereket kenyérvízzel kell lemosni. Rühes vagy reumas gyereket kenyérsütés után kemencébe kell tenni, ameddig csak bírja. Amelyik gyerek nehezen kezd beszélni, cipót törnek el a fején, vagy a koldustól kérnek kenyeret. Étkezéskor, ha marad egy falat kenyerünk, azt jelenti, hogy valahol, valamely hozzátartozónk éhes.

Ezen felül is van még. Mindannyian ismerjük a Biblia kenyércsodáit. Ősi áldozati étel! De nem mindenki tudja, hogy a bibliai kenyér nagy fejlődésen ment át, a tudomány pedig ma már minden titkát ismeri a gabonának, lisztnek, kovásznak, élesztőnek, kenyérsütésnek. Mégis napjaink emberei érzik, hogy a kenyérben van valami „természetfölötti”, amely a gyári kenyeret is **jelképpé avatja**.

A mai ember megcsodálja a sütőipar termékeinek gazdag választékát, de már nem gondol arra, hogy az őskortól milyen hosszú út vezetett ideig. Fontos állomásai vannak ennek. Hazánkban ma már bőven van kenyérválaszték, most már csak meg kell tanulnunk ennek megbecsülését. A búzából készült **kenyér az életet**, a bőséget, a jólétet szimbolizálja, miként magát a táplálékot – mégpedig nemcsak a testi, hanem a szellemi táplálékot is. Mikor jutunk oda, hogy a világon ne haljanak éhen emberek?! Ez nagy társadalmi kérdés. ♦

Adatszolgáltatók: Mándics Mártonné (1908–1990)
Dr. Mándics Mihályné (1934–2005)

Irodalom

- BALASSA Iván, ORTUTAY Gyula
1979: *Magyar néprajz*. Corvin Kiadó, Bp.
BÁTKY Zsigmond
1936: Táplálkozás. In: *A magyarság néprajza I*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp.
KARAGITY Ivánka
1981: *Domača kuhinja*. Osijek
NÓBER Imre
1962: *A kenyér története*. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, Bp.
RAPAICS Raymund
1934: *A kenyér és táplálékot szolgáló növények*
STANTIĆ, Alojzije
2001: *Krux naš svagdanji*. Hrvatski Kulturni Centar, Subotica
VÉGH József
1940: Rozskenyér-sütés. In: *ETHN-NÉPÉLET II. k. 4. sz.*

Jegyzet

¹ kolduskenyér

K Ö N Y V E S P O L C

Némi arculatváltás, több tudományosság

MUSEION 12

Egy év kihagyás után újra megjelent a Szabadkai Városi Múzeum évkönyve, a 12-es számú Museion. Első ránézésre talán fel sem tűnik, ám ha kezünkbe vesszük az évkönyvet és átfutjuk annak impresszumát és tartalomjegyzékét, azonnal ráérzünk arra, miszerint a szerkesztőség, ha kicsit bizonytalanul is, de egyértelműen változtatni kíván a korábbi, mintegy évtizednyi időszak folyamán megjelentett számhoz viszonyítva. Mivel ebben a szándékban benne foglaltatik a betűméret csökkentése, ez nem biztos, hogy az igazán járható út. Mint ahogyan az is elgondolkodtató, vajon a Házon belüli szerzők munkáinak megjelentetéséhez való görcsös ragaszkodás meddig tartható fenn, párhuzamosan a folyóirat szakmai súlyának növelésével. Természetesen mindezt csak a jövő fog megelémlő választ adni.

A kilenc szerző témáit figyelembe véve, akarva-akaratlanul felvetődik az olvasóban bizonyos hiányérzet, hiszen aki jártas a Szabadkai Városi Múzeum szakmai felépítésében, illetve az egyes osztályok működésében, joggal teheti fel a kérdést, miért nem található sem néprajzi, sem természeti vonatkozású értekezés ebben a számban. Annál inkább, mivel az intézmény az elmúlt időszakban, tematikus kiállítások formájában, kellő mértékben lefedte a fentiekben említett alapvető muzeológiai tevékenységeket. Természetesen ennek a kérdésnek a megválaszolásával elsősorban az érintett szakemberek az illetékesek és nem maga a szerkesztőség.

Ricz Péter *Temetkezési szokások a régészeti korokban és az észak-bácska területén* c. írásában az emberi civilizációk legszentebb helyeinek, a temetőknek, azaz a holtak városának, sok ezer éven keresztül történő bemutatását ismerhetjük meg. Alapvetően kétféle temetkezési mód létezik. A csontvázas temetkezés, amihez bizonyos szakrális kellékek is tartoznak, mint pl. fakoporsó, fakripta, szilárd anyagból épített sírkamra stb., illetve a hamvasztásos temetkezés, melynek egyetlen kelléke az ún. halotti urna, aminek viszont ugyancsak a legkülönbözőbb fajtái lehetnek. A két alapvető temetkezési típuson belül különböző szokások alakultak ki, amelyek egyes népeknek nagyon szigorú szabályosság, azaz törvény szerint, míg másoknál lazább formában, bizonyos kompromisszumok megengedése mellett következtek be. Minden kétséget kizáróan a legelterjedtebb a hátán, kinyújtott helyzetben történő temetkezési mód. A hátára fektetett személy fejét az esetek többségében alátámasztották. A karokat pedig párhuzamosan a test mellett, vagy az alsó karokat a hason behajlítva és a kézfejeket összekulcsolva helyezték el. A néphagyományban igen gyakran találkozni az ültő vagy álló helyzetű halottakkal, ám ezek, a régészeti feltárások tanúsága szerint csak a legkritikább esetben fordulnak elő. Ha a Duna-Tisza közének népeiről és azok temetőiről, ill. temetkezési szokásairól beszélünk, nem hagyhatjuk szó nélkül a halmok kérdését. A népnyelvben kunhalmokként, esetleg törökdombként maradtak fenn ezek az ősi sírok, amelyek általában egy vagy két-három csontvázas sirt takarnak, sajnálatos módon szinte mindig tárgyi mellékletek (régészeti leletek) nélkül, így nem köthetőek egy általunk ismert etnikumhoz sem.

Neda Dimovski egy meglehetősen szokatlan jelenséget mutat be a *Rendellenes kőso szarmata-kori „temetkezések” Verusics 148. lelőhelyen* c. értekezésében. Ezen a régészeti feltáráson több atipikus településjelenséget sikerült dokumentálni. Így a telepen előkerült öt emberi csontváz is (négy gyermek és egy felnőtt). Az elhunytakat különböző telepobjektumokban hantolták el (pl. vermek). Mivel a szarmata és a hun kort az egész Kárpát-medencében (és azon belül a Duna-Tisza közén is), amelyekhez a településeken megfigyelt fenti jelenség időben köthető, állandó konfliktusok és társadalmi-politikai változások jellemzik, egyben lehetőséget teremt az extrém, epizodikus viselkedés előfordulásához, mint pl. az áldozatok gyors eltemetése a település(ek) en belül. Hipotézisként felvetődik, hogy az elhunytakat esetleg az ellenséges katonák földelték el. A vizsgált

egyéneken megfigyelhető kóros elváltozások különböző típusú fertőzések jelenlétére utalnak, melyek hátterében a populáció életmódjának, valamint táplálkozásának megváltozása állnak, ami háborús körülményekre utal.

Mirko Grlica *A figyelemtelenség kutató nyomában* címmel adalékokat közöl a szabadkai sajtó történetéhez, hogy Kolozsi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár, a budapesti Országos Széchényi Könyvtár, a szege-di Somogyi Könyvtár, valamint a Szabadkai Városi Könyvtár anyagai voltak. Ez utóbbi intézet esetében az történt, hogy csak aránytalanul kevés adatot használt fel a Szabadkai Városi Múzeum Történelmi Osztályának sajtógyűjteményéből. Ennek következtében munkájában igen sok tévedés és pontatlanság található. Mindez a helytelen szelekció eredménye, ugyanis Kolozsi kizárólag olyan szempontból vizsgálta a Múzeum Történelmi Osztályának értékes példányait, hogy feltárja azokat a kiadványokat, amelyek nem találhatók meg más könyvtárakban, így számos esetben indokolatlanul csorbult maga a precizitás, ami az ilyen jellegű összefoglalók alapvető követelménye.

Nevenka Bašić Palković a Budapesten megjelent Vasárnapi Könyv című folyóirat különleges kiadásával *„Nagy Háború” századik évfordulója* címmel értekezik egy a Szabadkai Városi Múzeum számára 2013-ban megvásárolt magyar nyelvű hetilap négy kötetének tartalmáról. A lap felvásárolt kötet az első világháború (ún. Nagy háború) időszakából származik, és egyebek mellett híreket, illetve fényképeket közölnek az európai háborús eseményekről, pusztításról, többek között a Balkán (Szerbia) területéről is. A lap kiadója az Országos Közművelődési Tanács, míg szerkesztője (ebben az időben) Arday Kálmán jogász volt. Az újság alcíme: Hasznos tudnivalók, gyakorlati ismeretek, utal a lap jellegére. Elsősorban a társadalmi élet különböző területeiről közöl adatokat, számos országot mutat be, továbbá haditudósításokat közöl az olvasóknak. Az újság alcíme: Hasznos tudnivalók, gyakorlati ismeretek, utal a lap jellegére. Elsősorban a társadalmi élet különböző területeiről közöl adatokat, számos országot mutat be, továbbá haditudósításokat közöl az olvasóknak. Az utóbbi nagyban emeli a kiadvány dokumentációs értékét, annál inkább, mivel Szerbia területén még csak az újvidéki Szerb Matica Könyvtárban található néhány évfolyam.

Papp Árpád *Jovan Cvijić szubjektív feljegyzései a Párizsi Békekonferencián* címmel közöl tanulmányt, az első világháborút lezáró békekonferencia délszláv küldöttségének tevékenységébe nyújt bepillantást. Cvijić már az első világháborút megelőző időszakban szakmai körökben elismert földrajz- és néprajztudós volt. Munkássága elsősorban a karsti jelenségek tanulmányozásában, valamint a Balkán-félszigeten megfigyelt néprajzi, lélektani, földrajzi állapotok felmérésében merült ki. Az általa vezetett, 1919 januárjában létrehozott néprajzi - történelmi szekció a tanácsadói szerepéből fakadóan, a Szerb-Horvát-Szlóven Királyságot képviselő küldöttség és a belgrádi kormány alárendeltjeként fejtette ki munkáját. Az ott helyet foglaló személyek helyismerete, képzettsége, kapcsolatrendszere révén a vitás területek hovatartozásának eldöntése ügyében töltött be fontos szerepet. A szekció határozatait (javaslatait) a küldöttség katonái és gazdasági csoportja és vezetői voltak hivatottak nyomatékosítani. A munka lényegét az a tény határozza meg, hogy a levéltári kutatások olyan, korábban nem publikált kizáratos anyagot tártak fel, ami annak mondanivalója jellegéből fakadóan szerb nyelven sem jelent meg. Tulajdonképpen J. Cvijić visszaemlékezéseiben Nikola Pašićról, a délszláv küldöttség első emberéről jegyzi le elmarasztaló véleményét. Ezáltal betekintést nyerhetünk a békeküldöttség munkájába és az ott uralkodó állapotokba, de akár újraértékelhetjük az akkori politikát, illetve az azt kiszolgáló tudományosság viszonyát.

Ninkov K. Olga *Balázs G. Árpád (1927-1992) rajzfüzete* címmel ismerteti a neves szabadkai grafi-

kusművész rajzfüzetét, aki a prágai akadémián tanult (1920-1924). A hetvennégy oldalas, nagyformátumú, kemény borítású füzet a Szabadkai Városi Múzeum képzőművészeti gyűjteményének egyik becses darabja. Családi ajándékként került a múzeum tulajdonába. A rajzok ceruzával, szénrel, illetve zsír-paszttel készültek, mintegy ötvennyi időszak alatt. A szlavóniai Zdenčiben (1927/28), Újlakon, (Német) Palánkán, Dunabökenyben és Bácsón (1931), a Duna vonzáskörzetében, amely nagy hatással volt a művészre. Végezetül a füzet néhány oldalán Palicshoz kötődő strandképek találhatók, melyek 1930 körül készülhettek. Tartalmát illetően állatok és emberi alakok láthatók tipikus testhelyzetben, de népviselet, tájképek, városképek, sőt újlaki ferences barátok is szerepelnek. A művész a füzetben található vázlatait, kidolgozottabb rajzait a későbbi évek folyamán felhasználta újabb alkotásaihoz.

Ljubica Vuković *Dulic Adalék a bunyevác naiv festészet áttekintéséhez a 20. századi naiv művészet tükrében* c. összefoglaló jellegű írása Szabadka környékének (Tavankút, Györgyén, Nagyfény, Békova) naiv művészetéről szól. A munka megpróbálja azt beilleszteni a 20. század második felének egykori jugoszláv naiv festészetébe. Ennek alapjául az alkotásmód kialakulásának és fejlődésének feldolgozása szolgál, a művek bemutatásán és alapvető elemzésén keresztül, kiemelve egyes alkotók és bizonyos alkotásaik képzőművészeti jelentőségét. Az autodidakta festőnők számos alkotását vizsgálva váltakozó minőség tapasztalható, ami egyébként is jellemzője az önmagukat képző művészeknek. Ez alkalommal azokról az alkotókról van szó, akik képzőművészeti értéke kiemelkedik a többi alkotás közül.

Korhecz Papp Zsuzsanna *A szabadkai polgármesterek portréinak restaurálása* c. tanulmányában Kovács Kovásznai István (1864-1914 után) pesti festőművész által 1899-ben festett négy portré restaurálását mutatja be. A festmények a következő polgármestereket örökítik meg: Kuluncsics Istvánt, Lénárt Matét, Mukits Jánost és Pertics Mihályt. Az eredetileg nagyobb méretű, minden bizonnyal díszkeretből kivett az olajfestményeket, indokolatlanul megcsontkítva kartonra kaszírozták őket. Ez a művet minden jel szerint a 70-es évek közepén történt, amikor a Szabadkai Városi Könyvtárból a képek átkerültek a Szabadkai Városi Múzeum művészeti gyűjteményébe. Tárolási okok miatt kerülített sor a megcsontkításra és a kartonra való kaszírozásra, amitől sajnálatos módon a képek besötétedtek, a hor-do-zó pedig több helyen felhőlyagosodott. A restaurálási munkálatok folyamán a portrék esztétikai helyreállítását történt meg. A restaurált olajfestmények a képzőművészeti gyűjtemény részét képező, korábban kiselejtezett, a 20. század első felében szinte egységes kivitelezésben készült fekete színű krétamasszás, rátétes díszkereteket kaptak és kiállították 2010/11 folyamán.

Gazsó Hargita *Hogyan illusztráljunk képeslapot?* címmel, egy múzeumpedagógiai órát, illetve annak eredményét mutatja be a Topolyai Múzeumban. A téma: Hangya András festőművész levélképei. Ezek olyan kézzel írott levelek, képeslapok szeretteihez, amelyeket – a levél témájával összhangban – illusztrál is. Az illusztrációk nagyon eredetiek, sokat hozzászólnak a levél tartalmához, humorosak és rendkívüli rajz tehetségről tanúskodnak. A múzeumpedagógiai foglalkozás a vártnál jobban sikeredett, attól függetlenül, hogy Topolyán jelenleg nem lehet képeslapokat vásárolni, így a gyerekek előtt nincs egy olyan kép, amit utánozni lehetne. Viszont ez a műhelymunka felhívás volt arra, miszerint ha valami nincs, de igény van rá, egyszerű módszerekkel saját kezűleg kell elkészíteni és ismereteinket hasznosítani. ♦

Ricz Péter

Mészáros Zoltán: Küszködés a síkságon 1. rész

Mészáros Zoltán *Küszködés a síkságon* című munkájának 1. része a Szabadkán 1973 óta megjelenő Életjel Könyvek sorozat 156. kötete. Az Életjel Könyvek sorozatban eddig megjelent délvidéki kötődésű történeti és szépirodalmi témájú könyvek sorába jól illeszkedik a szerző Vajdaságról összeállított, 172 oldalas esszé- és tanulmánygyűjteménye. Már az alcímből egyértelművé válik, hogy nem egy egységes történeti monográfiát olvashatunk, hanem a szerző korábbi munkáinak szerves egységbe összeolvasztott láncolatát, amelyben tökéletesen megfér egymás mellett mind a tágabb értelemben vett magközönség számára írt tudományos igényű történelmi esszé, mind a szigorú szakmai követelményeknek megfelelő történelmi tanulmány.

Az első és a második fejezet történelmi esszé, melyben a szerző lendületesen haladva dolgozza fel a középkor és a kora újkor térségre ható történelmi eseményeit. Az első fejezetben a magyar állam létrejöttéről, balkáni szerepvállalásáról, valamint Délvidék és a Vajdaság kialakulásáról olvashatunk. Magyarország csak fokozatosan terjesztette ki hatalmát a Balkán-félsziget északi területeire, és kényszerítette rá nyugati mintájú államszervezetét az itt élő népekre. Ebben a korszakban jelentős volt a magyar beáramlás a térségbe. Az első fejezet 6. pontjában a szerző részletesen kitér a középkori Magyarország európai „nagyhatalmi” státuszára, külön hangsúlyozva, hogy ez alatt nem a mai értelemben vett nagyhatalmat kell értenünk. Magyarországot erejét és gazdagságát a középkorban híd szerepe adta – nemesfémhányái mellett –, amellyel a nyugat és kelet között – a Dusán István vezette szerb állammal együtt – közvetíteni tudott. A magyar államhatalom igényeinek megfelelően szerveződött meg a Vajdaság is a középkor második felében.

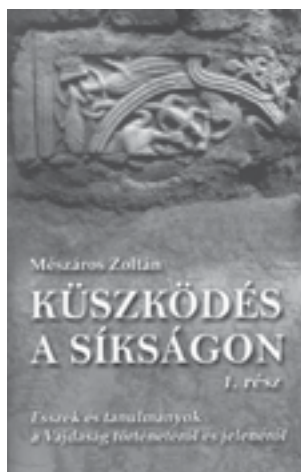
A második fejezet az oszmán hódítás elleni harcot és annak következményeit részletezi. Az oszmánok a 14. század elején még csak egy Kis-Ázsiában élő török törzs voltak, de a 14. század végén már mint új hódító nagyhatalom jelent meg Európában, és védekezésre kényszerítette a Balkánon élő összes népet és Magyarországot is. Ami Magyarországot számára az 1526-os mohácsi vész volt, az a szerb állam számára 1389. június 28-án – Julianus-naptár szerint június 15-én, Szent Vitus napján – következett be Rigómezőn. Mészáros Zoltán itt részletesen megcáfolja azt a Magyarországon tanított történelmi csúsztatást, hogy a szerbek nagy létszámban csak az 1699-es karlócai béke után települtek be a Habsburgok uralta magyar területekre. Az első rigómezei csata logikus következménye volt a szerbek fokozatos északra vándorlása, áttelepülése Magyarországra. Természetesen kezdetben a nemesség költözött át, kapott kiváltságokat és telepedett le a Délvidéken, majd vándorolt egyre feljebb a Duna és a Tisza mentén. Az Oszmán Birodalom – a 16. századi szuperhatalom – hanyatlásával a Habsburgok a 17. század végén megszerezték a tör-

ténelmi Magyarország szinte teljes területét, a Délvidék és a Vajdaság sorsát egy európai nagyhatalmi politikában érdekelt dinasztia alakította tovább. A török kiűzése után három Habsburg uralkodó: III. Károly – mint az első felvilágosult elveket valló, de méltatlanul elfeledett uralkodó –, Mária Terézia – az „ész asszonya” – és II. József – a „kalapos király” – uralkodásának térségre gyakorolt hatása kerül előtérbe a fejezet utolsó részében. Az oszmán uralom és a felszabadító háborúk következtében elnéptelenedett déli területeket ekkor népesítette

be újra a központi kormányzat. A műben nyomon követhető a rendi előjogait és kiváltságait védő magyar nemesség és a modern kormányzati módszerekkel irányítani akaró bécsi udvar ellentéte, de az is egyértelművé válik, hogy a magyarok csak Ausztria segítségével őrizhették meg európai nagyhatalmi státuszukat. A mai Magyarországon a szabadságharc vezetőjeként tisztelt II. Rákóczi Ferenc kétes vajdasági megítéléséről is olvashatunk, mivel ebbe a térségbe a kuruc hadak fosztogató hódítóként érkeztek, és a szerbek legnagyobb ellenfelei voltak.

A harmadik fejezetben megváltozik a könyv stílusa, az eddigi könnyed, tudományos esszé felváltja a sokkal szárazabb – és a laikus olvasó számára unalmasabb – történelmi tanulmány. A fejezet II. József uralkodását, és a teljes Habsburg Birodalmat átfogó – felforgató – reformkísérletét tárgyalja részletesen. Az addig gyorsan pergő események itt lelassulnak, Mészáros Zoltán kiemeli a jozefinizmus kudarcának Délvidékre gyakorolt hatásait. Külön részeket szentel az egyházi reform hatásának, mivel ekkor vallási szempontból a Délvidék volt a birodalom legtakarékosabb területe. József már trónörökösként is kiemelt figyelemmel fordult a Délvidék felé, háromszor utazott erre, de uralkodóként is járt a térségben háromszor. A szerző szerint a birodalmi egyházi reformok jelentős részéhez itt szerezte meg az alapvető indíttatást a császár. Számomra a harmadik fejezet harmadik része volt a legizgalmasabb, egyben a legfontosabb is, mivel itt olvashatunk a szerb és magyar nemzeti eszme különbözőségeiről, amely a 19. században külön fejlődési utat járt be, és mind a mai napig a Vajdaság két legnagyobb – ezáltal meghatározó – etnikumának az ellentéteit hordozza.

A negyedik – egyben utolsó – fejezetben Mészáros Zoltán visszatér a történelmi esszé stílusához. Gyorsan átlépi a nagy francia forradalom és a napóleoni háborúk Habsburg Birodalomra gyakorolt hatását, és eljut 1848-ig, amely a magyar nemzeti eszme kiteljesedését és politikai megnyilvánulását jelentette, de ezzel párhuzamosan végigvezeti a Magyar

Korona országaiban lakó többi nemzetiség mozgalmának kibontakozását is. A magyar szabadságharc és a szerb nemzeti mozgalom ellentétéből 1848/49-ben elkeseredett és szenvedélyektől fűtött háború bontakozott ki a Délvidéken, amelyben mindkét fél egyre kegyetlenebb módszereket alkalmazott. A Délvidék katonai biztosítása a magyar szabadságharc számára létfontosságú volt – Erdélyhez hasonlóan –, de itt a szerb határőrökre támaszkodva a bécsi udvar szinte folyama-

tos háborút vívott a magyarok ellen. A szerző ugyan rávilágít több nyugvópontokra és megfigyelési kísérletre, de ezek a nemzeti mozgalmak hevében villámgyorsan elporladtak. Bem József erdélyi sikerei, majd a tavaszi hadjárat győzelme mellett a Délvidék szerepe eltörpült a történelemtanításban, pedig a szabadságharc „legvéresebb” csatáit talán ebben a térségben vívták. Az 1849 márciusában kinevezett új délvidéki főparancsnok, Perczel Mór kíméletlen alapossgággal verte le a szerb nemzetiségi mozgalmakat, pacifikálta a területet a magyar szabadságharc számára. Mészáros Zoltán azonban rámutat a történelem egyik legnagyobb ellentmondására, hogy amikor a Délvidéken még aktívan harcoltak a szerbek és a magyarok, akkor a szabadságharc sorsa már eldőlt, mivel Ausztria és Oroszország megállapodott a magyarok szabadságharcának közös erővel történő leveréséről. A műből egyértelműen kikövetkeztethető, hogy Délvidék legvéresebb csatáinak valójában már semmi értelme sem volt, és a szerb és a magyar nép áldozatai már csak a bécsi udvar érdekeit szolgálták.

Az 1848/49-es szabadságharc délvidéki eseményeinek bemutatása után Mészáros Zoltán könyve gyorsan véget ér. Az Utószó helyett című fejezetben a Himnuszról írt gondolatok egyértelműen jelzik, hogy a könyvnek lesz folytatása, amely a térség történetének még több neuralgikus pontját fogja körbejárni a vajdasági magyar történetész szemszögéből, de a téma adta területi és nemzetiségi korlátokon felülemelkedve. A *Küszködés a síkságon* első részében nem von le végkövetkeztetést a szerző – ezt inkább olvasóira bízva –, de egy-egy tényszerű megállapításával egyértelművé teszi a címben már jelzett álláspontját, hogy a Vajdaságban valami nem egészen úgy ment/megy, ahogy annak mennie kellene. ♦

Sarlós István

A nép nevében

Srđan Cvetković: U ime naroda, politička represija u Srbiji 1944-1953. Euro-Giunti, 2014.

A szerbiai közvélemény is egyre jobban érdeklődik, egyre többet tud a partizánok által elkövetett gaztettekről. Ennek az eredménye az a kiállítás, amelyet a Szerb Történelmi Múzeum (Istorijski muzej Srbije) valósított meg. Katalógusát a szerző úgy szerkesztette, hogy az könyv méretűvé duzzadt.

A szerző eddig már három vaskos kötetet jelentetett meg a témáról (Između srpa i čekića 1 1944-1953, Institut za savremenu istoriju 2006.; Između srpa i čekića 2 - Politička represija u Srbiji 1953-1985, Službeni glasnik: Institut za savremenu istoriju, 2011.; Između srpa i čekića 3 - oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991 Institut za savremenu istoriju, 2014.). A szerző tehát a titóizmus egészének represszív tevékenységét áttekintette.

A titóista politikai elnyomást két szakaszra osztja, amelyek között a határmezsgye egybeesik Sztálin halálával, ebben a könyvben az első szakasszal foglalkozik. Az elnyomás öt formáját azonosította be, ezek:

1. Az ún. „népellenesség” likvidálása 1944-1945-ben
2. A politikai indíttatású perek 1945-1953
3. A Goli otok-i börtöntört 1948-1953
4. A kényszerfelvásárlás és a kollektivizálás 1948-1953
5. A választások szervezése és a személyi kultusz ideológiája és propagandája

A könyv első néhány lapján a szerző bemutatja, hogy a Szovjetunió uralta térség összes területén politikai elnyomás volt. Ebben az élen a Szovjetunió járt, de ez áttevődött minden olyan területre, amelyet a Vörös Hadsereg hajtott uralma alá, ill. ahol úgy döntöttek, hogy a szovjet típusú kommunizmust építik.

Szerbiában bizonyítottan véli a szerző, hogy szervezett és központilag irányított likvidáció folyt (Vranjetól Szabadkaig, ahogy fogalmak). Ezt az OZNA (Odeljenje za zaštitu naroda) hajtotta végre, és a szakaszai a következők voltak: letartóztattak embereket, majd kihallgatták őket, hogy végül titkos helyeken megöljék őket. A könyvben az eddig megtalált titkos temetkezési helyek térképe is megtalálható, amelyek közül néhányat már fel is tártak. A legtöbb ilyen temetkezési hely Belgrád környékén van. Az OZNA emberei, amikor egy településre értek, kiválasztottak egy számukra megfelelő épületet, azt lefoglalták, és ott folyt a „kihallgatás”, aminek az volt a célja, hogy bebizonyítsák, hogy „népellenességről” van szó, miközben a „fasizmus” fogalmával éltek vissza, amely indokul szolgált „a háborús bűnösök és kollaboránsok” likvidálására. A szerző átnézte a Belgrádban található központi levéltárakat (BIA – Állambiztonsági Szolgálat Levéltára). Hosszú listákat talált a kivégzettekéről, amiket iktatókönyvekben vezettek. A központi levéltárakban fennmaradtak azok az anyagok is, amelyben a központi hatalom arra utasítja a helyi szerveket, hogy pontos kimutatást adjanak a kivégzettekéről, az elmenekültekről és az eltűntekről, valamint a táborokba zárt emberekről.

Hogy a tömeggyilkosságot palástolják, az ún. Katonai Bíróságok közleményeket adtak ki, amelyben az ítéleteket tették közzé, és amiket az utcán helyeztek el, esetleg villanykárókra ragasztottak ki. A szerző szerint ezek elsődleges célja az volt, hogy megfélemlítsék az embereket, hiszen nyilvánvaló, hogy még a rögtönítélő bíróságok sem tudtak ilyen gyorsan ennyi ítéletet hozni. A „népellenesség” likvidálása ugyanis kb. 3 hónapig tartott.

A sajtó (amit jelen sorok írója is részletesen átnézett) is agresszív, gyűlöletkeltő, a bűntetteket támogató hangnemben írt, fenyegető hangnemben „kéri” a leszámolást a „népellenességgel”. Ez minden sajtóterekre jellemző, hiszen a kommunista rezsim teljesen átvette a hatalmat a médiában is.

Az új, agresszív kommunista hatalom elsősorban az értelmiségre csapott le, és azokra, akik a királyi Jugoszláviában, esetleg a Nedić-féle Szerbiában valamilyen tisztséget viseltek. Ezeket egyszerűen kollaboránsnak

vagy népellenségnek, esetleg árulónak minősítették és kivégezték. A Vajdaságban, mint az eddig kiderült, az egyes szervezetekhez való tartozás jelentette az automatikus halálra ítéletet, a Dunától délre hasonlóan működtek, csak hogy ott a Nedić-féle Szerbiával való együttműködés jelentette ugyanazt, a likvidálás indokát. A kivégzettek között színész, politikus, filozófus, katonatiszt, első világháborús veterán, nyelvész, egyszerűval mindenféle értelmiségi is volt. A tekintélyes emberek mellett az ún. kisemberek sem kerülhették el az állami terrort. A könyvben néhány tipikus és néhány szélsőséges esetet is kiemelték (a szerző sok egyéni sors jó ismerője), volt úgy, hogy 17 éves kamaszt végeztek ki, de az is elég volt, hogy a postai alkalmazottat továbbképzésre küldték Németországba, vagy ha besorozott katonaként nem a partizánok oldalán harcolt valaki. A könyvben viszonylag sok életrajzot közöl a szerző, és a konkrét sorsok mutatja be a partizán terror áldozatait és kivégzéseit „indokait”. Külön foglalkozik a kivégzett nők kérdésével. Az exhumálásokról is közöl képeket. A szerző a Szerbián kívüli táborokról és veszthelyekről is közöl adatokat. Ezeknek a többsége az ország északnyugati részén volt, azaz a mai Horvátország és Szlovénia területén. A szerző arról is talált dokumentumokat, amiben az OZNA elrendeli a hadifoglyok kivégzését.

A könyv erénye, hogy nem csak az áldozatokkal, hanem az elkövetőkkel is foglalkozik. Röviden érinti magát a szervezetet, annak vezetőitől és épületeiről is képeket és rövid életrajzot közöl.

A kommunista terror második szakasza a koncepciós perek jegyében telt. Ezek 1945 és 1953 között folytak, főleg 1948-ig, nagy sajtóvisszhanggal. Az elsőfokú ítéletek nagyon súlyosak, hogy később ezeket enyhíteni lehessen, ill. kegyelmet gyakorolhassanak. A bíraskodás külön formája volt a Bácsületbíróságok rendszere (Sud za suđenje zločina i prestupa protiv nacionalne časti). Ezekben nem jogászok ítéleztek, hanem bizottságokat állítottak fel, amelyek mintegy átvilágították az eléjük került „vétkes” életét és tevékenységét. Ezek megfoszthatták az embereket a „nemzeti bűncselekménytől”, sőt 10 év enyhébb vagy súlyosabb kényszermunkára ítélték őket. Másfajta, pl. kémkedési perek is voltak, és a kommunizmusnak ellenálló fiatalok csoportját is elítélték. Országszerte folytak perek Leo Rupnik és Alojzije Stepinac ellen is. A perek pere természetesen Draža Mihailović pere volt, amelyben olyanokkal együtt ítélték el, akikkel nem is működött együtt, sőt akikkel nem is egyezett alapolgokban. A tárgyalóteremben lincshangulatot teremtettek, és az ítélet nem volt kétséges. Draža Mihailović likvidálásáról és eltemetéséről még ma sincsenek pontos ismeretek, valószínű, hogy az Ada Ciganliján végeztek ki többekkel (8, ill. 11 elítélttel) együtt. A szerző az 1950-es évre teszi a polgári ellenzékek történetét utolsó leszámolást, amelyet szintén a bíróságok által hajtottak végre. Az ügyvédek is megfélemlítették, mégpedig úgy, hogy közülük is elítélték néhányat, akik a védenekik érdekében lelkiismeretesen tevékenykedtek. Az elítélteket kegyetlen börtönviszonyok fogadták. Túl sokan voltak összezsúfolva, és nem voltak meg a feltételei a személyes higiéniának, ezért börtönlázasodások is voltak, a körülmények csak később váltak humánusabbá.

A kommunista hatalom büntetetei közül a következő társadalmat felforgató, tulajdonviszonyokat átrendező beavatkozás volt. A háború után az elzárás (konfiskálás) és államosítás (nacionalizáció) során a „gazdagoktól” többféle indokkal vették el vagyonukat, ezzel megakasztottak egy sor folyamatot, és egyes régiók fejlődését egészen új irányba terelték (a szerző Leskovic példáját emeli ki). Leszámoltak a királyi családdal és

az egyházakkal is, nem utolsósorban azért, hogy a vagyonukhoz jussanak.

Miután Tito a külső ellenséggel leszámolt, következett a párton belüli ellenzék, amit erősített az 1948-as konfliktus, amelyben Sztálin megpróbálta elmozdítani Titót, ám a perek már ez előtt elkezdődtek az ún. Dachauiak perével. A haláltábor túlélőket kémkedéssel vádolták és elítélték, ahogy azt a Szovjetunióban is tették. Az 1948-tól kezdődő korszak szimbóluma a Goli otok, azonban emellett több mint fél tucat állandó és időleges tábor működött Jugoszlávia-szerte. A szerző érdekes és megrázó képeket is közöl ezekről, de nem csak az áldozatokra fókuszál, hanem az elkövetőkre is.

A tulajdonviszonyok átrendezése szintén alapkonceptója a kommunizmusnak, és ennek egyik szakasza a kollektivizálás volt, a falusi lakosságot termelő szövetkezetekbe akarták kényszeríteni, aminek a parasztság ellenállt, így letartóztatásokat és más kényszerintézkedéseket alkalmaztak. Ezt is a Szovjetunió inspirálta, és itt is az volt a cél, hogy az ún. kulákokkal, gazdag paraszttal leszámoljanak, és egy kisbirtokos rendszerre álljanak át. 1948-ban a parasztság már túl volt a kötelező beszolgáltatáson (Obavezni otpuk). A parasztság már a háborúban is viselte a háborúzó felek ellátásának terhet, és ki volt merülve. Megpróbálta a törvényeket kijátszani, de az államhatalom gyakran felderítette az illegális kereskedelmet, és akár több év börtönbüntetésre is ítélte a parasztságot (abszurd, hogy mintegy 1000 kulákot a Dečani kolostorban börtönöztek be 1947 és 1952 között). A kollektivizálás tehát a pusztá létét fenyegette a parasztságnak, és ezért lázadások is kitörték az országban. A legismertebb a cazinai lázadás 1950-ben (a mai Bosznia-Hercegovinában), azonban kevésbé ismert, hogy 1947-ben Dél-Bánátban Dolovo faluban lefegyverezték az UDBA (Uprava državne bezbednosti – Állambiztonsági Szolgálat) embereit, de ez után nagy erőkkkel jelent meg a KNOJ (Korpus narodne obrambe Jugoslavije – Jugoszláv Népvédelmi Hadtest), és a faluból sokakat bebörtönöztek. Országszerte előfordult, hogy a hatóságok olyan kegyetlenül léptek fel a földműveléssel szemben, hogy azok belehaltak a sérüléseikbe, ill. a börtönökben uralkodó körülményekbe.

Az 1944 és 1953 közötti időszak végül egy szovjet típusú személyi kultusz eredményezett. Az egyetlen szabad választást 1945. nov. 11-én tartották, de ez nem volt igazán szabad, szemmel tartották, hogy ki hova helyezze el a voksát jelentő labdacso, és már a választások előtt elkezdődött az ellenzék és az ellenzéki sajtó ellehetetlenítése. A személyi kultusz Tito köré épült, a mitingek, a pionírok, a staféta, a sajtó, a plakátok a szocialista szebb jövőt vetítették előre, amelynek a főszereplője a munkás, a vezetője pedig „Tito elvtárs”. Az értelmiség nagy része belátta, hogy az erőviszonyok alakulása olyan, hogy nincs értelme ellenállni, és öncenzúrát használva nyilvánult meg, aki pedig erre nem volt hajlandó, azt a társadalom pereme felé szorították. A valóságban megfeszített iparosított fa (szovjet modell szerint), hatalmas terheket róva a parasztságra és a munkásságra. Munkaakciókat szerveztek, a szakszervezetek pedig az állam eszközei lettek a munkatervek megvalósításában.

Srđan Cvetković munkája minőségese papírra nyomtatva, gazdagon illusztrálva, szabatos nyelvezettel és pontos hivatkozásokkal, sok életrajzzal jelent meg, ezért is érdemes megismerkednünk vele. Sajnos a szerző nem tér ki a magyarságot érintő történetekre, és a Vajdaság is jobbra kívül esik érdeklődésén, viszont a kiadvány képanyaga nagyon jó, eddig nem látott képek sokaságával, így talán felül is múlja a kiadvány szövegének értékét.

A titóizmus korszaka kutatásának nincs vége, folyamatosan bővül az adatbázis, amely az interneten megtekinthető (<http://komisija1944.mpravde.gov.rs/>) és tovább bővíthető is. ♦

Dr. Mészáros Zoltán

Egy évezred magyar pénzei

Géza herceg (1064–1074), I. Géza (1074–1077)

Gerlovics Szilveszter, Szabadka

Géza (nevének eredeti ejtismódja Gyeücsa, Gyécsa vagy Gyücsa lehetett) 1040 körül született Lengyelországban, a száműzött I. Béla és Richeza lengyel hercegnő gyermekeként. Pogány neve mellé a keresztségben a Magnus keresztnvet kapta – amelyben elsősorban nem a latin nagyot jelentő szót kell keresnünk –, mert nyilván a születésnapjával egybeeshetett e védőszent ünnepe. Neve a korabeli okiratokban és a pénzein a Géza és a Magnus formában egyaránt szerepel. 1048-ban került Magyarországra, amikor I. András Bélát kinevezte hadseregének fővezérévé, és Bélának átengedte az ország egyharmadát kitevő hercegséget, a dukátust. 1059-ben kényszerült ismét Lengyelországba, ahonnan 1060-ban visszatérve, apja oldalán harcolva trónra

segítette őt Salamonnal szemben. Miután I. Béla 1063-ban bekövetkezett halála után, német segítséggel, Salamon került a trónra, 1064-ben békét kötött Gézával és a testvéreivel, és átengedte számára a dukátust, ahol apjához hasonlóan pénzverési joggal is rendelkezett. A király és a herceg közti viszonylagos béke csupán hét évig tartott, az 1071–72-es bizánci hadjárat során kiéleződött ellentétük nyílt összecsapássá fajult. Géza 1074-ben, a mogyoródi csatában megfutamítva és az ország nyugati felébe szorítva Salamont, trónra léphetett. Salamon, változatlanul törvényesen megkoronázott királynak számítva, magával vitte a koronát. Mivel IV. Henrik német császár Salamont pártfogolta, Géza a bizánci császárhoz fordult segítségért. VII. (Dukász) Mihály bizánci császár elismerte Gézát Magyarország királyának. A politikai

kapcsolat megszilárdítása érdekében a megözvegyült Géza nőül vette Szünadéné bizánci hercegnőt. Első feleségétől két gyermeke született: Kálmán és Álmos, a másodiktól egy: Katalin. 1077. április 25-én, egy Salamonnal folytatott béketárgyalást követően hirtelen megbetegedett és meghalt. Az általa alapított váci székesegyházban temették el. Idősebb öccse, I. (Szent) László követte a trónon.

I. Géza hercegsége alatt csupán egy érmetípust veretett, ami tekintve, hogy hercegsége tíz évig tartott, arra utal, hogy nem élt a király, Salamon által is gyakorolt periodikus pénzűjtés rendszerével. A hercegi veret értékepe merőben eltér Salamon királyalakos érméitől, és annál nehezebb, Béla hercegi veretével megegyező pénzláb szerint készült. Géza hercegi pénzének stílusa is apja hercegi veretével egyezik meg, attól csak apró részletekben és a gömbölyded betűk mellőzésében tér el. A poncolásos technikával készült érme előlapján, a külső és belső félholdsoros kör között +DUXMUONAS (Magnus herceg) körirat olvasható – az S betű szinte kivétel nélkül fordítva van poncolva –, a belső körben egyenlő szárú kereszt, a száruk között különféle pénzverőjegyek kombinációi: ék, pont, kör, félhold stb. A hátlapon a két vonalkör között +PANONAI körirat – esetenként fordított N betűvel –, a belső vonalkörben egyenlő szárú kereszt, szárai között ékekkel. Egyes példányokon a hátlapi felirat csak nyomokban látható, az előlapi érmekép negatívban, brakteátszerűen rajzolódik ki rajta. Azt, hogy az előlapi köriratban a király nevéként MAGNUS helyett MUONAS szerepel, a numizmatikusok többsége a pénzverőmester tévedésének véli. A mintául szolgáló, téves verőtő alapján a későbbi verőtövekbe is tévesen poncolták a köriratot. Biztos támpont nélkül e magyarázatot cáfolni nem lehet, viszont elgondolkodtató, hogy hogyan készíthettek több tucat vagy több száz verőtövet – egy-egy verőtőpárral csak

I. Géza képe a magyar Szent Koronán

Géza herceg dénárjai. Az első átmérője 19 mm, súlya 0,70 g; a második szinte egy lapú, brakteátaszerű veret, átmérője 19 mm, súlya v 0,56 g
(a szerző gyűjteményéből)

kb. 10 000 érmét lehetett verni – úgy, hogy a hibát nem javították ki. Az ép, körülnyíratlan érme átmérője 17–19 mm, átlagsúlya 0,70 g, finomsága 88,6% ezüsttartalom, 1 font (408 g) pénzvezetéből 570 dénárt vertek. Géza hercegi veretei nem a király esztergomi verdejében, hanem valószínűleg valahol a dukátus területén, esetleg Béla hercegi verdejében készülhettek.

Köszönve jó minőségének az ország egész területén elterjedt, példányai ma is gyakran kerülnek elő. A Délvidéken sem ritka, tudomásom van Szerbiában nemcsak a Duna mentéről, hanem attól délebbre, egész Nišig előbukkanó szórványleleteiről.

I. Géza három évig tartó **királysága alatt** is csupán két, egymáshoz igen hasonló érmetípust veretett, amiből az következtethető, hogy a pénzűjtés gyakorlatával királysága idején sem élt. I. Géza igyekezett megvalósítani I. Béla vásári reformját, amellyel az üzérkedő zsidóság tevékenységének meggátolása céljából a vásárnapokat szombatra tette át, ellehetetlenítve ezzel számukra a kereskedést és állandó értékű, jó pénzt veretett, szintén a zsidóság közreműködésével meghonosított, az egyre csökkenő értékű, silányabb minőségű új pénz kibocsátását ösztönző pénzűjtési gyakorlat megszüntetésére. Két, szinte azonos királyi dénárja közt

időrendi sorrendet felállítani rendkívül nehéz, kincs- és szórványleletben való előfordulásának rendkívüli ritkasága erre nem nyújt elegendő támaszt. Huszár besorolásában Géza *elsőnek tartott* dénárja stílusában nem tér el a hercegi veretétől, köriratában viszont igen. A dénár előlapján a két félholdsoros kör között +GEVCA. REX. körirat – esetenként betűhibásan, pl. R helyett N –, a belső félholdsoros körben egyenlő szárú kereszt, szárai közt különféle pénzverőjegyek, a hátlapján két

I. Géza első dénárjai. Az első átmérője 18 mm, súlya 0,61 g (Rauch-Nudelman 4. árverésének 19. tétele, 2008); a második körbenyírt, átmérője 14 mm, súlya 0,36 g
(a szerző gyűjteményéből)

A pénzvezet – amelynek egységnyi súlymennyiségéből, a meghatározott pénzláb szerinti darabszámú érmét verték – finomsága uralkodóként változott. A kora Árpád-kori pénzek finomsága I. István dénárjainak 93%-os finomságát – amely alig maradt el a kor technikai fejlettségének szintjén színezüstnek számító 95–96%-os finomságtól – követően a XI. század végéig 86% körül állandósult, ami azt jelenti, hogy e „színezüsthöz” csupán 10% rezet keverték. A pénzvezet finomsága II. István idején 76%-ra, II. Béla pénzeinél pedig már 66,6%-ra csökkent.

I. Géza második dénárja, átmérője 18 mm, súlya 0,49 g (PTN Budapest 35. árverésének 26. tétele, 2012)

vonalkör között +ANONAI, ritkábban +PANONAI körirat, a belső vonalkörben egyenlő szárú kereszt, a kereszt szárai közt egy-egy ékkel. E dénár átmérője 17–18,5 mm, átlagsúlya 0,55 g, finomsága 88,6% ezüsttartalom. Géza még ritkábban előforduló, néhány példányban ismert, *másodiknak tartott dénárja* annyiban tér el az elsőtől, hogy az előlapi körirat nem két félholdsoros, hanem két vonalkör között helyezkedik el. E dénár átmérője 17–18 mm, átlagsúlya 0,70 g. Mindkét dénártípusára jellemző, hogy a Magnus keresztnev helyett a királyi vereten a pogány Géza nevet használja, okiratokban máshol sehol elő nem forduló, Geuca névalakban, demonstrálva a dinasztia ősi ágához való tartozását, és hitet téve ezzel az ország önállósága mellett, szemben Salamon országlásával, amely a német befolyás erősödését táplálta. ♦

Irodalom

GLATZ Ferenc szerk.

2000: *A magyarok krónikája*. Magyar Könyvklub Kiadó, Budapest

HÓMAN Bálint

1916: *Magyar pénztörténet 1000–1325*. MTA, Budapest

HUSZÁR Lajos

1979: *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. Corvina Kiadó, Budapest

KINCSES Gyula

2003: *Az Árpád-házi uralkodók pénzverése és királysága*. A szerző kiadása, Debrecen

KOVÁCS László

1997: *A kora Árpád-kori pénzverésről*. MTA Régészeti Intézete, Budapest

PALLOS Lajos – TORBÁGYI Melinda – TÓTH Csaba

2012: *A magyar pénz története*. Kossuth Kiadó, Budapest

A csantavéri Gyöngyvirág kézimunkacsoport

Szedlár Rudolf, Csantavér

A ma már egész Vajdaság területén ismert kis csapat a távoli múltban, 1971-ben alakult meg. A kézimunkát kedvelő asszonyokat Gogolyák Antal (1934–2013) zenetanár, az akkori Népegyetem igazgatója, a községi művelődési élet mozgatója szólította meg. Első oktatójuk, egyben vezetőjük, boldog emlékeztető Wolf Ilona, éveken át foglalkoztatva az asszonyokat és lányokat.

A csoport idősebb tagjai hosszú időn át ismerkedtek a magyaros népi motívumokkal, és közülük nem egy azzal dicsekedhet, hogy a Kárpát-medencei magyar tájjellegű kézimunkáknak a jó ismerője.

Magyarországon a 18. században, az ipari forradalom után kezdett elterjedni a népi hímzés. A terjedést az is elősegítette, hogy Mária Terézia rendeletére a *Ratio Educationis* 1777-től a kötelező tantárgyak közé sorolta. Ez a kötelező tantárgy a gyakorlatban a leányok számára a felső népiskolákban és a polgári iskolákban az 1860-as évek végén lépett életbe, míg az általános iskolai oktatás-nevelés *kézimunka*

néven 1905-ben tette kötelező tantárggyá a diáklányok számára.

A hímzéssel díszített népi tárgyak közül legszebbek a menyasszonyi kelengyék. Korábban gazdag hímzések kerültek a megvetett ágy lepedőire, párnákra, keszkenőkre, abroszokra, falvédőkre stb. A ruhadarabok kopásnak kitett részei (ingek, gatyák, kötények, fejkendők és főkötők) szintén díszítőhímzéssel lettek ellátva. Az ezredforduló embere, főleg az ifúság, ma már nehezen értelmezi a népies ornamentikától zsúfolt felületeket, inkább találja divatosnak az önmagában kiemelt motívumot egy-egy pólón, tornacipőn, amely öazonosságot ad a viselőjének.

A csantavéri kézimunkázók 1971-től kisebb-nagyobb megszakításokkal folyamatosan működtek, mígnem 1995-ben helyet kaptak a Bartók Béla Művelődési Egyesületben, és két évtizede aktívan vesznek részt Vajdaság népművészetében. A Gyöngyvirág lelkes asszonyai a Nemzetközi Gyűjtemény és Kézimunka nagyszabású évi kiállításairól számos Nagymesteri

oklevéllel és Nívó díjjal tértek haza. Idén a két évtizedes folyamatos munkájukért és együttműködésükért hűségdíjat kaptak. Elmondásuk szerint harmadízben vettek részt a budapesti Délvidéki Napok rendezvényén, és nyolc éve rendszeresen részt vesznek a Vajdasági Kézimunka Kedvelők kiállításán, amelyet a múlt évben Csantavéren szerveztek meg.

Napjainkban újra erőre kapott a hímzés, és észrevehetően visszanyeri értelmét és értékét. Üzenethordozóvá lett, amely már nem a tájegységekre vonatkozó azonosságot, hanem a nemzeti hovatartozást és az összetartozást hirdeti. Egy-egy kiemelt népi motívum a pólón, ingen, illetve a női blúzon élővé teszi a hagyományt, és a felszabdalt magyar társadalom együttes erővel, akár a saját képére alakíthatja, változtatja a jelenkort. A csantavéri jelenkorra a fehér népi hímzés a jellemző, amelynek eredete mélyen visszanyúl a múlt homályába, és így szintetizálódik a múlt és a jelen, amelyet a népművészet ezen ága nagy szorgalommal, ügyesen áthidal.

Nagypénteki keresztútjárás Csantavéren

Ezerkilencszázhuszonolcban Csantavéren új templomot terveztek építeni. A vállalkozás azzal kezdődött, hogy a régi barokk stílusú, kisméretű templomot le kellett bontani, és annak a helyére építeni az újat. Bontásra került az akkori Kálváriadombon 1796-ban épült kápolna is, amelyet Barta Gergely, tehetős jobbágy állíttatott a saját költségén. A kápolnával együtt lebontották a keresztút állomásait, és a téglákat beépítették az új templom alapjaiba. A falu éveken át Kálváriadomb nélkül maradt.

1936-ban egy tehetős ember, név szerint Pálity Mihály, azzal a kéréssel fordult a szabadkai egyházmegyei hatóságokhoz, hogy a Topolyai úti temető dombján új kálváriát építtetne egy kápolnával, amelybe ő és családja temetkezne. A sírboltba temetkezhetne ezentúl a papság is. Pálity Mihály jelentős összeggel járult hozzá az építkezéshez, és kérését a püspökség jóváhagyta. 1937-ben felépült az új kápolna, amely magán hordozza az 1929-ben felépült és felszentelt templom neoromán (újlatin) jegyeit. A kápolna tervezője bizonyára Molczér Károly építész-mérnök lehetett, akárcsak a templomé.

Az épület kezdetben nyitott volt, de később a betolakodók ellen vaskeretes dróthálóval látták el, amelyet csak alkalmanként nyitnak ki. Az oltár felett egy művészetlen, rusztikus dombormű áll, amely egy ácsolt deszka alapon, kasírozott, kifestett gipszből készült Krisztus-alakot és egy előtte térdeplő katonát ábrázol. Az oltárt évtizedekkel később vörös festékekkel bemeszelték, a kápolna mennyezetére pedig a bibliai utolsó ítéletről festettek részleteket.

Újabb évtizedek múltak el, és a Kálváriadombról mindenki megelégedett. A téglából épített állomások (stációk) közül néhány a gyöngye alapozás hiányában erősen megdőlt, kettő pedig a szomszédos téglagyár által legyalult völgybe omlott. A kápolna alatti sírboltba temetkezett Pálity házaspár mellé helyezték az 1967-ben 91 éves korában elhunyt Takács Gáspár címzetes apátplébánost. Emlékére egy márványtáblát helyeztek a kápolna falába, de a sírját nem látogatták, a kápolna pedig erős javításokra szorult.

Ft. Utcai Róbert 2007 nyarán került Csantavérre, és ugyanazon a télen együtt mentünk el a Kálváriadombra terepszemlélt tartani. A

rákövetkező évben Utcai plébános helyre hozatta a dűledező stációkat, és a hiányzó helyére újakat építtetett. 2009 nagypéntekén a hittanos gyermekeket kivezette a dombra, és együtt végezték el a Keresztútjárást, egy évvel később a hittanosokhoz már felnőttek is csatlakoztak.

A 14 stáció mélyedéseiben korábban gipszből készült domborművek voltak elhelyezve, amelyek védelem hiányában sem az időjárás szeszélyeinek nem tudtak ellenállni, sem pedig a rongálóknak. A gipszből készült domborművek helyére táblaképek készültek, amelyek üveggel és ráccsal védettek. 2011 nagypéntekén, verőfényes tavaszi időben került sor az első, tömeges Keresztútjárásra.

Utcai plébános olyan hagyományt hívott életre, amelyre még az idősök sem emlékeztek. Míg korábban ezt a rítust a templomban végezték el, újabban a szabad ég alatt végzik, és ezt a jövőben is hasonlóképpen fogják gyakorolni. A Kálváriadomb egyszeriben megélné, a környezete rendbe lett hozva, és a vidéken meg a külföldön élő csantavériek is gyakrabban meglátogatják, ha az időjárás megengedi.